

Revista Galega de **TRABALLO SOCIAL**

fervenzas –19–

Revista Galega de **TRABALLO SOCIAL**

fervenzas –19–

Xunta de Goberno Marta Capeáns Outeiro, Presidencia
Gonzalo Saborido Martínez, Vicepresidencia
Mª Isabel Ríos Paz, Secretaría
Jesús Pérez Pérez, Tesourería. Responsable de Publicación
Beatriz de la Torre Bermúdez, Vogalía
David Saavedra Pino, Vogalía
Carlota Obelleiro Madroñal, Vogalía
Patrica Blanco Riveiro, Vogalía

Responsable da edición Marta Capeáns Outeiro

Coordinadora da edición Ana Mª Fungueiriño Carneiro

Mesa de redacción Mª Elena Puñal Romaris, Mª Xosé Vázquez Vázquez, Inés Moreira Brenlla,
Ana Mª Rodríguez González, Begoña Sánchez Roura, Francisco Xabier
Aguiar Fernández

Edita Colexio Oficial de Traballo Social de Galicia
Rúa Dublín, 6, baixo, porta 3
15707 Santiago de Compostela
Teléfono: 981 56 81 00 | Fax: 981 94 18 98
E-mail: fervenzas@traballosocial.org

Data da Publicación: Decembro 2016
Imprime Gráficas Mera

ISSN 1698-5087
ISSN electrónico 2254-7657

Dep. Legal C-1.884/97

*Fervenzas non se responsabiliza das opinións expresadas das/dos autoras/es,
nin se identifica necesariamente cos contidos dos textos publicados.*

S U M A R I O

LIMIAR	Páx.	5
1. Violencia de xénero e menores: situación actual e modificacións legislativas recentes en España. <i>Ana María Rodríguez González</i>	Páx.	9
2. Acumulación domiciliaria: síntoma, significativo e modo de proceder. <i>Luis Rodríguez Carmona</i>	Páx.	21
3. A autodeterminación dxs menores trans. Un reto desde o eido social. <i>Cristina Palacios Castro</i>	Páx.	45
4. Aspectos políticos e xurídicos da transexualidade en España, unha ollada desde o Traballo Social. <i>Nerea Paula Rodríguez</i>	Páx.	55
5. Análise dos factores socioeconómicos dos mozos e mozas máis vulnerables do medio urbano. <i>Mónica Ureña Jiménez</i>	Páx.	69
PREMIOS DÍA MUNDIAL DO TRABALLO SOCIAL 2016		
Modalidade Boas Prácticas:		
• Rede Lucense de Voluntariado «Enredando tecido social». <i>Tania Covas González, Carla Carballeira Fernández e Eloína Injerto López</i>	Páx.	93
• O proxecto INclúe: Innovación para a Inclusión Social en Galicia, de Emaús Fundación Social. Maio 2014 - setembro 2015. <i>Juncal Blanco Granado, Nerea Kortajarena Ibáñez e Virginia Romero Sobral</i>	Páx.	113
Modalidade Investigación:		
• Análise do pensamento crítico do estudantado de traballo social. <i>Ana Isabel Souto Gómez e Miguel Angel Talavera Valverde</i>	Páx.	135
EN REDE		
Asociación para a prevención da exclusión social (APES). <i>Mª Inmaculada Victorino</i>	Páx.	159

EN REDE		
Asociación galega de hemofilia (AGADHEMO). <i>Mónica Ureña Jiménez</i>	Pág.	163
ESPAZO ABERTO		
Coidados paliativos e exclusión social. <i>María Jesús Lago Vilaboa</i>	Pág.	169
ENTREVISTA		
Laura Bugallo <i>Eva Salgado</i>	Pág.	173
RECENSIÓN DE PUBLICACIONES		
Homosexualidad y trabajo social. Herramientas para la reflexión e intervención profesional. <i>Francisco Xabier Aguiar Fernández</i>	Pág.	177
NORMAS DE PUBLICACIÓN DA REVISTA GALEGA DE TRABALLO SOCIAL FERVENZAS	Pág.	181

S U M A R I O

Temos a satisfacción de presentarvos o número dezanove da nosa Revista Galega de Traballo Social, que nos achega a diferentes áreas da intervención social profesional a través das aportacións de diferentes persoas que traballan en primeira liña cada día para axudar a mellorar a calidade de vida das persoas e a súa presenza na sociedade.

Ana María Rodríguez González achéganos á violencia de xénero dende o punto de vista dos menores, amosándonos a situación de risco na que se atopan e os avances legislativos recentes recoñecéndolles o dereito como vítimas de xénero en aras de loitar contra a situación de fragilidade na que se vían inmersos dende o punto de vista legal.

Luis Carmona, formúlanos a interrogante sobre que é o que desencadena que a situación dun determinado domicilio chegue a provocar a calificación de quen o habita como unha persoa con síndrome de acaparamento compulsivo ou de dispoofobia, e como intervenir ante estas situacións, tras anos de traballo de campo ao respecto.

Da man de Cristina Palacios, presidenta de ARELAS, asociación de familias de menores trans de Galicia, adentrámonos nos retos que se presentan desde o eido social no relativo á autodeterminación dos menores trans partindo da propia experiencia das familias que forman parte da Asociación ARELAS, que dende case dous anos está a reivindicar, visibilizar e sensibilizar ós poderes públicos e a cidadanía en xeral sobre as situacións de discriminación, transfobia e acoso as que han de facer fronte cada día moitas persoas por mor da súa identidade de xénero.

Completamos o tema coa aportación de Nerea Paula Rodríguez noutro artigo que analiza os aspectos políticos e xurídicos da transexualidade en España desde a perspectiva do Traballo Social, buscando coñecer o papel que ocupa este colectivo na axenda política española.

Mónica Ureña adéntranos nos factores socioeconómicos dos mozos e mozas máis vulnerables do medio urbano, tratando de responder á cuestión de se a formación adquirida funciona da mesma maneira para os mozos e as mozas de orixe popular á hora de atopar traballo e promocionarse nunha determinada empresa.

Incluimos tamén, na sección de artigos deste número, un apartado especial adicado aos traballos premiados na convocatoria dos II PREMIOS DO DÍA MUNDIAL DO TRABALLO SOCIAL 2016:

Como experiencias de boas prácticas:

- Con Tania Covas González, Carla Carballeira Fernández e Eloína Injerto López coñeceremos á rede lucense de voluntariado que xurde no ano 2007 para dar resposta á necesidade de impulsar e promocionar o voluntariado organizado, sustentado na idea de colaboración e de cooperación das entidades que desenvolven proxectos de acción voluntaria na cidade de Lugo.
- Con Juncal Blanco Granado, Nerea Kortajarena Ibáñez e Virginia Romero Sobral, veremos como a través do Proxecto Inclúe a Fundación Social Emaús reclama unha reflexión que, a través da innovación, nos leve a un novo modelo de atención para a inclusión social, centrado na persoa y que supere barreiras interinstitucionais.

Na modalidade de investigación:

- Ana Isabel Souto Gómez e Miguel Angel Talavera Valverde, analizan o pensamento crítico dos estudantes de traballo social.

O apartado EN REDE, achéganos a dúas realidades asociativas:

- Asociación para a prevención da exclusión social (APES), constituída no ano 2008 na provincia de Ourense, que traballa principalmente con persoas en risco de exclusión social apoiando ás persoas privadas de liberdade nos procesos de reinserción sociolaboral, especialmente en tres ámbitos, o penitenciario e legal, a prevención de condutas predelictivas, na infancia e xuventude, e a inclusión social de colectivos vulnerables, co emprego como principal fonte de motivación.
- Asociación Galega de Hemofilia (Agadhemo) que nace o 6 de xuño de 1988, coa intención de velar pola defensa dos dereitos individuais e colectivos das persoas con hemofilia e con outras coagulopatías conxénitas e para proporcionar unha serie de servizos complementarios e especializados que dean cobertura integral a tódalas necesidades e demandas que o colectivo citado poida presentar.

Noso ESPAZO ABERTO, ábrese nesta ocasión ás situacións de coidados paliativos e exclusión social da man de María Jesús Lago Vilaboa, que defende que a abordaxe psicosocial de pacientes paliativos require de servizos e recursos sociais áxiles, útiles e específicos para dar unha resposta eficiente ás situacións que viven os pacientes paliativos, e que tendo en conta que hoxendía o tratamento social é igual o de outros pacientes cunha expectativa de vida que non amosa as mesmas limitacións, resulta imprescindible unha carteira de servizos sociais específica e cunha tramitación rápida.

Neste número de Fervenzas ENTREVISTAMOS A Laura Bugallo, que é unha coñecida e recoñecida activista galega, feminista, trans, lgbtq+, loitadora na defensa dos dereitos humanos e pola soberanía do povo galego, a favor das presas, sitúase ao marxe, ao marxe do nepotismo e dos poderes fácticos, do patriarcado, do capitalismo... a favor das que menos teñen, das que nada teñen; profesionalmente adica o seu labor ao apoio ás persoas migrantes.

E, finalmente, na nosa sección de COMENTARIO DE PUBLICACIÓN, incluímos tamén unha recensión sobre Homosexualidade e Traballo Social.

A mesa de redacción agradece a adicación e esforzo de todas as persoas que fixeron posible este novo número e anima a que aumenten as colaboracións para que esta revista galega de traballo social siga medrando.

Un saúdo cordial
A mesa de redacción

VIOLENCIA DE XÉNERO E MENORES: SITUACIÓN ACTUAL E MODIFICACIÓN LEXISLATIVAS RECENTES EN ESPAÑA

Ana María Rodríguez González

*Traballadora social no Centro de Saúde de Altamira e Centro de Saúde de Liébana,
Servizo Cántabro de Saúde*

RESUMO:

Este artigo centrarase na importancia de recoñecer os menores como vítimas da violencia de xénero nos fogares. A súa consideración como tal fará que se visibilice a dominación, control e poder baixo o que están sometidos, así como a situación de vulnerabilidade na que se atopan.

Partirase dunha contextualización mediante a definición dos termos realizada dende diferentes organismos. A continuación analizaranse os datos estatísticos de violencia tanto da nosa comunidade coma do resto do Estado español. Posteriormente, recóllense os cambios legislativos levados a cabo no ano 2015 en materia de violencia de xénero e de menores. Polo tanto, mediante este traballo quérese amosar a situación de risco na que se atopan os menores e os avances legislativos recentes recoñecéndolles o dereito como vítimas de xénero para loitar contra a situación de fragilidade na que se vían inmersos dende o punto de vista legal.

PALABRAS CLAVE:

Menores, violencia de xénero, núcleo familiar, violencia doméstica.

RESUMEN:

Este artículo se centra en la importancia de reconocer a los menores como víctimas de violencia de género en los hogares. Su consideración como tal hará que se visibilice la dominación, control y poder bajo el que están sometidos, así como la situación de vulnerabilidad en la que se encuentran.

Se partirá de una contextualización mediante la definición de los términos realizada desde diferentes organismos. A continuación se analizarán

los datos estadísticos de violencia tanto de nuestra comunidad como del resto del Estado español. Posteriormente, se recogen los cambios legislativos llevados a cabo en el año 2015 en materia de violencia de género y de menores. Por lo tanto, mediante este trabajo se quiere mostrar la situación de riesgo en la que se encuentran los menores y los avances legislativos recientes reconociéndoles el derecho como víctimas de género en aras de luchar contra la situación de fragilidad en la que se veían inmersos desde el punto de vista legal.

PALABRAS CLAVE:

Menores, violencia de género, núcleo familiar, violencia doméstica.

ABSTRACT:

This article focuses on the importance of recognizing children as victims of gender-based violence in homes. Its consideration as such, it will be visible the domination, control and authority which they are subject. As well as the position of vulnerability in which they are.

A contextualization should be provided by the definition of terms of different institutions. Then it will analyse the statistics of violence both our community and the rest of the Spanish State. Subsequently, legislative changes carried out in 2015 on gender-based violence and children are collected. Therefore, through this article, we want to show the situation of risk in which children are and recent legislative progress in which the rights as victims of gender are recognized in order to fight against the situation of fragility in which were involved from the legal point of view.

KEYWORDS:

Children under 18 age, violence of gender, nuclear family, violence domestic.

1. INTRODUCCIÓN:

A violencia sempre implica unha situación de poder que busca asoballar, ademais de mostrar unha situación de desigualdade entre as partes implicadas. Nas situacións nas que se produce violencia estanse a vulnerar os dereitos humanos e as liberdades fundamentais. Ademais de atacar a propia dignidade da persoa. Para intentar concienciar e loitar contra esta situación, no ano 1996 (OMS) declarouse a violencia como un importante problema de saúde pública.

Nas sociedades está xeneralizada a idea de que a violencia é un compoñente ineludible da condición humana (OMS, 2002). Esta foi definida pola OMS (2002) como «o uso intencional da forza física ou o poder contra un mesmo, cara a outra persoa, grupos ou comunidades e que ten como consecuencias probables lesións físicas, danos psicolóxicos, alteracións do desenvolvemento, abandono e incluso a morte».

Dentro da violencia, é a exercida dentro do ámbito doméstico aquela que permaneceu invisible ao longo da historia por producirse no ámbito privado. Seguindo a Gorjón (2010), este tipo de violencia non é un fenómeno recente, senón que existe dende a orixe da sociedade patriarcal e para definila utilizouse o termo de violencia doméstica incluíndo todos aqueles actos violentos que se producen reiteradamente no fogar e que as súas vítimas son os membros máis vulnerables do núcleo de convivencia (mulleres, menores e persoas dependentes). Así, foi na II Conferencia Internacional sobre as Mulleres (ONU, 1980) onde se declarou por primeira vez que a violencia que se exerce contra as mulleres na familia é o crime máis encuberto do mundo e formulouse a importancia de visibilizar esta problemática publicamente. No ámbito europeo, a Recomendación nº R (85) do Comité de Ministros do Consello de Europa aos Estados Membros sobre a violencia dentro da familia (1985) recolle a definición como «todo acto ou omisión que atente contra a vida, a integridade física ou psíquica ou a liberdade dunha persoa, ou que poña gravemente en perigo o desenvolvemento da súa personalidade, considerando que tal violencia afecta en particular, aínda que en condicións diferentes, por una parte ás nenas e nenos, e pola outra ás mulleres».

Posteriormente, utilizouse para sinalala o termo violencia de xénero que non só se limita ao ámbito doméstico, senón que recolle todos aqueles actos violentos aos que está sometida a muller polo simple feito de ser muller. A violencia contra a muller foi definida na Declaración sobre a eliminación da violencia contra a muller (OMS, 1993) como «todo acto de violencia baseado na pertenza ao sexo feminino que teña ou poida ter como resultado un dano ou sufrimento físico, sexual ou psicolóxico para a muller; así como as ameazas de tales actos, a coacción ou a privación arbitraria da liberdade, tanto se se producen na vida pública coma na vida privada».

No noso país, a Lei orgánica 1/2004, de medidas de protección integral contra a violencia de xénero, define a violencia de xénero como «todo acto de violencia física e psicolóxica, incluídas as agresións á liberdade sexual, as ameazas, as coaccións ou a privación arbitraria de liberdade». Posteriormente, na nosa comunidade, a Lei 11/2007, do 27 de xullo, galega para a prevención e o tratamento integral da violencia de xénero, define violencia de xénero no artigo 1.2 como «calquera acto violento ou agresión, baseados nunha situación de desigualdade no marco dun sistema de relacións de dominación dos homes sobre as mulleres que teña ou poida ter como consecuencia un dano físico, sexual ou psicolóxico, incluídas as ameazas de tales actos e a coacción ou privación arbitraria da liberdade, tanto se ocorren

no ámbito público como na violencia familiar ou privada». As medidas establecidas en ambas as leis non combaten toda a violencia doméstica, senón que se centran unicamente na relación de dominación home-muller.

A exposición dos menores á violencia de xénero supón un impacto negativo para o seu desenvolvemento. A dita experiencia lévaos a crear un patrón de dificultades de adaptación similar ao dos menores que sofren abuso dos pais e nais (Janoff-Bulman e Frieze 1983). Ademais, medrar nun contexto de violencia é debilitante para eles, xa que se ven afectadas as áreas de implicación, apoio, control e monitorización parental (Holden, Stein, Ritchie, Harris e Jouriles, 1998). Seguindo a Sani (2007), os menores son vítimas ignoradas porque se minimiza ou incluso chega a non comprenderse o dano psicolóxico que experimentan.

Neste artigo préstaselle especial atención á situación dos menores dentro do contexto da violencia de xénero. Ao longo deste preténdese realizar unha análise do contexto actual e recoller as modificacións lexislativas recentes nesta materia.

2. DATOS ESTADÍSTICOS:

Logo de analizar os últimos datos estatísticos do Ministerio de Sanidade, Servizos Sociais e Igualdade vemos como o número de mulleres vítimas mortais de violencia de xénero no noso país segue a ser un dato preocupante. Como se observa na táboa 1, o número de vítimas non decrece paulatinamente segundo pasan os anos, senón que en determinados anos obsérvanse picos de vítimas mortais. Ademais, hai que ter en conta os casos que actualmente se atopan en investigación e que aínda non aparecen computados como vítimas de violencia de xénero.

Con respecto aos menores, nos últimos catro anos rexístrase o número de nenas e nenos que quedan orfos por este motivo. Esta situación, debido á súa magnitude e importancia que vai ter no desenvolvemento biopsicosocial do menor, resulta moi preocupante. Á vez, é un dato que é imprescindible que se rexistre e saía á luz xa que son vítimas produto da violencia de xénero e faise preciso tanto atender ás súas necesidades como tomar medidas de intervención de cara a diminuír a súa incidencia.

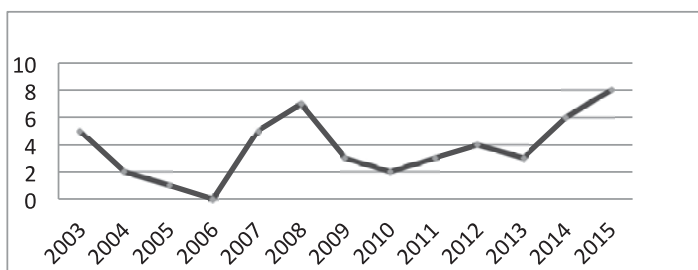
Táboa n.º 1: Mulleres vítimas mortais de violencia de xénero en España.

Ano	Vítimas mortais	Menores orfas e orfos	Casos en investigación
2016*	29	19	6
2015	60	51	1
2014	54	41	3
2013	54	42	0
2012	52	sen datos	1
2011	61	sen datos	2
2010	73	sen datos	--
2009	56	sen datos	--
2008	76	sen datos	--
2007	71	sen datos	--
2006	69	sen datos	--
2005	57	sen datos	--
2004	72	sen datos	--
2003	71	sen datos	--

Fonte: Ministerio de Sanidade, Servizos Sociais e Igualdade.

No caso da nosa comunidade autónoma, os datos non son máis alentadores. Así, como observamos na gráfica 2, aínda que en épocas anteriores houbo unha diminución de vítimas mortais, tanto no ano 2014 coma no 2015 creceu o número de vítimas dunha forma considerable.

Gráfico n.º 1: Mulleres vítimas mortais de violencia de xénero en Galicia.

Fonte: Elaboración propia a partir dos datos do Ministerio de Sanidade, Servizos Sociais e Igualdade.

Os menores de idade son vítimas mortais directas e indirectas da violencia de xénero. Na táboa 2 obsérvase o número de vítimas mortais dos últimos catro anos. Especialmente, o ano 2015, con casos aínda en investigación, preséntase como un ano negro para este colectivo.

Táboa n.º 2: Menores vítimas mortais de violencia de xénero en España.

Ano	Vítimas mortais	Casos en investigación
2016	1	1
2015	4	5
2014	4	1
2013	6	0

*Datos contabilizados ata 30/6/2016

Fonte: Ministerio de Sanidade, Servizos Sociais e Igualdade.

3. MODIFICACIÓNS LEXISLATIVAS:

No ano 2015 producíronse unha serie de cambios legislativos no ámbito da violencia de xénero para adaptarse á realidade actual e recoñecerlle dereitos aos menores vítimas de violencia de xénero que ata o momento estiveron relegados a un segundo plano.

Dende o punto de vista penal cómpre salientar a Lei orgánica 1/2015, do 30 marzo, pola que se modifica a Lei orgánica 10/1995, do 23 de novembro, do *Código Penal* que incorpora o xénero como motivo de discriminación na agravante 4.ª do artigo 22. Ademais, regula a non esixencia do requisito de denuncia previa nos casos de infraccións relacionadas coa violencia de xénero e doméstica, nin tampouco denuncia nos casos para a persecución do delito de acoso. Nesta lei, tense en conta a posibilidade de prexudicar economicamente a vítima e os menores. Polo tanto, no artigo 84 especifica que nos casos de penas de multas por delitos neste ámbito só se imporán cando se acredite que entre ambos non existen relacións económicas derivadas dunha relación conxugal, de convivencia ou filiación, ou existencia dunha descendencia común. Por outra banda, vaise tipificar dentro dos delitos de quebrantamento, as condutas de cara a facer ineficaces dispositivos telemáticos para controlar as medidas cautelares e as penas de alleamento en materia de violencia de xénero. Ademais, especificase que a liberdade vixiada tamén se poderá impoñer nos delitos contra a vida e nos de malos tratos e lesións cando se trate de vítimas de violencia de xénero e doméstica. Finalmente destacar o artigo 173 no que se recolle que «quen exerza habitualmente violencia contra quen é ou fora o seu cónxuxe ou sobre a persoa que estea ou estivera ligada a el por unha relación de afectividade aínda sen convivencia, ou sobre os descendentes, ascendentes ou irmáns por natureza, adopción ou afinidade, propios ou do cónxuxe ou convivinte, ou

sobre os menores ou persoas con discapacidade necesitadas de especial protección que convivan con el ou estean suxeitos á potestade, tutela, curadoría, acollemento ou garda de feito do cónxuxe ou convivinte, ou sobre persoa amparada en calquera outra relación pola que se atope integrada no núcleo de convivencia familiar, así como sobre as persoas que pola súa especial vulnerabilidade se atopen sometidas a custodia ou garda en centros públicos ou privados, será castigado coa pena de prisión de seis meses a tres anos, privación do dereito á tenencia e porte de armas de tres a cinco anos e, se é o caso, cando o xuíz ou tribunal o estimen axeitado ao interese da/do menor ou persoa con discapacidade necesitada de especial protección, inhabilitación especial para o exercicio da patria potestade, tutela, curadoría, garda ou acollemento por tempo de un a cinco anos». Sendo moi relevante que cando os actos de violencia se perpetren en presenza de menores, estas penas se imporán na súa metade superior.

A Lei 4/2015, do 27 de abril, do Estatuto da vítima do delito¹ reconece no artigo 2 aos fillos e fillas como vítima indirectas nos casos de morte ou desaparición da persoa causado directamente por un delito. Ademais, no artigo 10 estipúlase o dereito de acceso aos servizos de asistencia e apoio de forma gratuíta e confidencial e as medidas de asistencia e protección para os fillos e fillas menores ou menores suxeitos a tutela, garda e custodia das mulleres vítimas de violencia de xénero ou persoas vítimas de violencia doméstica. Por outro lado, nesa lei tamén se regula o dereito ao acompañamento da vítima pola persoa que esta designe. Este dereito vén recoñecido tanto para as vítimas directas como para as indirectas. Hai que ter en conta que este apoio non é só durante o proceso, senón que ten un carácter extra procesual. Así, no artigo 4 apartado c redáctase: «A vítima poderá estar acompañada dunha persoa da súa elección dende o primeiro contacto coas autoridades e funcionarias/os». Así mesmo, no artigo 21 régúlase a protección da vítima durante a investigación penal.

A Lei 15/2015, do 2 de xullo, da xurisdición voluntaria² inclúe novidades relativas en materia de indignidade sucesoria que lles afectan aos supostos de violencia de xénero coa finalidade de outorgar unha mellor protección ante estas situacións. Así, vólvese redactar o artigo 756 quedando incapaces de suceder por causa de indignidade «o condenado por sentenza firme por atentar contra a vida, ou a pena grave por causar lesións ou exercer habitualmente violencia física ou psíquica no ámbito familiar ao causante, ao seu cónxuxe, persoa á que estea unida por análoga relación de afectividade ou algún dos seus descendentes ou ascendentes». Tamén se consideran incapaces aos privados por resolución firme da patria potestade, tutela ou acollemento familiar dun menor.

¹ Entrou en vigor o 28 de outubro de 2015.

² Entrou en vigor o 23 de xullo de 2015.

Novamente, dende o punto de vista económico cómpre salientar o Real decreto-lei 9/2015, do 10 de xullo, de medidas urxentes para reducir a carga tributaria soportada polos contribuíntes do imposto sobre a renda das persoas físicas e outras medidas de carácter económico onde no artigo 1 se modifica a Lei 35/2006 e decláranse exentas as axudas e asistencia ás vítimas de delitos violentos e contra a liberdade sexual e, en particular, a vítimas de violencia de xénero. Ademais, neste real decreto é preciso subliñar o artigo 4 xa que se recoñecen as axudas concedidas ás vítimas de delitos violentos como prestación e axuda pública inembargable.

A Lei orgánica 7/2015, do 21 de xullo³, pola que se modifica a Lei orgánica 6/1985, do 1 de xullo, do Poder Xudicial no artigo 329 recolle que nos concursos para a provisión dos xulgados de menores, os que obtiveran praza deberán participar antes de tomar posesión nas actividades de especialización en materia de menores e en materia de violencia de xénero que estableza o Consello Xeral do Poder Xudicial. Desta forma, remárcase a necesidade de formación polas características especiais do ámbito no que se actúa procurando mellorar a atención aos menores neste aspecto. Tamén destacar o artigo 479 onde se recolle que «os Institutos de Medicina Legal e Ciencias Forenses contarán con unidades de valoración forense integral, das que poderán formar parte os psicólogos e psicólogas e os traballadores e traballadoras sociais que se determine para garantir, entre outras funcións, a asistencia especializada ás vítimas de violencia de xénero e o deseño de protocolos de actuación global e integral en casos de violencia de xénero. Así mesmo, dentro dos institutos poderán integrarse o resto de equipos psicosociais que prestan servizos á Administración de Xustiza, incluíndo os equipos técnicos de menores, cuxo persoal terá formación especializada en familia, menores, persoas con discapacidade e violencia de xénero e doméstica».

No tocante á protección dos menores, a Lei orgánica 8/2015, do 22 de xullo, de modificación do sistema de protección á infancia e á adolescencia na disposición final terceira modifica a Lei orgánica 1/2004, do 28 de decembro, de medidas de protección integral contra a violencia de xénero establece que as medidas de protección integral para vítimas de violencia son tanto para as mulleres como para os seus fillos fillas menores e os menores suxeitos á súa tutela, garda ou custodia. Ademais, tamén se recolle a obriga de que o xuíz se pronuncie sobre a pertinencia da adopción das medidas cautelares e de aseguramento, nos procedementos relacionados coa violencia de xénero, sobre os seus fillos e fillas, as persoas que convivan con elas ou se atopen suxeitas a garda ou custodia. Así mesmo, regula a posibilidade de que o xuíz poida suspenderlle ao inculpado por violencia de xénero a patria potestade, a custodia, acollemento, tutela, curadoría ou garda de feito dos menores que dependan del. Igualmente, poderá ordenar a suspensión para o inculpado do réxime de visitas, estancia, relación e comunicación cos

³ Entrou en vigor o 1 de outubro de 2015.

menores que dependan del. En ambos os casos, pode suceder que non se acorde a suspensión, pero o xuíz debe pronunciarse sobre a forma que se exercerán e adoptarán medidas co gallo de garantir a seguridade, integridade e recuperación dos menores e da muller. Así mesmo, este realizará un seguimento periódico.

Na mesma liña, a Lei 26/2015, do 28 de xullo, de modificación do sistema de protección á infancia e á adolescencia no artigo 1 recolle que as administracións públicas serán quen vele porque as mensaxes dirixidas aos menores dende os medios de comunicación promovan os valores como a igualdade, solidariedade, diversidade e respecto aos demais, e por outra banda, eviten imaxes de violencia, explotación nas relacións interpersoais, ou que reflectan un trato degradante, sexista, ou discriminatorio. Ademais, modifica o artigo 11 introduce como principio reitor da actuación administrativa «a protección contra toda forma de violencia, incluído o maltrato físico ou psicolóxico, os castigos físicos humillantes e denigrantes, o descoido ou trato negligente, a explotación, a realizada a través das novas tecnoloxías, os abusos sexuais, a corrupción, a violencia de xénero ou no ámbito familiar, sanitario, social ou educativo, incluíndo o acoso escolar, así como a trata e o tráfico de seres humanos, a mutilación xenital feminina e calquera outra forma de abuso». Así mesmo, é especialmente importante subliñar a modificación do artigo 12 onde se garante o apoio que precisen os menores baixo a patria potestade, tutela, garda ou acollemento dunha vítima de violencia de xénero ou doméstica. Nese sentido, os poderes públicos tentarán garantir o apoio preciso co gallo de procurar a permanencia dos menores con ela, así como velarán pola súa protección, atención especializada e recuperación. Ademais, na disposición final décima introducen modificacións no ámbito das prestacións por morte e supervivencia do sistema da Seguridade Social e en favor de familiares do Réxime de Clases Pasivas do Estado nos casos de delito de homicidio doloso. Así, recóllese que os condenados por sentenza firme pola comisión dun delito doloso de homicidio non poden ser beneficiarios das prestacións de morte e supervivencia nos casos en que a vítima sexa causante da prestación.

Destacar por último a Lei 42/2015, do 5 de outubro, de reforma da Lei 1/2000, do 7 de xaneiro, de axuízamento civil que regula que se manterá o recoñecemento do dereito de asistencia xurídica gratuíta que se lles prestará de inmediato a vítimas de violencia de xénero, así como aos menores de idade e ás persoas con discapacidade intelectual ou enfermidade mental cando sexan vítimas de situacións de abuso ou maltrato, independentemente da súa capacidade económica. Ademais, o artigo 6 especifica que a asistencia xurídica gratuíta incluírá asesoramento e orientación no momento inmediatamente previo á interposición da denuncia. Para reducir a posibilidade de revitimización, as vítimas serán defendidas, sempre que sexa posible, por un mesmo avogado ou avogada en todos os procedementos.

4.CONCLUSIÓNS:

É destacable positivamente que se lexisle sobre a situación de vulnerabilidade na que se atopan os menores vítimas de violencia de xénero. Desta forma, iníciase unha toma de conciencia sobre unha problemática que estaba a ser considerada secundaria dentro da violencia de xénero e trabállase para eliminar unha lagoa, existente ata o momento, na que os menores non eran considerados vítimas de violencia de xénero. Ademais, cómpre salientar tamén as modificacións en materia económica levadas a cabo, xa que supuña un dano importante para as vítimas. Malia que, aínda que as modificacións legislativas do ano 2015 supoñen un avance na materia, é preciso un traballo e intervención neste sentido co fin eliminar este tipo de violencia e para evitar os danos psicosociais que lles afectan aos menores.

BIBLIOGRAFÍA

- Il Conferencia Internacional sobre a muller (ONU, 1980). Resolución 35/136 Conferencia Mundial do Decenio das Nacións Unidas para a Muller. Aprobada o 11 de decembro de 1980 pola Asemblea Xeral na súa 35º reunión. Copenhague, 14-30 xullo de 1980. [versión electrónica] <http://www.mujeresdelsur-afm.org.uy/joomdocs/Declaraciones/1980-informe-Copenhage-ONUespanol.pdf>
- Gorjón, B. M. C. (2010). *La respuesta penal frente al género. Una revisión crítica de la violencia habitual y de género*. (Tese doutoral dirixida por Gómez de la Torre, I. B.) Universidad de Salamanca, Salamanca.
- Holden, G. W.; Stein, J. D.; Ritchie, K. L.; Harris, S. D. e Jouriles, E. N. (1998). Parenting Behaviors and beliefs of battered woman. En G. W. Holden, R. Geffner y E. N. Jouriles (eds.), *Children exposed to marital violence. Theory, research and applied issues* (pp. 293-334). Washington: American Psychological Association.
- Janoff-Bulman, R.; Frieze, I. H. (1983). A theoretical perspective for understanding reactions to victimization. *Journal of Social Issues*, 39, 1-17.
- Lei orgánica 1/2004, do 28 de decembro, de medidas de protección integral contra a violencia de xénero. *Boletín Oficial do Estado* 313, do 29 de decembro de 2004.
- Lei 11/2007, de 27 de xullo, galega para a prevención e o tratamento integral da violencia de xénero. *Diario Oficial de Galicia* 152, do 7 de agosto de 2007.
- Lei 4/2015, do 27 de abril, do estatuto da vítima do delito. *Boletín Oficial do Estado* 101, do 28 de abril de 2015.

- Lei orgánica 8/2015, do 22 de xullo, de modificación do sistema de protección á infancia e á adolescencia. *Boletín Oficial do Estado* 175, do 23 de xullo de 2015.
- Lei 26/2015, do 28 de xullo, de modificación do sistema de protección á infancia e á adolescencia. *Boletín Oficial do Estado* 180, do 29 de xullo de 2015.
- Lei 15/2015, do 2 de xullo, da xurisdición voluntaria. *Boletín Oficial do Estado*, 158, do 3 de xullo de 2015.
- Lei orgánica 1/2015, do 30 marzo, pola que se modifica a Lei orgánica 10/1995, de 23 de novembro, do *Código Penal*. *Boletín Oficial do Estado* 77, do 31 de marzo de 2015.
- Lei orgánica 7/2015, do 21 de xullo, pola que se modifica a Lei orgánica 6/1985, do 1 de xullo, do poder xudicial. *Boletín Oficial do Estado* 174, do 22 de xullo de 2015.
- Lei 42/2015, de 5 de outubro, de reforma da Lei 1/2000, do 7 de xaneiro, de axuízamento civil. *Boletín Oficial do Estado* 239, do 6 de outubro de 2015.
- Nacións Unidas. Declaración sobre a eliminación da violencia contra a muller. Resolución da Asemblea Xeral 48/104 do 20 de decembro de 1993. A/RES/48/104
- OMS (1996) Prevention of violence: a public health priority WHA49.25. Forty-ninth World Health Assembly Geneva, 20-25 May 1996. [versión electrónica] http://www.who.int/violence_injury_prevention/resources/publications/en/WHA4925_eng.pdf
- OMS (2002) *Informe mundial sobre la violencia y la salud*. Ginebra: Autor. [versión electrónica] http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/world_report/es/summary_es.pdf
- Real decreto-lei 9/2015, do 10 de xullo, de medidas urxentes para reducir a carga tributaria soportada polos contribuíntes do imposto sobre a renda das persoas físicas e outras medidas de carácter económico. *Boletín Oficial do Estado* 165, do 11 de xullo de 2015.
- Sani, A. I. (2007). «Las Consecuencias de la Violencia Interparental en la Infancia». En R. Arce, F. Fariña, E. Alfaro, C. Civera e F. Tortosa (Eds.), *Psicología jurídica violencia y víctimas* (pp. 9-17). Valencia: Diputació de València.
- Unión Europea. Recomendación n.º R (85) 4, Adoptada polo Comité de Ministros do Consello de Europa o 26 de marzo de 1985, sobre a violencia dentro da familia.

ACUMULACIÓN DOMICILIARIA: SÍNTOMA, SIGNIFICANTE E MODO DE PROCEDER

Luis Rodríguez Carmona.

Traballador social da Unidade de Rehabilitación Psiquiátrica de Piñor (CHOU). Ourense.
luis.rodriguez.carmona@sergas.es

*«Para coñecer a xente hai que ir á súa casa»
(Goethe).*

RESUMO

Ás veces, doentes que ingresan nas unidades dun hospital de rehabilitación psiquiátrica teñen motivado o seu internamento porque a deriva do seu trastorno psíquico se estende tamén aos límites da súa propia casa, o que repercute gravemente na súa calidade de vida.

Este artigo causado pola curiosidade incurable intenta comprender a través das visitas domiciliarias as causas e as consecuencias que desencadean o comportamento na persoa que desorganiza o medio no que se protexe. É un traballo comunitario feito nun período de dez anos coa intención de coñecer os porqués desa deriva da faceta humana e traslada o relato do doente no contexto do seu medio a través da visión subxectiva do observador.

É unha información recollida no escenario domiciliario do suxeito na que os efectos da desorganización achegará unha información relevante co propósito de que un lugar tan inhóspito, coma en ocasións perigoso, reverta nun novo proxecto de vida saudable xestionándoo dende a participación directa do doente.

PALABRAS CHAVE

Patoloxía –acumulación domiciliaria– traballo social- proxecto psicosocial.

RESUMEN

En ocasiones pacientes que ingresan en las unidades de un hospital de rehabilitación psiquiátrica tienen motivado su internamiento porque la deriva de su trastorno psíquico se hace también extensible a los límites de su propia casa afectando de forma grave a su seguridad y a la calidad de su vida.

Este artículo causado por una curiosidad incurable intenta comprender a través de las visitas domiciliarias las causas que desencadenan el comportamiento en la persona que desorganiza el medio en el que se protege.

Es un trabajo comunitario realizado durante diez años con la intención de conocer los porqués de esa deriva de la faceta humana trasladando el relato del paciente en el contexto de su medio a través de la visión subjetiva del observador.

Es una información recogida en el escenario domiciliario del sujeto en la que los efectos de la desorganización aportará una información relevante con el propósito de que un lugar tan inhóspito como en ocasiones peligroso se revierta en un nuevo proyecto de vida saludable gestionándose desde la participación directa del paciente.

PALABRAS CLAVE

Patología –acúmulo domiciliario- trabajo social– proyecto psicosocial.

ABSTRACT

Sometimes patients entering a hospital units psychiatric rehabilitation have motivated their internment by the drift of his mental disorder is also extended to the limits of your own home severely affecting their safety and quality of their life.

This article caused by an incurable curiosity tries to understand through home visits the causes that trigger the behavior of the person who disrupts the environment in which it is protected. It is a community work for ten years with the intention of knowing the whys of that derived from the human side moving the story of the patient in the context of their environment through the subjective view of the observer.

It is information in the house scene of the subject in which the effects of disorganization provide relevant information so that an inhospitable and sometimes dangerous place to be reversed in a new healthy life plan managing it from direct participation patient.

KEYWORDS

Pathology - house accumulation - social work- psychosocial project.

1.- INTRODUCCIÓN

Este traballo emana dende a práctica profesional máis pura, xorde fóra do despacho institucional, e faino do mellor xeito, coñecendo o suxeito dende a súa proximidade no medio que lle é natural.

O que pretende o artigo co estudo de casos é achegar unha visión teórica non tanto protocolizada, senón que fixe determinados aspectos que se deberán ter en conta para futuras intervencións profesionais.

Actuar coa delicadeza que se require en situacións tan inexplicables como de por si preocupantes que nos atopamos ultimamente de maneira frecuente.

É necesario iniciar o traballo dende o coñecemento da causa, comprobar o nivel de deterioración instaurado no suxeito observado dende o seu compás organizativo e albiscar a súa situación caótica a través dos parámetros domiciliarios.

Abordar cuestións tan elementais como é a súa capacidade de autoxestión persoal en aspectos tan importantes como é garantir a súa dignidade e tamén a súa propia seguridade no contorno no que habita. A presenza e a participación do suxeito resulta imprescindible en todas as fases de intervención que se poñan en marcha.

As fases de diagnóstico social, de planificación e a execución do proxecto teñen intención de valorar e de avaliar o impacto subxectivo que se produce no paciente tras a súa participación na xestión do seu futuro.

Inténtase conseguir coma un obxectivo final evitar que o deterioro que o levou a esa situación non volva presentarse.

Non abundan demasiadas publicacións sobre acaparamento en persoas novas ou de mediana idade, si existe documentación numerosa sobre cidadáns diagnosticados con síndrome de Dióxenes principalmente en artigos recollidos en numerosas revistas médicas, pero sempre identificando a persoas de idade máis avanzada e con características distintas á mostra estudada neste artigo.

Este traballo sitúase en franxas por de baixo dos 70 anos de idade e dada as súas singularidades non gardan demasiada relacións coas que lle son propias a unha persoa diagnosticada de síndrome de Dióxenes. É entón necesario ser máis preciso á hora de identificalos baixo esta cualificación diagnóstica non só polas diferenzas que acontecen, senón tamén pola resposta profesional que se deriva.

Non existe por tanto literatura significativa e non por que non se produzan casos o suficientemente graves para poder ser analizados e discutidos dende aspectos clínicos, sociolóxicos ou dende o ámbito xurídico, simplemente que non son o suficientemente estudados para profundar neles.

Cada domicilio alberga características únicas, identidades propias repletas de historias personalizadas que deixan signos visibles na casa da súa propia intrahistoria.

Nos domicilios condénsanse sedimentos das experiencias de vida, as casas por tanto distínguense cada unha delas pola propia esencia de cada morador e as circunstancias que en cada momento rodearon a súa vida.

O traballo intenta estudar e analizar a través das intervencións co suxeito no seu medio por que se produce a metamorfose no individuo e polo tanto na súa casa.

Só intentando entender como e por que modificou o seu modo de vida que o levou a unha desorganización particular, poderase entender e limitar aquel síntoma que provoca a repetición continuada da conduta.

Unha conduta na que a súa vida sexa cuestionada coa lixeireza e intervencionismo habitual dos distintos poderes públicos e da sociedade en xeral.

Cada intervención profesional nun domicilio é distinta porque os suxeitos tamén o son. Preséntanse diferentes biografías, situacións clínicas ou eventos sociais singulares, polo que o resultado da acumulación observada é tamén único.

Pódese establecer un protocolo de intervención institucional cunha base de actuación común en situacións que protexan certos aspectos básicos ou humanos pero sempre coa imprescindible flexibilidade á hora de analizar, planificar ou executar un proxecto para cada situación en particular. Non se pode nin se debe mecanizar o noso proceder profesional coma se se tratase de situacións xeneralizables.

A información observada e recollida documentalmente é complementada co saber do clínico e a acción social do traballado social.

É un artigo que convida a que outros profesionais da saúde, do ámbito social ou da instancia xudicial reflexionen se as intervencións que derivan nun cambio no modo de vida de alguén é sempre o suficientemente analizada, comprendida, tratada e acertada na profundidade que require cada situación.

Trátase de considerar o traballo de campo como un escenario enriquecedor para o diagnóstico clínico e social tendo sempre en conta que fóra da oficina institucional hai determinados signos do comportamento humano que só poderán ser contados ou observados se se fai o esforzo necesario.

Acompañar o suxeito in situ ao seu medio máis inmediato e observar na proximidade a súa desorganización na súa máxima extensión humana achegará, sen dúbida, mellores fundamentos para proceder a mellorar o seu proxecto de vida.

A formación do profesional e a súa experiencia vital terá a súa importancia, crer que o problema e a súa única solución radica no propio individuo ou ben entender que todo pasa por un traballo no medio inmediato levará a unha visión profesional distorsionada e incompleta. Illar o cidadán do seu relato, non analizar o seu medio máis próximo sen observalo no lugar que almacena os efectos do seu síntoma achegará unha información empobrecida que deixará o suxeito sumido aínda máis no bucle da súa desorganización.

Esa acumulación que cando se nos presenta nos supera, sempre ten o seu comezo e o seu percorrido condensado a través dos distintos sinais que deseña a acumulación no perímetro da súa casa.

Nestas situacións tan irracionais onde as casas se converten nun lugar só habitable por eles a decisión de intervir profesionalmente ofrece en moitas ocasións o rexeitamento do profesional. Unha vez se pasa cara ao outro lado do limiar, xorde entón o caos.

É frecuente o paso á retagarda ou mesmo, ás veces, nin sequera este se produce, un advirte o que se atopará e evitará custe o que custe o encontro. Ollos que non ven. Xorde o proceder dende a distancia, co relato de fontes alleas á propia intrahistoria, outorgándolle ao suxeito o último dos tickets da roda o cal adoita chegar xa fóra de tempo para ser tido en conta.

É comprensible que en ocasións a degradación, o amoreamento ou a putrefacción activen nun determinadas respostas; a primeira desencadea asombro, a continuación repetición das mesmas frases que se fan eco sen devolución de respostas e, finalmente, unha superación dun todo que empuxa a un a fuxir non só da casa, senón que o fai tamén do suxeito.

En definitiva un traballo sorprendente, profundo, complexo, dunha duración prolongada no tempo que debe abordar cuestións que brotaron nun tempo subxectivo pasado, que sintomatiza nun presente continuo e que compromete seriamente o seu futuro.

Os 25 casos da mostra foron visitados, analizados e intervidos en primeira persoa.

Non son derivados de experiencias doutros profesionais ou recollidos a través da realización de enquisas noutros servizos institucionais.

Son situacións que se dan a coñecer tras dez anos de traballo primeiro no Hospital Psiquiátrico de Toén que tras o seu peche tivo a súa continuidade profesional na Unidade Hospitalaria de Rehabilitación Psiquiátrica de Piñor na cidade de Ourense.

1.1- O FOGAR CONTAMINADO POLA CLÍNICA.

Que desencadea que un determinado domicilio chegue a cualificarse a quen o habita coma unha persoa con síndrome de acaparamento compulsivo ou de disforxia?

A acumulación compulsiva é a tendencia á acumulación de artigos ou obxectos dunha maneira excesiva, e as estatísticas sitúana entre 2-5 % da poboación adulta mundial, sen predisposición en canto ao xénero (www.sanar.org/salud-mental/).

Actúa limitando a mobilidade do individuo na casa no que ás veces interfere nas actividades comúns da vida diaria como: cociñar, limpar, durmir ou utilizar as instalacións sanitarias.

A partir do fogar visto como un contorno dinámico, vivo e protector prodúcense situacións na que a clínica do suxeito interfere negativamente nas AVDS e acaba transformándose nun lugar inseguro, insán e caótico. Non é infrecuente que acontezan situacións de serio risco coa posibilidade de que se produzan incendios ou accidentes con obxectos punzantes.

Non é a primeira vez nin será última que a propia acumulación sepulta literalmente a quen se move entre os límites da súa estrutura.

Tamén se derivan situacións de empobrecemento do patrimonio por soste-lo tempo un modo de vida tan particular.

É o resultado do patolóxico apropiado do suxeito que acaba estendendo o seu síntoma polos límites da súa propiedade afectando á seguridade propia e á salubridade da súa vida. Con todo o que resulta preocupante para nós non o supón para quen habita estes lugares os cales cren e así o manifestan atoparse nun ambiente totalmente seguro.

1.2- NATUREZA DO PROBLEMA E RELACIÓN COA SAÚDE MENTAL

Parte da comunidade científica expón que non está de todo claro que este trastorno sexa unha situación persoal illada ou poida ser combinada cun TOC.

Frecuentemente é asociada con trastornos de ansiedade, depresión, psicose, esquizofrenia, compradores compulsivos ou cunha síndrome de Díoxenes entre outros.

Os factores que o desencadean adoitan relacionarse coa historia familiar, crecer na desorde, sufrir de privacións, satisfacerse a través dunha compra en oferta, ou situacións estresantes como sufrir a perda dun ser querido.

Dicir que algúns científicos vinculan a patoloxía a unha anormalidade nun neuro-transmisor como é a serotonina o que leva por parte dalgúns clínicos a crer que coa administración antidepressivos, se soluciona o problema.

O DSMV deixa de catalogalo como un subtipo de TOC e contéplao como un trastorno independente.

Hai para todo, mesmo expertos que o asocian cun problema localizado no lóbulo frontal, a causas xenéticas ou a estresores ambientais.

As terapias máis utilizadas son as condutivas-condutuais as cales pretenden incidir no pensamento, por tanto na conduta do acaparador, con todo para algúns profesionais consideran que esta é unha situación incurable.

Esta ultima achega aproxímase en gran medida á valoración deste artigo-estudo na súa fase de avaliación no sentido que se non hai soporte profesional que garanta unha axuda que permita soste unha orde razoable na vida destas persoas o síntoma tende a acaparar novamente a súa vida.

Vólvense converter en promotores dunha nova acumulación domiciliaria.

A experiencia de varios profesionais de traballo social americano con experiencia na A. C. argumentan que a natureza da enfermidade moitas veces require de diferentes enfoques profesionais, xa que ningunha disciplina ten toda a experiencia necesaria para intervir de forma decisiva ou apropiada.

2.- SÍNDROME DE DIÓXENES

Resulta paradoxal relacionar o trastorno do comportamento obxecto de estudo co que se caracteriza por Dióxenes. Este baséase no total abandono persoal e social do ser humano.

Asóciase a quen acumula no fogar grandes cantidades de lixo ou de desperdicios domésticos co modo de vida do filósofo. Este home de orixe macedonio, discípulo de Sócrates foi educado entre outros por Aristóteles e admirado por Alexandre Magno. Chegado o seu día decidiu vivir na extrema austeridade. A súa vivenda, se se podía cualificar coma tal, era unha tinalla que tan só abandonaba para durmir nos pórticos dos templos, vestíase cunha humilde capa e andaba descalzo todo o ano, isto era toda a súa posesión. No día contaba coa compañía dos cans da rúa e pola noite co firmamento do ceo. Cualificar entón como síndrome de Dióxenes ás persoas da mostra do estudo seguramente ao propio Dióxenes non lle fixese ningunha graza.

Esta cualificación empezouse a utilizar de maneira irónica polos científicos no ano 1975. Esta situación inexplicable levou a que numerosos psicólogos e académicos reclamen o final dunha terminoloxía que deshonra o bo espírito filosófico daquel home. Agora ben mover a rixidez que petrifica a norma esixe retractarse e iso non entra de boa maneira dentro do academicamente correcto.

Actualmente utilízanse outras terminoloxías coma é silogomanía, urraqismo ou síndrome de miseria senil.

Feita esta obrigada referencia ás mal chamadas síndromes de Díoxenes, estas xeralmente ocorren en persoas maiores, na maioría dos casos en idade senil, onde a soidade é en moitas das ocasións un factor de desencadeamento.

Poden coincidir determinadas maneiras ou eventos semellantes no comportamento dos A. C. e dos S. D. coma pode ser o illamento social, un número significativo de horas de confinamento, negligencia nas condicións hixiénico-sanitarias ou nutrición deficiente ou inadecuada.

Os S. D. caracterízanse por acumular grandes cantidades de lixo, rexeitan calquera tipo de axuda, poden vivir en condicións de extrema pobreza a pesar de que en ocasións dispoñan de medios económicos.

En moita menor medida estas situacións ocorren en persoas novas.

O tipo de personalidades que ofrecen este estraño patrón de comportamento adoitan ser cidadáns con trazos paranoides, esquizoides testáns ou en personalidades excéntricas.

2.1.- CANDO A ACUMULACIÓN É UNHA PATOLOXÍA

Cada acumulación que se produce nun domicilio produce unha alteración única a cal condensa ese trazo particular que obedece exclusivamente á singularidade da súa tolemia. As semellanzas nas casas gardan unha identificación común respecto a ser asentamentos humanos degradantes, con predominio ao abandono, a presenza de miseria, encollemento do espazo e ás veces o sufrimento do suxeito. Outra cuestión é a situación do un por un que se debe establecer para cada caso e cada vivenda.

É habitual que cando nos desprazamos aos seus fogares sexamos advertidos polos pacientes nun contexto habitualmente minimizado de que a vivenda non está en bo estado. É unha advertencia previa que indica que viven dunha maneira diferente e que no fondo non lles resulta agradable ser observado entre esa degradación que o envolve todo. É sumamente importante a delicadeza e o manexo dos tempos en cada unha das intervencións que se leven a cabo.

Ás veces xurdirá a dúbida de quen deba ser a persoa ou o profesional que planifique un proxecto de intervención social axustado coma un guante á clínica do paciente.

Unha cuestión é quen debe planificalo e outra quen debe lideralo.

O meu criterio profesional é que debe ser liderado en primeira liña de acción polo propio suxeito e por aquel ao que lle outorga a súa confianza

podendo ser este un profesional da saúde, servizos sociais, familia, veciño, o cura da parroquia etc. A planificación debe ser acordada con todos os profesionais de saúde mental que poidan intervir, se é o caso.

O noso labor profesional é a de actuar como aliados do suxeito, que comprenden a súa situación, que non o cuestionan senón que o que pretenden é axudalo.

A un ás veces bastaralle empregar o silencio aderezado coa realidade encontrada para que subxectivamente se mova algo no paciente e sexa a través da súa palabra quen nos vaia dando as coordenadas oportunas.

É importante que a medida que a posición subxectiva do paciente o permita, este irá conseguindo pequenos logros ou avances os cales deben ser recoñecidos e tidos en conta por moi pequenos que estes sexan.

Haberá ocasións en que ninguén excede en anos os límites do seu dominio, isto confire responsabilidade e un privilexio facelo, veña propiciada a visita de maneira voluntaria ou por imposición xudicial.

Na maioría das situacións abordadas a ausencia de lazo social na comunidade é algo común, adoitan volverse fuxidíos no intercambio da palabra, xorde a desconfianza, córtanse vínculos dende hai anos, non hai desexo de comunicarse, tan só o imprescindible. Só dentro da súa casa, desprazándose entre o abandono, onde o caos reina se atopa protexido e con certo acomodo.

A súa rutina circunscríbese en acaparar todo o habitable coas máis diversas provisións, cede espazo para que nada do que entra saia, atrapando o suxeito na maquinaria da súa tolemia. É destacable o encontro que se sucede cando o suxeito acode ao seu dominio. O apego emocional que facilita o encontro entre o acumulador-acumulación deriva en importantes actos. Os seus ollos escanearán cunha precisión de cirurxián todo o que conforma o acumulación, adoita ter a capacidade para saber dentro do caos onde se atopa determinada peza ou obxecto.

O suxeito e o seu encontro coa acumulación dá lugar á verificación da desorde, coma se cada cousa atenda a unha tarefa ou a un lugar específico. Parece que as ditas pertenzas dean sentido de estar vivo, tocalas sen o seu consentimento inmediatamente poden facer mudar a sospeita. Todo é a máxima expresión e extensión do suxeito, é o resultado de que a clínica e o seu síntoma acaba dominándoo todo.

Todo ten valor sen distinguir entre o que é útil do que realmente non o é.

A acumulación está solidificada, cristalizada e preservada formando parte dun todo.

Outro dato relevante é comprobar como a degradación sedimentada esperta dor no doente cando debe ser desprendida. Feitos observados en ocasións coma este convida a asociar patoloxía e incerteza no suxeito.

A primeira actitude que se adoita suceder no primeiro encontro domiciliario polo suxeito está condensado polo medo e a ansiedade, se este é forzado nun tempo que aínda non procede a librarse do acumulado. Xorde o receo, será o principal obstáculo para el e para nós. Con todo o paciente sabe da autoridade que agora observa o seu particular modo de vida, a súa saída hospitalaria é o seu principal obxectivo polo que tras un período de tempo longo e tedioso nunha UHRP, adoitan acabar participando a través de pactos non escritos sustentados na transparencia e o valor da palabra.

É destacable a capacidade de adaptación do ser humano para vivir entre o gran número de obxectos que compoñen a acumulación e que limitan os seus movementos alarantemente.

En ocasións resultará imposible para o profesional darlle un beneplácito favorable ao atopado, resultará tan indigno, como preocupante ou perigoso o observado, que non ten cabida a solidariedade e a xustificación co observable.

3.- POBOACIÓN OBXECTO DE ESTUDO

A mostra procede de cidadáns residentes na provincia de Ourense, os domicilios localízanse tanto en áreas rurais como no contorno urbano.

Son cidadáns diagnosticados cunha enfermidade mental ou suposta clínica psiquiátrica que ingresan nas UHRP de maneira voluntaria, involuntaria ou derivados doutros servizos institucionais.

Aínda que a mostra aquí presentada procede de persoas dunha UHRP pode ser un traballo para desenvolver sen que o cidadán estea ingresado nun hospital.

Só cando a súa deterioración física ou psicopatolóxica revista da suficiente gravidade procederese ao internamento sanitario.

4.- METODOLOXÍA EMPREGADA

O método no traballo adquire sentido por dúas situacións que xorden:

A curiosidade que se dá dende o primeiro caso e o tempo que irá presentando novas situacións - novas inquietudes.

A medida que a experiencia persoal se enriquecía elaborouse unha base de datos con 25 variables que recollía información pato-biográfica do paciente e probas gráficas, logo da autorización do doente.

Con iso pretendíase explicar que sucede nas particularidades dos suxeitos para que a súa vida se blinde nas inxentes cantidades da acumulación domiciliaria.

Táboa n.º 1.- Diagnósticos clínicos.

PARANOIA	4
FOLIE A DEUX	4
E. PARANOIDE	3
NEUROSE	3
T. BIPOLAR	2
ESQUIZOFRENIA	2
PSICOSE ATÍPICA	2
T. HISTRIÓNICO	2
T. IDEAS DELIRANTES	2
TOC	1

Fontes.- Datos elaborados a partir de fontes propias

Táboa nº 2. Perfil social dos acumuladores

- 65 anos	22	+ 65 anos	3
Mulleres	15	Homes	10
Ingreso xudicial	13	Ordes de desafiuamento	2
Tutelas antes do ingreso	1	Tutelas despois do ingreso	4
Carencias hixiénico-sanitarias	17	Desorde domiciliario	20
Domicilio con risco persoal	14	Déficits equipamentos	16
Acumulacións monotemáticas	2	Acumulacións compras sen empregar	4
Acumulacións roupa	6	Acumulacións con lixo	9
Alta mesmo domicilio	8	Alta distinto domicilio	17
Derivación centro residencial	10	Altas domicilios compartidos	7
Ingresos económicos +600 euros	7	Ingresos económicos - 600 euros	18
Apoio socio familiar	20	Apoio socio familiar contraproducente	10
Persoas que declinan apoio	11	Coordinación con servizos sociais e xustiza	7

Fonte.- Datos elaborados a partir de fontes propias

5.- DESCRICIÓN: CLAVES, INTERVENCIÓNS E O SEU DESENVOLVEMENTO

É frecuente no observador que tras as primeiras imaxes contempladas dunha maneira apresurada se dea un primeiro diagnóstico social viciado polo rexeitamento subxectivo impedindo desta maneira formularse preguntas, curiosidades e viables alternativas.

A experiencia de visitar distintas vivendas permite unha mellor comprensión das variables e interconexións que se producen entre biografía, personalidade e patoloxía.

Cada domicilio ten particularidades ou trazos propios que se cualifican coma texturas comúns e son o obxectivo para tratar como é a desorde e a hixiene, converxen á súa vez con experiencias persoais e cos síntomas que cumpren unha función subxectiva. As visitas e os encontros co suxeito no seu medio ante situacións insustentables dispoñendo, así mesmo, de tempo e de talento para a transferencia permite que a viabilidade de recompoñer a desorganización en ocasións sexa posible.

Pode resultar estraño entender a interconexión entre os efectos psicopatolóxicos da clínica sobre a casa.

Prodúcese unha certa estrutura entre suxeito - patoloxía - acumulación capaz de transformar unha casa nun espazo tan inhabitable como en ocasións perigoso.

É tamén curioso que unha desorganización domiciliaria conteña información analizable coma se se tratase de observar a escena dun xacemento arqueolóxico ou da comisión dun crime. No estudo, o tipo de acumulación obedece a unha desorganización subxectiva reiterada a través dun síntoma repetitivo que ofrece determinados datos visuais que se complementan co relato do suxeito.

Outra cuestión é como se canaliza o impacto visual e o rexeitamento ante o observado.

En ocasións fará falta ademais desta lectura poder dispoñer de recursos profesionais, institucionais, económicos para evitar que precisamente a soidade do profesional derive na impotencia ou na pasividade como unha resposta ameazante.

Haberá ocasións que se faga unha intervención inmediata que, polo mencionado con anterioridade, é alcanzable empregar algún tópico «liberal» como é o respecto á decisión de vivir cada un como desexa ou que o cidadán non se deixa axudar etc. cando se sabe que a situación que supera o paciente o fai, neste caso, tamén o observador.

Tampouco se trata de intervir por intervir, senón cando verdadeiramente sexa preciso asegurar a seguridade, a saúde ou protexer en definitiva o suxeito dunha preocupante vulnerabilidade.

É tan importante intervir cando é preciso como non facelo cando non é necesario. Calibrar os actos profesionais dependerá dos nosos compoñentes formativos, implicación, ética profesional ou da dispoñibilidade de recursos.

Á hora de intervir adóitase facer unha reflexión apresurada e curta na súa análise que lle dea de inmediato ao observador unha explicación ao

irracional que ten ante os seus ollos. É moi recorrido sintetizar o acumulación a que obedece a «*un almacenamento para un futuro incerto*» ou que o acumulación «*é o resultado único e exclusivo da tolemia irracional do suxeito*».

Quedar cunha reflexión deste exíguo contido é polo menos empobrecida. A realidade presentada ante os nosos ollos e sostida por un cidadán de hábitos raros ao longo do tempo non se reduce a unha síntese que é tan proporcionalmente afastada como o é o propio enigma da tolemia expresada.

Non establecer unha conexión entre o observador e o observado non nos revelará os estrambóticos motivos que ten para o suxeito a desorde externalizada do seu delirio.

Un traballo como este non é máis que a recomposición in situ das causas da acumulación para poder sumala á información clínica e social a cal dificilmente se obteñen noutro escenario que non sexa o propio dominio privado do paciente.

O traballo fundaméntase na observación domiciliaria, na patobiografía do suxeito, na súa participación, na recollida de información de terceiras persoas e nos soportes gráficos existentes.

Con todo iso preténdese axudar a restablecer uns espazos de vida enfermos noutros saudables.

5.1.- INTERVENCIÓN PROFESIONAL NO INGRESO HOSPITALARIO

Como calquera doente que ingresa nunha unidade hospitalaria a súa valoración sanitaria leva implícita a atención dos cuidados máis básicos.

Hai determinadas situacións de cidadáns que residiron en condicións de insalubridade, de hixiene deficitaria ou carentes de nutrición axeitada que precisan ser recuperados no seu aspecto orgánico.

Logo de tratar estas cuestións e atendendo aos tempos da clínica, indícase a necesidade da intervención profesional por parte do Servizo de Traballo Social Hospitalario.

O profesional solicitará de distintas fontes (médico, paciente, rede socio familiar, servizos sociais comunitarios etc.) aquela información necesaria para diagnosticar, planificar a intervención profesional futura.

5.2.- INTERVENCIÓN PROFESIONAL NA COMUNIDADE

As persoas en situacións de acumulación compulsiva normalmente non son eles quen alertan do seu deterioro, adoita ser a familia ou veciños quen informa das situacións.

Situacións alarmantes para a integridade do propio suxeito adoitan ser coordinadas cos profesionais do concello de referencia. Pódese requirir a intervención dos servizos sociais, sanidade municipal, servizo de limpeza técnico etc., ás veces en colaboración coa policía local, bombeiros e o asesoramento xurídico municipal se se dá o caso.

En ocasións extremas pódese facer mesmo uso do articulado da Lei de propiedade horizontal, derivando a intervención ás instancias xudiciais, que pode desencadear o desaloxo do propietario, por un tempo máximo, ou polo desafiuamento, se é inquilino.

5.3.- VALORACIÓN DA GRAVIDADE

Un pode acaparar cousas e non padecer unha enfermidade, a necesidade de intervir determínaa a valoración do suxeito para autogobernarse atendendo á cantidade e á desorde do acumulado que derive nun risco existente para a propia persoa e os seus veciños.

Entrevista pactada - Observación participante

- 1.- Valorar as condicións hixiénico/sanitarias (radiografía domiciliaria) e a impresión do suxeito.
- 2.- Por se é preciso poñer en coñecemento da xustiza a situación observada.

Diagnóstico e planificación do proxecto de intervención social

- 1.- Facer unha análise e un diagnóstico da situación atopada.
- 2.- Coñecer os recursos formais e informais cos que se conta.
- 3.- Elaborar unha planificación dun proxecto viable, realista e que dignifique unha calidade de vida axeitada.
- 4.- Información e coordinación cos profesionais e a rede social implicados directa ou indirectamente co suxeito.

Proxecto comunitario de intervención psicosocial.

- 1.- Facer partícipe sempre que sexa posible o paciente na organización domiciliaria.
- 2.- Organizar o desorganizado.
- 3.- Utilización de elementos de protección (luvas, máscara, roupa apropiada).
- 4.- Axudar e animalo/a a organizar, limpar e desfacerse do sobranter.
- 5.- Proponer a opción de facer doazóns dos artigos sobrantes.

Programa de avaliación e segmento continuado

- 1.- Establecer as visitas domiciliarias a posteriori.
- 2.- Manter a coordinación con dispositivos socio sanitarios precisos na intervención.
- 3.- Separar no tempo as visitas ou acurtalas segundo se sosteña a dignidade domiciliaria.
- 4.- Por fin ao seguimento no caso de garantías no tempo dun novo modo de vida.

No caso de que se dean limitacións físicas, psíquicas, patrimoniais ou doutra orde no paciente que impidan ou desaconsellen o seu retorno domiciliario débese informalo e facelo igualmente participe na medida do posible do seu novo itinerario vital.

6.- O INTERESE POLA PALABRA E O TEMPO SUBJECTIVO

A nosa presenza no domicilio permite calibrar a resposta do suxeito ante unha situación domiciliaria anómala, faino dende a posición interesada do coñecemento, no intento de asesoralo nun momento no que se analizan aspectos importantes do seu pasado e que agora lle afecta ao seu presente mais inmediato. Unha presenza a nosa sen invadir de pleno o desexo do outro, próxima pero coa distancia adecuada, visible sen ser en ocasións distinguida, centrada no relato, que permita crear e afianzar esa alianza que se plasma na confianza, e eliminar os actos dende o poder que obvia que non se trata de anular o goce do outro senón de limitalo.

Actuar dende a inmediatez sen ter consideración da cadencia do suxeito, deixándonos impresionar polo observado ou polo relatado por terceiros pode ter como resultado illar o doente e apartalo da súa condición de suxeito. Non contar coa súa palabra, cos seus dereitos como cidadán significa non entender nada.

É moi habitual que ante a tolemia apareza a imposición que auto obriga a decidir polo paciente, sen que houbese en moitas das ocasións apenas contacto. Isto arrastra ao suxeito a unha posición de submisión ou segregación.

Actuacións apresuradas como é iniciar dilixencias informativas de incapacitación xudicial, ingresos forzosos en institucións ou centros residenciais especializados resulta cómodo para o profesional iniciar previamente un traballo de intervención centrado no interese do suxeito senón que se fai unicamente sobre o interese do observador.

Na mostra representativa en todos e en cada un dos casos o suxeito foi participe. Nalgunhas situacións a deterioración psíquica era o suficientemente importante para que o retorno domiciliario non fose posible.

Facelo igualmente participe permite sentirse actor principal e nós autorizados por el.

Independentemente de que determinadas accións profesionais non coincidan co desexo do paciente, resultan menos desagradables para el se empregamos a transparencia na comunicación.

Expoño de maneira breve cinco dos casos da mostra representada que dan conta do contexto clínico e social que se reflicte no artigo.

1.º caso

En ocasións a visita a este domicilio contou tamén coa participación da psiquiatra encargada do paciente. É recomendable que, en determinados casos, o clínico se desprace aos domicilios e comprobe as situacións que lle afectan ao paciente. Os golpes de realidade sitúannos a todos sobre as verdadeiras miserias humanas que tratamos.

Só fóra dos despachos institucionais coñecemos verdadeiramente o perímetro vital en que se move o suxeito.

Na situación domiciliar de J. M., a visita á súa casa permitiunos descubrir como esta estaba totalmente significada por unha cor, a cor vermella.

Cada elemento que conformaba o contido do inmovible, xa fose dentro do propio fogar (roupa, alimentación, utensilios etc.) como fóra del, estaba caracterizado por esa única distinción colorista.

Nas últimas datas dedicouse a pintar o interior e o exterior da súa casa abarcando as plantas, pedras, árbores da súa leira ou mesmo a rede de sumidoiros.

Para veciños ou autoridades da zona era un acto vandálico.

O seu radio de acción delirante xa se estendera fóra dos límites da súa casa, á beirarrúa, ao farol ou ao sumidoiro público (estendeuse porque esta parte do terreo lle fora expropiada polo concello para mellorar os accesos, pero a súa tolemia nunca autorizara ese acto administrativo).

Os veciños adoitaban increpalo habitualmente e afearlle a súa conduta sen ter en conta que ata entón para eles fora un home apracible e de bo trato, en definitiva un bo veciño. Non existían as preguntas só os agravios.

Nunha das visitas domiciliarias púidose observar a existencia de distintos libros monotemáticos, un estaba aberto nunha páxina a cal se dedicaba ao sistema solar, en concreto á estrela sol. Coas evidencias gráficas observadas púidose asociar, comprender e descubrir no relato in situ do psicótico co seu significante. Este gravitaba sobre a súa procedencia delirante a cal era relacionada directamente co astro rei. Un delirio

interconexionado sobre unha cor referente que alagaba o contido do inmobile, unha identificación que o axudaba á súa estabilización.

A súa limitación física non lle permitiría o retorno ao domicilio, non por iso deixo de ser participe no seu proxecto á alta.

As visitas domiciliarias percorrendo os 200 quilómetros que distaban do hospital á súa casa valeron a pena para afianzar un bo vínculo connosco e buscar unha alternativa residencial pactada. A súa alta a unha residencia próxima á súa casa garantiu a atención sociosanitaria precisa e permitiulle desprazarse ao lugar onde albergaba a expresión extracorpórea que identificaba o seu delirio e a súa razón de ser e de estar.

2.º caso

R. A. e J. A. son pai e fillo, ambos diagnosticados dun trastorno delirante compartido (folie a deux), a súa vida recreábase na máis absoluta miseria nun piso da súa propiedade.

O alarmante da súa situación non pasara desapercibida para os servizos sociais comunitarios que durante anos intentaron intervir sen éxito.

Logo do ingreso hospitalario do ancián en condicións físicas alarmantes, púidose por primeira vez intervir con eles.

Fíxose un ingreso conxunto e realizouse unha visita domiciliaria e comprobouse como durante anos os ingresos económicos procedentes da pensión do ancián se destinaron á compra masiva de obxectos das máis diversas variedades. Nunca se desembalaron, eran adquiridos sempre en cantidades repetidas e amontoados estratexicamente por todo o inmobile. A acumulación reduciu moi seriamente os espazos de movemento, de maneira que o 85% desta era xa inaccesible, o informe técnico do concello deixáboo claro, «*houbo serio risco de derrube do vetusto inmobile polo peso que sostíña a estrutura*».

Foi necesaria a colaboración do concello a través da colocación de colectores para baleirar e trasladar parte do contido da vivenda.

A actitude tiránica do fillo, a fraxilidade do ancián e a certeza delirante do fillo sobre veciños e familia, a quen acusaba de ter interese sobre o seu patrimonio, retroalimentaban o delirio e potenciaban o síntoma.

A provisión masiva minimizada sobre todo polo fillo derivara nun empobrecemento moi importante, distintas posesións descoidadas das obrigas tributarias ameazaban coa perda destas.

Os coidados e a alimentación mais básica en ambos, sobre todo no ancián, eran lamentables con evidentes signos de abandono e desnutrición.

A intervención profesional cimentouse na protección do ancián cun posterior ingreso nun centro residencial. O retorno do seu fillo ao domicilio fíxose nunhas condicións de seguridade e hixiene aceptables. Foi necesario a apertura de expediente na fiscalía de incapacidades para que o ancián puidese residir nun xeriátrico e dispoñer da pensión que desde había moitos anos non xestionaba, ambas as medidas foron obrigadas pola non aceptación do fillo a perder parte do seu goce psíquico. Este desexo obsesivo sustentábase na liquidez económica da que se o desposuíu e que necesitaba por encima das necesidades máis básicas. Non había unha soa intención de modificar o seu estilo de estar no mundo, calquera outro proxecto distinto ao seu desexo era unha seria ameaza. Logo da alta, o seguimento derivouse a servizos sociais comunitarios quen nunca realizaron un seguimento axeitado, polo que é moi probable que o síntoma no fillo se siga reproducindo.

Este desenlace é un claro exemplo da inexistencia dunha coordinación e implicación bidireccional dos seguimentos dos casos de acumulación domiciliaria por parte das administracións públicas implicadas.

3.º caso

R. M. dilapidou preto de 300.000 euros ao longo dos últimos 10 anos, unha parte importante dese patrimonio foi destinado a todo tipo de compras, especialmente roupa a cal era multiplicada nun número desorbitado. Esta, que se estendía de maneira sorprendente ao longo e ancho das tres plantas da súa casa, permanecía almacenada en bolsas que nunca se abriron.

Roupa para ela, para o seu fillo, para a súa nai, a mellor tecnoloxía. En zapatos de alto valor adquisitivo gastou máis de 15.000 euros. Nunca os utilizaría nin tampouco o resto das compras, R. M. adoitaba vestirse con roupa desaliñada e de innumerables usos.

O falecemento do seu pai, o rexeitamento da súa parella coincidindo co nacemento do seu único fillo, iríaa sumindo nunha profunda e arrepicante soidade. O illamento sería permanente, as palabras apenas circulaban, só as precisas. A rutina marcada polo automatismo de adquirir compras de certo valor seguían sostendo no illamento, e empregaba unicamente palabras monosilábicas.

Esta conduta mecanizada desencadeou unha caída ao maior dos sufrimentos para ela, o descoido do seu fillo e da súa nai tivo a intervención das autoridades xudiciais debido á situación de desamparo. Ela xa non podía alzar a súa mirada e aínda menos a súa voz. Cando entrou a Garda Civil na súa casa a escena reflectía a R. M. encollida e recostada entre o regazo da súa nai como se precisase do refuxio do amor materno, un amor que descoidara, todo isto ante atenta e piadosa mirada do menor.

Nos primeiros contactos hospitalarios o seu contacto era de escaso relato, con bloqueos mentais onde as fobias secuestraban a súa palabra e evitaban o encontro co outro.

As visitas domiciliarias acompañadas para organizar o desorganizado reportoulle valor para enfrontarse aos sinais de muller desposuída do control da súa vida.

A súa casa estaba significada entre outras realidades por unha escandalosa multitude de cartas de toda procedencia, a inmensa maioría escondidas pola casa adiante, todas sen abrir.

A dolorosa realidade que gardaba a correspondencia non tiña lugar para un desexo imparable que a acabou tapiando entre a súa particular acumulación.

O seu domicilio significado polas inxentes compras limitaban seriamente os espazos habitables da casa, a desorde impoñíase e as súas obrigas tributarias ameazaban o seu escaso patrimonio.

As distintas visitas domiciliarias realizadas afastárona do despacho intimidatorio do que xulga, e pasou a ser este substituído polo encontro próximo. Calquera espazo da casa petrificaba por momentos a R. M., coma se se amoreasen recordos conxelados que a paralizaban. En ocasións entre o descanso de xornadas intensas de maneira súbita xorde o relato doloroso que permite acoutar o sufrimento e chegar a algunha reflexión esclarecedora. A axuda que chega cando un se enterra na súa propia miseria permite saír á luz pequenos relatos que contestan a algunhas das interrogantes do seu declive. Nunha ocasión e sentados nunhas caixas do seu faiado ela conclúe que a súa ilusión era magnificar a súa imaxe, que esta fose o máis semellante a personaxes desexados polos televidentes e con iso volver ser unha muller amada. A súa dor crioxenizada, froito dun rexeitamento social imaxinario e disparatado, impulsáraa a unha rutina compulsiva na que a súa saída domiciliaria non tiña outro obxectivo que adquirir novas imaxes para nunca facer uso delas e volver novamente a non ser amada.

4.º caso

T. L. é unha muller que vive soa, con boa dispoñibilidade económica, onde o seu trastorno delirante e a súa prodigalidade favorecen que se produza o aproveitamento mercantil de comercios próximos ao seu domicilio.

A súa casa non ten máis cabida para máis roupa e diversos complementos. A visita domiciliaria permitiu observar os centenares de pezas de vestir que alagan as distintas habitacións da vivenda. Os comerciantes da zona mesmo lle vendían roupa fóra de tempada, inadecuada á súa idade ou dunha talla imposible de adaptarse ás medidas de T. L., era un todo vale.

A súa enfermiza desconfianza coa súa familia a raíz do falecemento dos seus pais só presaxiaban para ela a continua persecución do seu patrimonio, os seus activos cada vez víanse máis limitados. O seu período hospitalario permitiu distintas intervencións pactadas. As seguintes visitas coa paciente facilitaron que unha parte importante das pezas de roupa

seleccionadas por ela fosen doadas ao roupeiro de Cáritas, tramitar non con serias dificultades a figura dun administrador patrimonial que protexese e velase a prodigalidade da paciente.

A contratación dunha persoa para o servizo doméstico da casa facilitou tamén a axuda para protexela ante un aumento da acumulación domiciliaria. A introdución desta persoa era vivido por ela de maneira menos angustiada que se o seguimento se fixese dende os profesionais da saúde ou dende servizos sociais dos cales desconfiaba, xa que as intervencións destes sempre a levaron o ingreso hospitalario en contra da súa vontade.

5.º caso

R., I. e O. son tres irmás novas que residen xuntas, nun mesmo ano prodúcese a morte dos seus pais e a partir de entón empezan a dispararse comportamentos de distinta desorganización en cada unha delas.

Anos máis tarde a situación xa se torna preocupante e insostible. Existen constantes desencontros, as carencias hixiénicas e a orde domiciliaria son alarmantes, a súa precariedade pon en risco as súas necesidades máis básicas, a vivenda é pois un maná de tolemia imparable.

A única intervención que se fai dende servizos sociais comunitarios pasa pola incapacitación e un ingreso en centro residencial das tres irmás.

É tras o ingreso dunha das irmás cando somos coñecedores da situación, establécense as primeiras visitas no domicilio co propósito de analizar in situ que levou ás irmás ao seu estado actual e de que maneira se as pode axudar. É no propio domicilio onde se pacta a intervención con cada unha con proxectos individuais.

Foi necesario a hospitalización de todas elas, pero en momentos distintos.

O traballo inicial no domicilio deu lugar a comprobar o estado lamentable do inmobile, as súas importantes carencias económicas, a potenciación da tolemia auspiciada polos conflitos imposibles de solucionar, o que derivou en proxectos de intervención distintos á alta para cada unha delas.

Precisouse de tempo para concluír os proxectos, con seguimentos clínicos e sociais que garantisen unha axeitada dignidade para vivir, un sustento económico básico e certa normalización na súa inclusión social.

En ningún dos casos se necesitou de ningunha medida xudicial que restrinxise ou limitase seus dereitos e liberdades como cidadáns.

Este breve resumo non dá conta das numerosas intervencións terapéuticas e sociais que levaron máis dun ano de traballo no que finalmente se puido ancorar un proxecto vital personalizado para cada unha delas.

7.- RESULTADOS DO IMPACTO DO ESTUDO

Entre os resultados e o impacto que a mostra reflicte prevalecen en $\frac{3}{4}$ partes os cadros psicóticos ante os cadros neuróticos graves. A media de idade sitúase claramente por baixo de 60 anos afastándoos duns dos perfís que caracterizan as síndrome de Dióxenes. O variable sexo non mostra unha gran diferenza nos datos amosados.

As situacións de ingreso hospitalario aproximadamente nun 50% son derivadas a través dunha instancia xudicial, en dúas das ocasións levou implícito o desafiuamento no inmovible.

Prodúcese un número importante (10 casos) no que as situacións de acumulación vén xa herdada, sendo os proxenitores e mesmo outros parentescos os causantes do inicio da conduta.

Non é moi significativo a toma de medidas xudiciais tras os ingresos con situacións que lle afecten á capacidade de obrar do suxeito, o traballo baseado no pacto convido permite manter á marxe á xustiza dos dereitos civís e de participación social do suxeito.

A carencia de hixiene, desorde domiciliaria ou déficits de equipamentos están presentes sen chegar a límites das sorprendentes imaxes que se producen nos domicilios dos anciáns. Certo é que chegan a producir situacións límites as cales por unha banda son minimizadas e por outra reflicten a gran capacidade de adaptación do suxeito.

Máis da metade da mostra amosa que a integridade e o risco para a saúde do paciente eran evidentes. A presenza de material putrefacto en dous dos domicilios é outro dato asociado máis a domicilios de idades máis avanzadas A variable relativa ao tipo de acumulación oscila entre material tipo roupa, lixo, alimentos, documentos, cartas, caixas, coleccións diversas, material sen desembalar etc.

Nun 40% das situacións foi posible o retorno ao mesmo domicilio cos soportes humanos e materiais indispensables para que a situación non se repetise.

En case outro 30% os pacientes foron derivados a outros domicilios xa sexa compartindo unha vivenda de carácter tutelar, supervisada ou en alugamento con outros pacientes, familias ou en situacións de acollemento.

No 30% restante a derivación produciuse a un centro residencial especializado ao ser inviable o seu retorno domiciliario, a gravidade da clínica e a carencia de recursos de apoio na comunidade derivaron neste tipo de desenlaces.

Un 75% das persoas da mostra estudada teñen ingresos por debaixo dos 600 euros, a maioría proceden de pensións non contributivas (369 euros), o que os sitúa por baixo do limiar da pobreza. Asociar patoloxía-pobreza-

acumulación-exclusión social é un dato para considerar sen ningún xénero de dúbidas.

Respecto ao apoio familiar o 40% foi contraproducente xa sexa pola inadecuada comprensión da situación ou por un mal manexo á hora da axuda proporcionada.

Aproximadamente nun 40% das intervencións realizáronse en coordinación con outros dispositivos institucionais.

A experiencia no trato con suxeitos en moitas ocasións fan movernos en escenarios pouco claros onde debemos situarnos con certa precaución e seguridade.

As situacións expostas non son coñecidas na profundidade que se require, estas non son tratadas nos ámbitos universitarios como tampouco na formación que se recibirá nos nosos centros de traballo polo que a cegueira do observador pode estar nun presente continuo.

Así mesmo, cada un de nós trae o seu propio percorrido vital subxectivo que permitirá que os tempos e os encontros co paciente se produzan dunha maneira ou doutra. Haberá profesionais que non poderán organizar a vida dun paciente, descifrar leva un esforzo e unha análise profunda que convén facer cando se trata de axudar a organizar un estilo de vida coas súas particularidades. Non todas as persoas están preparadas para conseguilo. A escaseza na formación, o non saber manexar certos códigos no noso proceder, a posición de poder, o marcado narcisismo do profesional ou o rexeitamento ao encontro co suxeito son algunhas das ameazas coas que contará o doente obxecto da intervención. Noutras ocasións os medos e os bloqueos darán como resposta a pasividade do profesional.

8.- CONCLUSIÓNS

O artigo caracterízase por unha análise intensa e profunda, emanada dun traballo iniciado infinitas veces polo paciente desata agora no observador o afán por afrontar o que reto que se lle presenta.

Situacións repletas de complexidades e de difícil conclusión para o profesional que unicamente pretende recuperar espazos de vida desorganizados noutros máis saudables.

En todo este obxectivo final e desexable atópase o suxeito que se erixe en promotor da súa particular provisión. Este atópase limitado polo empuxe constante do seu síntoma que non renunciará ou se limitará a calquera prezo.

Difícilmente se pode concluír xeneralizando as situacións atopadas, cada caso é singular e de por si xa resulta complexo facelo coa particularidade observada.

Inténtase entender cada historia tendo en conta que a desorganización que deriva do suxeito faise extensiva ao seu medio achegándonos sinais.

Este non é un relato manuscrito que nos dea as claves do ocorrido e un manual para abordalo de serie. É o observador e o comunicador, pola súa vez, quen presta a atención necesaria para saber cal é a maneira máis aconsellable para que o encontro co paciente produza unha transferencia saudable. Cando a presenza do profesional ten efectos tan importantes para o máis inmediato na vida do paciente debe dedicarlle o tempo necesario para equivocarse o menos posible.

Os domicilios son espazos para o resguardo das súas inquietudes, das súas ameazas, dos seus medos, onde a súa cruel soidade en ocasións dá lugar a que o pánico malle sen piedade a súa esgotada vida. É nesas espazos onde o seu sufrimento deixa un pouso escenificado no abandono froito dun síntoma que apenas dá respiro.

Que ocorre no seu equilibrio subxectivo para desprazalo fóra do centro de gravidade?, de que maneira se sitúa o suxeito afastado da dinámica social para prestarse a unha vida tan silenciosa como imparable? Como podemos observar esta dinámica que o empuxa velozmente ao caos organizativo? Como acadar os mecanismo suficientes para aminorar ese desasosego que lle permita vivir nunha inercia máis pacificada? Cal é a maneira e o momento oportuno para que a nosa presenza sexa tida en conta e non ignorada ou perturbadora para o suxeito?.

Aproximarse ao cidadán dunha maneira precisa, sostendo no tempo un pacto saudable permítelle ao suxeito ser partícipe do seu percorrido vital.

Esta é sen dúbida a base principal desexable para motivar ese cambio tan necesario.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Boilos, C. R. (2006). «Más allá de la basura». *Documentos de Trabajo Social*, 51, 317-353.
- Carrato, E. e Martínez Amorós, R. (2010). «Síndrome de Diógenes: a propósito de un caso». *Revista Asociación Española de Neuropsiquiatría, Psiq Biol.* 2008;15(4):140-3
- García Soriano, G.; Belloc, A. e Murillo, C. (2008). «Sobre la heteroagresividad del trastorno obsesivo compulsivo: una revisión». *Revista de Psicopatología y psicología clínica*, vol. 13, n.º 2, pp. 65-84.
- Pantoja, J. A. (2006). «Intervención del Trabajador Social con personas afectadas por el Síndrome de Diógenes». VI Congreso de la Escuela Universitaria de Trabajo Social de Sevilla.

- Rodríguez Lozano, E.; Ortiz, C.; Blasco, G.; Saenz, M.; García Gutierrez, F. e Bermejo, C. (2014). «Características sociodemográficas de las personas acumuladoras / trastorno por acumulación (Síndrome de Diógenes) en la ciudad de Madrid». *Revista Asociación Española de Neuropsiquiatría*, 124 (34), vol. 34, n.º 124, pp. 665-681.

A AUTODETERMINACIÓN DXS¹ MENORES TRANS, UN RETO DENDE O EIDO SOCIAL

*Cristina Palacios Castro.
Traballadora social e docente cursos sociosanitarios,
presidenta de ARELAS, asociación de familias de menores trans de Galicia.
cristinapalacioscastro@gmail.com contacto@arelas.org*

RESUMO

Na actualidade barállase a cifra de que de cada mil nenos nados, un nace con vulva e vaxina, e de cada mil nenas, unha nace con pene. As persoas transexuais viven una disconformidade interna (psicolóxica) entre o sexo que se lles asignou por erro ao nacer e o sexo ao que senten pertencer e co que queren vivir socialmente. A transexualidade é unha variante máis da fantástica diversidade humana.

Moitos testemuños de persoas trans falan de infancias e adolescencias infelices, perdidas e resulta aterrador saber que a taxa de intento de suicidio entre xs¹ adulxs trans a quen na súa infancia se lles negou a súa identidade é do 43% (na poboación xeral é de un 1,6%).

Dende ARELAS traballamos pola despatoloxización da transexualidade, o recoñecemento das identidades sentidas dxs menores trans, e polos seus dereitos e liberdades fundamentais. Porque os e as menores trans, só terán unha infancia, só unha adolescencia.

PALABRAS CLAVE:

Transexualidade Diversidade Identidade sentida Despatoloxización Menores trans.

RESUMEN

En la actualidad se baraja la cifra de que uno de cada mil niños nacidos, nace con vulva y vagina, y de cada mil niñas, una nace con pene.

¹ O x é un termo que se usa para facer referencia a un amplo universo de expresións de xénero que excede a bi-categorización reducionista de «homes» e «mulleres»

Las personas trans viven una disconformidad interna (psicológica) entre el sexo asignado por error al nacer y sexo al que sienten pertenecer y con el que quieren vivir socialmente. La transexualidad es una variante más de la fantástica diversidad humana.

Muchos testimonios de personas trans hablan de infancias y adolescencias infelices, perdidas y resulta aterrador saber que la tasa de intentos de suicidio entre adultxs trans que en su infancia se les negó su identidad, es del 43% (en la población general es de 1,6%).

Desde ARELAS trabajamos por la despatologización de la transexualidad, el reconocimiento de las identidades sentidas de lxs menores trans y por sus derechos y libertades fundamentales. Porque los y las menores trans, solo tendrán una infancia, solo una adolescencia.

PALABRAS CLAVE:

Transexualidad Diversidad Identidad sentida Despatologización Menores trans.

ABSTRACT

Nowadays it's estimated that one in 1.000 boys is born with vulva, and one in 1.000 girls is born with penis. Trans persons live through an internal non-conformity (psychologically) with the sex assigned by mistake when they were born and the sex which they really think they belong, the same which they want to live socially. Transsexuality is just another form, another variant of fantastic human diversity. Many testimonies of trans persons speak about unhappy childhoods and lost adolescences and it's really frightening to know that the rate of attempts of suicide among the trans adults that in his infancy was denied their identity is 43%. (the rate in general population is 1,6%).

ARELAS works against transsexuality pathologizing, the recognition of the identity the minors really feel, for their rights and fundamental freedoms, because trans minors will just have an infancy, just an adolescence

KEYWORDS:

Transsexuality Diversity Felt identity Pathologization Transsexuals minors.

Na actualidade barállase a cifra de que de cada mil nenos nacidos, un nace con vulva e vaxina, e de cada mil nenas, unha nace con pene.

Evidentemente, cando ocorre isto, xs cativxs non se dan conta de que son persoas transexuais, de feito non saben qué é ser transexual, nin saben que non están a responder ás expectativas que se tiñan deles.

O principio, non hai «trastorno» nin «disforia de xénero».

Por tanto, nesta etapa non falamos de nenxs que viven «encerrados en corpos equivocados», falamos de nenxs que presentan unha disconformidade interna co sexo diagnosticado ao nacer con base nun xenital, e que desexan vivir socialmente con outro sexo, pero son nenxs como calquera outrx, coas mesmas inquiredanzas, ilusións e soños.

Unha cousa que temos que ter clara, é que hai tantas identidades, tantas formas de vivilo e por tanto, tantos procesos e tránsitos como persoas trans. Non podemos pensar no colectivo trans como algo homoxéneo que responde a uns patróns determinados. Polo tanto haberá nenxs trans que saiba mostrar e dicir abertamente o que senten de xeito temperá, e outrxs que non o farán ata a adolescencia ou adultez. Haberá nenxs trans que esaxerarán os comportamentos, xestos e formas de falar para «demostrar» o que son, e outrxs non. Haberá nenxs e adultxs trans que rexeiten o seu corpo e xenital, e outrxs non.

O que si é moi común nas persoas trans, e que teñen ese forte sentimento de pertenza a outro sexo dende que son ben pequechas, algunhas dende os 3-4 anos, que xa coa conquista da linguaxe comezan a expresar contundentemente o que o seu cerebro e conciencia lles dita: «son un neno» ou «son unha nena». E isto non é algo que se elixa ou se prefira, non é un capricho, por suposto non é algo que se teña que corrixir ou curar, simplemente é, de igual maneira que todo o resto da poboación cissexual soubemos o sexo ó que pertenciamos a esa idade, a diferenza é que a nós, ninguén nos cuestionou.

Con todo, xs menores trans **necesitan demostrar unha e outra vez que o que din é verdade**, como si non tivesen outra cousa que inventar, de feito pasan toda a súa vida sendo cuestionadx, avaliadx, necesitan dun profesional da saúde mental que diagnostique o que senten ser internamente, o seu sexo sentido, o que xa nos da pistas do **trato tan patoloxizante que xs «profesionais» lle confiren a transexualidade.**

No caso dxs menores trans*, **cada día a sociedade e moitas veces a súa propia familia e contorno**, dinlles que é un erro o que senten, que non lles corresponde decidir, que é o seu corpo e os seus xenitais os que deciden o que son, xs nenxs trans reciben a mensaxe de que el ou ela non é bo e que non é queridx tal e como é, con tan pésimo resultado que moitxs son empuxadx a reprimir e a agochar a súa verdadeira identidade con gran sufrimento e vergoña. Como se pode ver, cando un menor trans descobre ter un sexo diferente ao asignado, constrúe a súa identidade e personalidade a partir do menosprezo e a desaprobación, aprende que en lugar de compartir a súa diferenza, ha de agochala, vivindo en moitos casos unha auténtica violencia ou maltrato infantil por parte de quen os rodea. **Polo que non lles queda máis remedio que vivir unha dobre vida, unha vida de mentira.**

A discriminación cara aos menores trans ocorre cada día de moitas maneiras e en todos os ámbitos da vida: cando se ignora o que se ve e se oe por parte dxs adultxs, menosprezos, vexacións, ameazas, insultos... Cando a violencia é psicolóxica se impón a sensación de non valer para nada, de que só es un estorbo para a túa familia, unha deshonra e que deberías desaparecer.

Hai comportamentos diarios que non son considerados como violentos, pero que lles xeran un gran malestar ás persoas que os escoitan e padecen. Os chistes sexistas ou de travestís ou «travelos», os comentarios despectivos sobre as persoas que rompen cos modelos «normativos» de xénero, as burlas, os comentarios con contido sexual, dicir que a transexualidade infantil é unha moda, que xs nenxs non saben o que senten ou queren porque son pequenxs...

Non facer nada e negar a súa identidade, tratar un menor trans por un sexo e nome que non x representa, abrigax a ter un aspecto que non quere ou a responder a determinados roles de xénero, facerlle ver que é malo e vergoñento ser trans e que será excluídx socialmente, tamén é un tipo de violencia. Estamos atacando a súa integridade, o seu dereito a autodeterminación e o libre desenvolvemento da súa personalidade, a **ter unha vida digna**.

Xs nenxs trans son persoas de pleno dereito. E por se a alguén se lle esquece: só terán unha infancia, só unha adolescencia.

Cando as familias e todxs xs profesionais que rodean un menor trans somos protagonistas directxs ou cómplices deste sufrimento, estaremos causando un gran dano, en moitos casos, irreparable. Concordaremos que todx cativx necesita sentirse segurx, aceptadx e queridx polos seus.

Neste sentido, é moi importante a aplicación da **Lei 26/2015, do 28 de xullo, de modificación do sistema de protección á infancia e á adolescencia** da que se deduce que as administracións públicas deben velar porque todxs xs nenxs teñan unha infancia libre da opresión e da violencia que supón impor unha identidade e uns roles de xénero. É obriga dos adultos, das administración e en especial dos proxenitores velar para garantir ese respecto. Así, no seu artigo 2 fai referencia expresa a: *b) A necesidade de garantir a súa igualdade e non discriminación pola súa especial vulnerabilidade, xa sexa pola carencia de contorno familiar, sufrir maltrato, a súa discapacidade, a súa orientación e identidade sexual(...)*».

Especialmente importante é que se recoñecera explicitamente o dereito o libre desenvolvemento da súa personalidade conforme á identidade sexual, así no artigo 11 da lei establece: *«Serán principios reitores da actuación dos poderes públicos en relación cos menores(...) l) O libre desenvolvemento da súa personalidade conforme a súa orientación e identidade sexual»*.

Na citada lei faise referencia en varias ocasión ao **interese superior dx menor**, que no caso dxs menores trans, non é outro que conseguir que se **respecten os seus dereitos e liberdades fundamentais**, e en particular que se garante **o seu dereito á autodeterminación**, que non se menoscabe a súa dignidade como persoa, que se respecte e se faga posible o seu desexo a medrar durante a súa infancia e adolescencia conforme ao sexo sentido como propio, incluído o dereito a elixir a súa propia imaxe, adaptando esta, tanto no vestir como en calquera outro aspecto, ao xénero que sinte como propio.

Débese así mesmo, garantir que estxs menores sexan considerados no ámbito educativo de acordo a súa identidade sentida para todos os efectos, e que se lles facilite a rectificación de xénero e nome no rexistro e por tanto en toda a súa documentación identificativa e legal, e por último, débese garantir o acceso os tratamentos hormonais necesarios chegada a puberdade (bloqueadores).

As **familias que formamos parte de ARELAS** respectamos e acompañamos a identidade dxs nosxs fillxs, procurando **espazos seguros e positivos nos que crecer**, permitindo que se presenten e relacionen en sociedade coa súa identidade sentida. De feito, se algo temos constatado as familias, é que no momento no que xs nosxs fillxs comezan a vivir segundo o sexo sentido, demostran unha valentía inusual, sorrín máis, son máis felices, desaparecen todos os medos e inseguridades, ata o punto de que un menor trans que realiza un tránsito social temperá coa axuda da súa familia, pode levar a cabo unha vida tan saudable e exitosa coma a de calquera outra persoa.

Un momento moi sensible nxs menores trans é o da puberdade, ver que o teu corpo se afasta do ideal físico de home e muller que che amosa a sociedade pode provocar unha auténtica crise: sénteste home e médranche os peitos e aparece a menstruación, sénteste muller e empeza a saírche a noz, peluxe, a túa voz volvese máis grave... A realidade embárgaos ás veces con grande angustia e desesperación, e téñeno que vivir case **sempre sós, sen apoios emocionais e sen axuda dos profesionais**. Xs nosxs fillxs non poden gozar a vida igual que o resto, xa que eles e elas, teñen a presión constante da súa aparencia ante os demais, do seu aspecto físico, creando uns complexos que lles quitan a posibilidade de simplemente **ser como son e gozalo**.

De feito moitos testemuños recollidos de persoas trans adultas falan de infancias e adolescencias infelices, perdidas, por todas estas cuestións entre outras, e as familias nos resulta aterrador saber **que o 83% destas persoas, pensaron no suicidio e que a taxa dos que o intentaron é do 41%**. En cambio, énechos de esperanza coñecer resultados de investigacións máis recentes que se realizaron con mozos trans a quen se lles respectou a súa identidade, se os acompañou dende as familias e accederon a tratamentos para bloquear a puberdade, e observouse que tanto **os indicadores de calidade de vida e felicidade, como os niveis de ansiedade e preocupación**

pola súa imaxe corporal, foron similares ou incluso mellores aos da poboación non transexual da súa mesma idade.

Que nos indican estas perspectivas tan diferentes? **que ser transexual non produce dor e sufrimento**, o que produce dor e sufrimento é a falta de respecto, o abandono, o rexeitamento, o acoso e a discriminación social por ser como son.

Porque o que empuxa á morte, o que mata, é a TRANSFOBIA.

A transexualidade é unha realidade máis da diversidade humana, e por iso resulta absolutamente incomprendible que existan colectivos sociais discriminados por razón da súa identidade sexual. Máis difícil aínda de entender, é que sigan existindo relixións, grupos sociais e certos «profesionais» que se empeñen en seguir facendo apoloxía da patoloxización, a homofobia e a transfobia cara ás persoas que o único «delito» que cometeron é o de nos sentirse identificadxs co sexo asignado con base nun xenital. Unha lacra social comparable ao **machismo e ao racismo**, pero que aínda non atopa unha condena social equiparable a estes.

Dende hai case dous anos, varias familias de **ARELAS, asociación de familias de menores trans**, estamos a reivindicar, visibilizar e sensibilizar os poderes públicos e a cidadanía en xeral sobre as situacións de discriminación, transfobia e acoso aos que han de facer fronte cada día moitas persoas por mor da súa identidade de xénero, e que a inclusión da realidade das persoas trans, e en especial dxs menores no noso contorno dunha forma natural, **é unha oportunidade única para enriquecer e mellorar a nosa sociedade.**

E así, neste contexto no que nos atopamos en Galiza co gran rexeitamento e descoñecemento xeral da cidadanía e dos profesionais sobre esta nova realidade, **o labor que realiza ARELAS de acompañamento, orientación, de fonte de información próxima e fiable, así como a posibilidade de xerar espazos onde compartir inquiredanzas xunto a outras persoas**, son claves para que as familias sexan capaces de, en primeiro lugar, escoitar, acompañar e respectar o libre desenvolvemento do seu fillx, e segundo, defender ante os poderes públicos e a sociedade, o seu dereito á identidade sentida.

Unha vez que xs menores trans realizan o seu tránsito social co apoio da familia, empeza a parte de ter que comunicarlles ás distintas administracións a decisión tomada, entre elas a escola, algo que non sempre se recibe con boa disposición, xa que unha vez máis nos atopamos co descoñecemento, os prexuízos e medos do profesorado sobre o que vai supoñer tratar x menxr polo novo nome sentido, o uso de vestiario e baño que lle corresponde polo sexo sentido, a reacción do alumnado e pais/nais, algo que felizmente se emendou este ano coa elaboración por parte de ARELAS xunto ca Consellería de Educación, Cultura e Ordenación Universitaria dun **Protocolo educativo sobre identidade de xénero**, onde se recolle o proceder ante a sospeita ou certeza de ter un/unha alumno/a trans no

centro, as intervencións e accións que se deben levar a cabo ante o acoso e a transfobia, así como a necesidade de información e formación á comunidade educativa, incluíndo as familias e o alumnado, baseada na aprendizaxe de valores que se baseen no respecto ás diferenzas e á diversidade sexual, e na paz social como única forma de convivencia.

Outros dos ámbitos ao que normalmente acudimos as familias a comunicar o tránsito dxs nosxs fillxs, é o sanitario. Cando comezamos a darnos conta de que algo ocorre cxs nosxs fillxs, acudimos ao noso pediatra buscando respostas e asesoramento, e atopamos novamente **descoñecemento e unha derivación a saúde mental.**

Unha vez que nos atopamos diante do psicólogo ou psiquiatra vivimos experiencias moi variopintas: o «profesional» que di que non hai nada que atender, e por tanto que ignoremos o que estamos a ver e oír ata que sexan adultxs porque non saben o que senten, o que intenta facer terapia condutista porque entende que o «problema» se pode facer desaparecer ou curar, o que patoloxiza a transexualidade falando de disforia de xénero en todo momento obviando a parte positiva da diversidade, o que minte descaradamente sobre os tratamentos hormonais, ou o que entende que a transexualidade simplemente é una variante máis da diversidade, asesorando e acompañando xs menores e as familias da mellor forma que sabe e pode. Estes últimos son os menos.

Referirse ás persoas trans como persoas «disfóricas de xénero», induce ao erro e non deixa de ser unha etiquetaxe deplorable e estigmatizante que vulnera os dereitos humanos das persoas transexuais. Neste sentido a Resolución do Consello de Europa do 22 de abril de 2015, no seu punto 3 considera unha violación dos dereitos fundamentais entre outros, o diagnóstico da transexualidade como enfermidade mental. Así mesmo, o comisario de Dereitos Humanos do Consello de Europa, Thomas Hammarberg, solicitoulle á OMS a **despatoloxización da transexualidade**, declarando que a «disforia de xénero» debe deixar de considerarse como enfermidade mental nos países do Consello de Europa e os organismos internacionais da saúde.

As familias e sobre todo xs nenxs trans deberían recibir o soporte e o reforzo dos profesionais que teñen os coñecementos e as aptitudes no eido do social. Os traballadores sociais e educadores sociais deben realizar un papel de **facilitadores e de acompañamento** no proceso, sobre todo no tránsito social, e orientar e aconsellar os pais e nais para que deixen de loitar contra os seus propios prexuízos e os seus medos internos e, así poidan aceptar sen límites xs seus fillxs.

Han de facer entender tamén a estes pais e nais e o resto de profesionais doutros ámbitos, que estxs nenxs teñen o dereito a desenvolver a súa personalidade de maneira libre, e que é o propio menor quen debe decidir co respaldo necesario, como **quere ser e vivir**: nin a sociedade, nin o Estado e nin sequera xs seus pais, poden decidir por el ou ela.

As dificultades ás que teñen que enfrontarse as persoas trans fan necesario desenvolver **accións e políticas sociais que permitan dar unha resposta adecuada** a estas persoas, ás familias e ao seu contorno. É por iso que dende ARELAS, xunto con outras asociacións LGTBI galegas, activistas e profesionais do ámbito da educación, sanitario e xurídico, estamos a preparar o borrador da futura **Lei Galega de Identidade de Xénero** seguindo a estela doutras autonomías do estado, como son Navarra, País Vasco, Andalucía, Canarias, e máis recentemente Madrid que aprobaron leis de identidade de xénero, dando un paso cara adiante para garantir non só o recoñecemento da identidade de xénero en todos os ámbitos da vida, senón tamén engadir unha carteira de servizos e políticas públicas a favor da inclusión das persoas trans na sociedade.

Neste sentido, na pasada campaña electoral obtivemos o compromiso firme e por escrito dxs candidatxs á Xunta de Galicia de En Marea, BNG, Compromiso por Galicia e Ciudadanos de que esta lei sexa unha realidade en Galicia o 2017. Non foi así cos candidatos e candidatas de PSOE e PP.

Oxalá chegado o momento de debater e aprobar esta lei no Parlamento Galego, todos os políticos estean á altura das circunstancias e do pobo galego, que de maneira maioritaria, nos está a apoiar nunha campaña iniciada a través das redes sociais (Facebook), entendendo o necesaria que é unha lei que garante os dereitos e liberdades de persoas que cada día han de sufrir as discriminacións dunha parte importante da sociedade.

Esta xeración de menores trans iniciou unha auténtica revolución á que os adultos podemos unirnos ou non unirnos, pero sen dúbida xs nosxs fillxs xa están Trans*formando a sociedade. Así é que aceptemos dunha vez por todas, que cada quen poida vivir a su vida e a súa sexualidade como queira, **é o dereito á liberdade**, e que outra sociedade é posible se entre todxs a construímos.

Non esquezamos nunca, que por riba de todos os medos, prexuízos e barreiras mentais está o maior dos dereitos dun menor: **a súa felicidade**.

REFERENCIAS LEGAIS

- Declaración internacional sobre os dereitos humanos, Declaración dos dereitos da infancia e a Convención sobre os dereitos da infancia
- Principios de Yogyakarta sobre a aplicación da lexislación internacional de dereitos humanos en relación coa orientación sexual e a identidade de xénero.
- Resolución do Consello de Europa do 22 de abril de 2015. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=21736&lang=EN>

- Constitución española de 1978, artigos 10.1, 10.2, 14 y 27.
- Lei 26/2015, de 28 de xullo, de modificación del sistema de protección á infancia e á adolescencia.
- Lei 2/2014 pola igualdade de trato e a non discriminación de LGTB en Galicia
- DECRETO 105/2014, de 4 de setembro, polo que se establece o currículo da educación primaria na Comunidade Autónoma de Galicia, artigo 11.3.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Newton Massachusetts Education Development Center e National Center for Transgender Equality/National Gay & Lesbian Task Forc, (2013). Estudo: *Serving Transgender Children, Youth, Their Families & Communitis*. <https://multco.us/file/37070/download>
- Kristina R. Olson, Lily Durwood, Madeleine DeMeules, Katie A. McLaughlin (2016), *Mental Health of Transgender Children Who Are Supported in Their Identities*.
<http://pediatrics.aappublications.org/content/early/2016/02/24/peds.2015-3223>
- Consellería de Educación e Ordenación Universitaria, Xunta de Galicia (2016), *Protocolo educativo sobre identidade de xénero*.
http://www.edu.xunta.gal/portal/sites/web/files/identidade_de_xenero_caderno.pdf
- Platero, Lucas (2014), *Trans*exualidades: acompañamiento, factores de salud y recursos educativos*», Ediciones Bellaterra, Barcelona.
- Moreno, O. e Puche, L. (2013), *Transexualidad, adolescencias y educación: miradas multidisciplinares*, Egales Editorial, Madrid.
- Puche, L., Moreno, E. e Pichardo, J. I. (2013), «Adolescentes transexuales en la escuela. Aproximación cualitativa y propuesta de intervención desde la perspectiva antropológica». En Moreno y Puche, *Transexualidad, adolescencias y educación*.

REFERENCIAS E INFORMACIÓN DE INTERESE

- Documental *El sexo sentido* (2014)
<http://www.rtve.es/television/20140609/documentos-tv-sexo-sentido/951341.shtml#kmnts>
- Cristina Palacios Castro, Charla TEDx Galicia, *Trans*formando la sociedad* (2015) <https://www.youtube.com/watch?v=UEpi5VPJmQ>

- FELGTB (2013), *Acoso escolar (y riesgo de suicidio) por orientación sexual e identidade de género: Fracaso del Sistema educativo*. Madrid.
- Informe do Valedor do Pobo de Galicia: *A situación das persoas, Lesbianas, Gays, Transexuais, Bisexuais e Intersexuais en Galicia, una análise dende o punto de vista do tecido asociativo*. Informe extraordinario 2015. Xunta de Galicia.
- Páxina do Facebook de apoio a Lei galega de identidade de xénero. <https://www.facebook.com/LEI-TRANS-Galega-909321589212121/?fref=ts>

ASPECTOS POLÍTICOS E XURÍDICOS DA TRANSEXUALIDADE EN ESPAÑA, UNHA OLLADA DENDE O TRABALLO SOCIAL.

*Nerea Paula Rodríguez.
Graduada en Traballo Social pola Universidade de Vigo.*

RESUMO

A través do presente artigo pretendemos dar a coñecer a realidade na que se atopan as persoas transexuais en España no relativo ao ámbito xurídico e da sanidade. Buscamos coñecer o papel que ocupa este colectivo na axenda política española. Ademais, mediante a realización de dous grupos de discusión analizamos tamén se a sociedade é coñecedora e está sensibilizada con este colectivo e coa súa situación. Os grupos de discusión celebráronse con persoas novas, cunha idade comprendida entre os 19 e os 26 anos, todas con formación superior. Ao estudar Traballo Social, quixemos ir un paso máis alá e establecer unha comparativa entre a poboación nova doutras titulacións e cos estudantes de Traballo Social para saber se estes últimos posúen unha maior base de coñecemento sobre diversidade sexual ou se pola contra o seu nivel de coñecementos se asemella ao da poboación nova que pertence a outros ámbitos.

PALABRAS CHAVE

Traballo social, transexualidade, xénero, sexo, diversidade sexual.

RESUMEN

A través del presente artículo pretendemos dar a conocer la realidad en la que se encuentran las personas transexuales en España en lo relativo al ámbito jurídico y sanitario. Buscamos conocer el papel que desempeña este colectivo en la agenda política. Además, mediante la realización de dos grupos de discusión analizamos si la sociedad es conocedora y está sensibilizada con este colectivo y su situación. Los grupos de discusión se celebraron con personas jóvenes, con una edad comprendida entre los 19 y

los 26 años, todas con formación superior. Al estudiar Trabajo Social, hemos querido ir un paso más allá y establecer una comparativa entre la población joven de otras titulaciones y con los estudiantes de Trabajo Social para saber si estos últimos poseen una mayor base de conocimiento sobre diversidad sexual o si por el contrario su nivel de conocimientos se asemeja al de la población joven que pertenece a otros ámbitos.

PALABRAS CLAVE

Trabajo social, transexualidad, género, sexo, diversidad sexual.

ABSTRACT

Through the achievement of the present article, we are trying to see the current situation of transgender people in Spain, as well as the most common problems they have to face. In addition, by creating two discussion groups we will analyse if the society is aware and sensitized with this group and their situation. The discussion groups were held with young people, aged between 19 to 26 years, all of them with higher education. We wanted to go one step further and establish a comparison between young people of other degrees and students of Social Work in order to see if they have a larger base of knowledge about sexual diversity or if their level of knowledge resembles that of young people from other areas.

KEYWORDS

Social work, transsexualism, gender, sex, sexual diversity.

INTRODUCCIÓN

Unha das moitas funcións do traballo social e dar voz e contribuír a visibilizar aqueles colectivos que estiveron sumidos no silencio máis absoluto. Un deses colectivos é o colectivo transexual, persoalmente considero que aínda é moi pouco o que se sabe de este tema, e creo que aínda queda moito por recorrer, pero esta pareceume unha moi boa oportunidade para profundar, aínda que sexa un pouco na realidade do colectivo transexual en España.

Falar da historia da transexualidade implica falar de loita, non podemos contar a súa historia sen deternos a facer referencia á batalla que levaron e continúan levando a cabo de maneira incansable as persoas transexuais. Unha loita que persegue o recoñecemento e a regulación da súa condición, unha guerra declarada contra a intolerancia e a indiferenza.

Imos agora a relatar como foron enmarcados e representados os dereitos deste colectivo na axenda política do noso país, para iso faremos

unha diferenciación tratando en primeiro lugar o aspecto relativo á saúde e á sanidade e, en segundo lugar, facendo referencia ao ámbito puramente político.

TRANSEXUALIDADE E SANIDADE

No que ao ámbito sanitario respecta é importante destacar que en España o acceso aos servizos sanitarios está garantido mediante o artigo 43 da Constitución. Ademais, no noso país, o Estado cédelles competencias ás autonomías en moitas materias, tamén en materia de saúde. Recae polo tanto nas comunidades autónomas a posibilidade de incluír servizos de atención específica ao colectivo transexual así como a cirurxía de reasignación sexual no catálogo de prestacións de cada comunidade (Platero, 2009).

A loita pola inclusión do tratamento da transexualidade no conxunto de servizos da sanidade foi unha constante na historia da transexualidade, converténdose nunha das principais reivindicacións deste colectivo. Nesta loita atopáronse con moitas dificultades, xa no ano 1991, a ministra de Sanidade daquel entón, M.ª Ángeles Amador rexeitaba a inclusión da transexualidade no catálogo de saúde, aludindo que non era unha cuestión prioritaria e que había moi pouca demografía. Será posteriormente, no ano 1995, cando se exclúa de maneira expresa por primeira vez a cirurxía de reasignación sexual do catálogo de prestacións, pois esta só se levaría a cabo en casos de intersexualidade patolóxica. Pero no ano 1997 esta loita atopa un apoio importante no Defensor do Pobo, un apoio que secunda as súas demandas e inflúe decisivamente na inclusión do tratamento transexual na comunidade de Andalucía no ano 1998, creando a Unidade de Trastornos da Identidade de Xénero (UTIX) no Hospital Carlos Haia en Málaga, que comeza a funcionar no ano 2000, sendo Andalucía pioneira en incluír o tratamento integral da transexualidade no conxunto de prestacións do sistema sanitario. En setembro do 2006, o Goberno elimina esta exclusión expresa do ano 1995 e déixalles ás comunidades autónomas aberta a posibilidade de incluír o tratamento á transexualidade como unha prestación básica no sistema sanitario español (Platero, 2009; Antonelli, 2007).

Nestas Unidades de Trastornos da Identidade de Xénero (UTIX) podemos atopar diversos profesionais como psicólogos e endocrinólogos que se encargan de realizar un diagnóstico, de receitar hormonas e de realizar un número de operacións limitadas ao ano. Pero as necesidades deste colectivo aínda se atopan lonxe de estar cubertas, xa que ao acceso ao tratamento da transexualidade presenta moitas diferenzas entre comunidades autónomas, aínda non se apostou por un servizo integral en todo o estado español. Actualmente existen unidades de trastorno da identidade de xénero en diferentes comunidades (por exemplo Madrid, Cataluña, Valencia) pero non todas inclúen a cirurxía, senón que se tende a asinar acordos co sistema de saúde andaluz para realizar a cirurxía nesa comunidade, o que provoca que

haxa longas listas de espera para someterse á operación (Missé & Coll-Planas, 2010; Platero, 2009).

TRANSEXUALIDADE NA AXENDA POLÍTICA ESPAÑOLA

Podemos afirmar que a transexualidade entrou na axenda política de maneira paulatina, e o fixo da seguinte forma; en primeiro lugar mediante a demanda do dereito para facerse parella de feito (1992-2002), seguido da demanda do dereito ao matrimonio de persoas do mesmo sexo (2002-2005) e en último lugar no referente aos dereitos de identidade de xénero (desde 2004 en diante) (Platero, 2007b citado en Platero, 2009).

Coa democratización do Estado español e a aprobación da Constitución ten lugar a implantación dunha nova lexislación sobre igualdade que incluíu dereitos sexuais e reprodutivos. Destacan a despenalización do acceso aos anticonceptivos (1974), o divorcio (1981), o cambio de sexo (1983), o aborto (1985), a reprodución asistida (1988) e a legalización das asociacións de transexuais (1980) (Platero, 2009).

Aínda que segundo Antonelli (2007) non existiu ningunha lexislación específica para persoas transexuais ata marzo do 2007, procedemos agora a desenvolver as principais medidas tomadas ata ese momento en materia de transexualidade.

Un feito importante ten lugar no ano 1989, cando unha resolución do Parlamento Europeo establece a obriga dos países membros de tomar medidas políticas para combater a discriminación das persoas transexuais. A importancia desta resolución radica en que é a primeira vez que se recoñece a existencia de discriminación cara a este colectivo. Ademais disto, sinalábase tamén que os países membros debían proporcionar mediante a sanidade pública un tratamento integral á transexualidade (Platero, 2009).

Segundo Rullán (2007) desde un principio as demandas do colectivo transexual foron recollidas polos partidos políticos de esquerdas, incluíndoas nos seus programas electorais e posteriormente impulsando iniciativas parlamentarias en prol dos seus dereitos. Platero (2009) neste sentido coincide con Rullán (2007), pois sostén que nos anos noventa, máis concretamente a finais desta década, os dereitos das persoas transexuais empezan a verse incluídos nos programas electorais dos partidos políticos, como é o caso de Esquerda Unida que presenta no ano 1999 un borrador no que se esixía a inclusión do tratamento transexual na carteira de servizos da sanidade pública.

Tamén no ano 1999, o PSOE presentou unha proposta parlamentaria que permitía o cambio de identidade sexual, cambiando nome e xénero ás persoas que se someteron a unha operación. Pero aquelas persoas que non se someteron a unha cirurxía só poderían cambiar o nome se seguían un tratamento médico de dous anos. As persoas transexuais seguían sen ter

dereito nin a contraer matrimonio nin a ter fillos, pois en ningún deses casos se permitiría cambiar o nome no rexistro. Esta proposta dividiu ao movemento, pois mentres que algunhas asociacións do movemento LGTB estaban de acordo e brindábanlle o seu apoio, outras consideraban que non se avanzaba nos dereitos das persoas transexuais considerando a proposta insuficiente (Platero, 2009).

No ano 2002, o Tribunal Europeo dos Dereitos Humanos recoñece o dereito dos individuos transexuais a contraer matrimonio, non obstante en España tiveron que acudir aos tribunais para poder cambiar nomes e sexo nos documentos oficiais (Platero, 2009).

No ano 2004 en España ten lugar un cambio de goberno, dando paso a unha etapa socialista. Nesta lexislatura trátanse diversos aspectos sociais como a violencia de xénero, a inmigración, a dependencia das persoas maiores etc., de feito que se lle chamou a esta lexislatura a «Lexislatura Social».

Segundo Antonelli (2007) no goberno de Zapatero prodúcese importantes avances en materia social, pasamos agora a enumerar algunhas das principais medidas levadas a cabo:

- Apróbase o matrimonio homosexual no ano 2005 que equipara os dereitos das persoas homosexuais aos das persoas heterosexuais.
- O goberno elabora un anteproxecto de lei onde se recollen características de xénero e de orientación sexual como elementos para recoñecer os estranxeiros coa condición de refuxiado.
- O Ministerio de Traballo e Asuntos Sociais inclúe os transexuais e homosexuais nos colectivos prioritarios para loitar contra a discriminación e loitar pola igualdade de oportunidades no Plan Nacional para a Inclusión Social (2005-2006),
- O 9 de marzo de 2006, Institucións Penitenciarias, emite unha circular co obxectivo de que as presas transexuais, poidan ser ingresadas en módulos de mulleres, aínda que estas non se someteron a cirurxía de reasignación sexual.

No ano 2005 coa aprobación do matrimonio entre persoas do mesmo sexo, os dereitos das persoas transexuais convértese nunha cuestión prioritaria dentro do movemento LGTB, de feito o lema da manifestación dese mesmo ano foi «Avanzamos, agora @s transexuais». Isto facía referencia á demanda dunha lei sobre o dereito de identidade de xénero que inclúe peticións como a cobertura do proceso de reasignación sexual por parte da sanidade pública (Platero 2009).

No ano 2006 tras ver que o Goberno incumpría os prazos anunciados para a lei de identidade de xénero, a poboación sentía que os dereitos das persoas transexuais aínda non eran considerados como unha prioridade por

parte do goberno socialista daquel momento. Como mostra disto, en abril de 2006 algunhas activistas transexuais ameazan con iniciar unha folga de fame que é apoiada por asociacións de transexuais e homosexuais de todo o mundo. A partir dese momento os medios de comunicación recollen a folga de fame e as demandas da lei. Finalmente o Consello de Ministros aproba o 2 de xuño de 2006 o Proxecto de lei identidade de xénero para transexuais que permite cambiar o nome e o sexo nos documentos oficiais sen necesidade de someterse a ningunha intervención. Esta lei apróbase no congreso dos deputados o día 1 de marzo de 2007 por ampla maioría, tras ser publicada no Boletín Oficial do Estado e é asinada polo rei e o presidente do Goberno. Entra en vigor a Lei 3/2007, do 15 de marzo, reguladora da rectificación rexistral da mención relativa ao sexo das persoas. O colectivo transexual celebra a existencia dunha normativa que recoñece por primeira vez por medio da lei uno dos seus dereitos fundamentais (Antonelli, 2007; Platero 2009).

Procedemos agora a enumerar as principais características desta lei segundo Rullán (2007):

- Recolle o dereito á rectificación da mención do sexo no rexistro civil, por medio dun expediente gubernativo, que pon así punto e final ao procedemento xudicial longo e custoso que era necesario para obter esa rectificación.
- Recoñece o dereito á rectificación de sexo e nome en documentos oficiais a todas as persoas transexuais, sometéranse a unha operación ou non.
- Para facer uso desta norma requírese un diagnóstico de disforia de xénero emitido por un psicólogo clínico ou por un médico, así como acreditar que se seguiu un tratamento médico durante polo menos dous anos para acomodar as características físicas á identidade de xénero da persoas. Ao esixir o diagnóstico da disforia de xénero continúaase coa consideración da transexualidade como unha patoloxía ou enfermidade.

Doutra banda parécenos oportuno incluír a visión da lei que achega Berenguer (2007), pois aínda que é coñecedor do avance que supón esta nova lexislación non a considera unha verdadeira «lei integral» porque considera que unha lei integral debería ser máis ampla e non só limitarse ao rexistro civil. Debería incluír aspectos como medidas de sensibilización no ámbito educativo e sanitario, nos medios de comunicación, o dereito á asistencia social integral, dereitos laborais e prestacións da seguridade social. A lei de mención relativa ao sexo das persoas non menciona os menores e non referente aos estranxeiros para modificar o rexistro deben adquirir previamente a nacionalidade española.

Belsue (2012) coincide con Berenguer (2007) en afirmar que non se trata dunha lei integral, afirma que se non se soubo aproveitar a oportunidade para crear unha lei que só faga referencia ao cambio rexistral, senón «unha verdadeira lei de xénero que vaia máis alá e inclúa contidos contra a transfobia e protección laboral».

Novamente coincidimos con Belsue (2012) na importancia que o Traballo Social debe ter no proceso de sensibilización respecto deste colectivo.

Podemos afirmar que a lei constitúe un avance moi significativo en materia de transexualidade aínda que presenta carencias. Ante estas carencias diversas comunidades elaboraron normativas respecto diso para regular esas cuestións, procedemos agora a nomealas:

- A primeira delas foi a Comunidade Autónoma de Navarra coa Lei foral 12/2009, do 19 de novembro, de non discriminación por motivos de identidade de xénero e dos dereitos das persoas transexuais que entrou en vigor o 28 de febreiro de 2010. Esta lei persegue, tal como explica a súa exposición de motivos, definir a transexualidade e a atención integral máis alá do cambio no rexistro (Belsue, 2012; Jiménez,2012)
- No País Vasco destaca a Lei 14/2012, do 28 de xuño, de non discriminación por motivos de identidade de xénero e de recoñecemento dos dereitos das persoas transexuais que se inspira na anterior.
- Tamén atopamos actividade en Andalucía, onde destaca a Lei 2/2014, do 8 de xullo, integral para a non discriminación por motivos de identidade de xénero e recoñecemento dos dereitos das persoas transexuais de Andalucía.
- En Cataluña destaca a Lei 11/2014 de Cataluña relativa ao conxunto do colectivo LGTBI.
- En Galicia atopamos algúns avances: subliñamos con carácter xeral a Lei 2/2014, do 14 de abril, pola igualdade de trato e a non discriminación de lesbianas, gais, transexuais, bisexuais e intersexuais en Galicia.
- En Madrid aprobouse este 17 de marzo de 2016 a Lei de identidade e expresión de xénero e igualdade social e non discriminación da Comunidade de Madrid que como novidade introduce a preservación da identidade corporal dos menores transexuais ata que estes definan a súa identidade, para evitar que sexan operados ao nacer.

REALIZACIÓN DOS GRUPOS DE DISCUSIÓN

1. DESEÑO DE INVESTIGACIÓN OBXECTIVOS

Os obxectivos que perseguimos podemos clasificalos e dividilos en xerais e específicos:

O obxectivo xeral que nos marcabamos o comezo da investigación era profundar no coñecemento da transexualidade en España.

Os obxectivos específicos son os seguintes:

O primeiro deles é coñecer o nivel de coñecementos e a percepción social que posúe a poboación nova (de 19 a 26 anos), con formación superior (con título universitario ou cursando estudos universitarios/ciclos superiores) en materia de transexualidade en materia de sanidade e política.

Tamén perseguimos coa investigación establecer unha comparativa entre o nivel de coñecementos de estudantes de titulacións alleas a Traballo Social e de estudantes de Traballo Social (4.º ano de carreira).

En último lugar intentamos tamén coñecer se hai presenza de estereotipos, crenzas erróneas e desinformación na poboación nova estudada con formación superior.

PROCEDEMENTO

Leváronse a cabo dous grupos de discusión ou focus group, ambos con poboación nova cunha idade comprendida entre os 19 e os 26 anos de idade. Trátase de poboación cualificada, pois algúns deles xa posúen unha titulación universitaria ou ben se atopan cursando estudos universitarios ou ciclos superiores. O primeiro grupo de discusión celebrado tivo lugar con poboación nova externa ao ámbito de Traballo Social, mentres que o segundo celebrouse con alumnado de 4.º curso de Traballo Social.

Preténdense identificar os coñecementos, as actitudes e crenzas que presentan con respecto á transexualidade, analizar se hai estereotipos e transfobia. Realizáronse dous grupos diferentes para así poder establecer unha comparativa entre ambos e analizar se os coñecementos de ambos os grupos en materia de transexualidade sonsimilares ou se, pola contra, os alumnos de traballo social están máis formados nesta materia.

PARTICIPANTES

Para a selección dos integrantes do grupo, contactouse cos participantes persoalmente. No primeiro grupo de poboación externa a Traballo Social perseguíuse a heteroxeneidade do grupo e que cursasen estudos en diferentes titulacións, para así ter unha visión máis ampla e xerar unha maior riqueza.

PREGUNTA	CATEGORÍA	CONCEPTUALIZACIÓN
Sabes se hai algunha lei en materia de transexualidade?	Política Social	Aspectos políticos e xurídicos da transexualidade
Cres que as operacións de reasignación sexual deberían contemplarse no catálogo de prestacións da sanidade pública?	Transexualidade e sanidade	Aspectos políticos e xurídicos da transexualidade

(Fonte: elaboración propia)

No que respecta ao grupo de Traballo Social, contactouse con alumnado de cuarto curso, que se atopa finalizando os seus estudos. Unha vez captados os integrantes dos grupos reservouse unha aula na que tiveron lugar os grupos de discusión focalizados.

En cada grupo de discusión debateuse durante unha hora sobre diferentes aspectos relacionados coa transexualidade sendo gravados mediante unha gravadora de son, tras o consentimento por escrito.

ANÁLISE DE RESULTADOS E DISCUSIÓN CATEGORÍA: POLÍTICA SOCIAL

Pregunta: Sabedes se hai algunha lei en materia de transexualidade?

Isto permítenos coñecer se a sociedade está informada sobre os avances e a lexislación en materia de transexualidade, así como avaliar a visibilidade que se lles dá a este tipo de cuestións, pescudar se teñen un impacto na sociedade, e se é coñecedora delas.

Grupo A

A4 afirma «hai algo que recoñece que existe a transexualidade, algo me soa de ver» A5 «eu creo que se está loitando porque teñan os mesmo dereitos que o resto».

A2 afirma que «creo que agora poden casar, pero non adoptar, que poden facelo pero como monoparental como as persoas homosexuais, neste sentido non hai igualdade».

Grupo B

B2 afirma que «contémplase por exemplo na renda de inclusión social de Galicia (RISGA), creo que aparece como un dos colectivos especificados».

B6 sostén que «si, acórdome que os colectivos eran transexuais, minorías étnicas, monoparentais e persoas que saíron do cárcere».

B2 sostén que «sóame que hai algo de sanidade, que hai facilidades, que te podes poñer na lista».

B1 afirma que «creo que tardas moito, a lista de espera é moi longa».

B5 di que «creo que tamén é complicado co tema dos documentos, podes operarte de todo e non poder cambiar aínda o nome no DNI».

B6 manifesta que «si, creo que tardas moitos anos, creo que depende das comunidades tardas máis ou menos, isto complícame moito máis calquera tipo de trámite».

Abriuse un debate sobre se podías cambiar os documentos sen operarte, B5 afirma que «non fai falta operarse que eu vin casos de nenos que lles cambiaban de nome sen operarse» ao que B6 apunta «de nome si, pero non de se o sexo o cambian sen operarte», todas as demais manifestaron ter tamén esa dúbida.

B6 di que «creo que o tema do sexo é o máis difícil porque imaxino que cando che fan por primeira vez o DNI tes que levar un certificado médico que diga se es neno ou nena, entón para cambiar o sexo tamén necesitarás un informe médico ou algo».

Podemos concluír mediante o obtido nos grupos de discusión que en política social é o grupo de Traballo Social o que mostra ter unha maior base de coñecementos, mentres que o primeiro grupo considera que hai algunha lexislación en materia de transexualidade «algo hai que reconece a transexualidade, que me soa de ver na tele» (A4, muller, 22 anos), non é capaz de especificar cal, nin de que se trata. No grupo de Traballo Social xa xorde o tema da lexislación para o cambio de nome e sexo nos documentos oficiais, aínda que non saben en que consiste exactamente. Sosteen que varía dunhas comunidades a outras «dependendo dunhas comunidades tardas máis ou menos (en cambiar o nome nos documentos) isto complica moito calquera tipo de trámite» (B6, muller, 21 anos). Tamén no grupo de Traballo Social se fai referencia á transexualidade como un dos colectivos específicos contemplados nas renda de inclusión social de Galicia (RISGA). No referente á sanidade en Traballo Social saben que existe unha lista de espera pero que esta é moi longa. Isto é certo, pois tal e como se recolle no apartado de aspectos políticos e xurídicos da transexualidade, España aínda non apostou por un modelo integral para o tratamento da transexualidade. Isto provoca que existan moitas diferenzas entre comunidades autónomas, posto que unhas contemplan a cirurxía como prestación da sanidade pública mentres que outras non o fan, o que ocasiona que moitas comunidades deriven as persoas para operarse a outras comunidades na que se aparece recollida como unha prestación, dando lugar a unhas interminables listas de espera para someterse á operación.

Ningún dos dous grupos se mostra coñecedor da Lei 3/2007, do 15 de marzo, reguladora da rectificación rexistral da mención relativa ao sexo das persoas, nin do avance que supuxo para a modificación dos datos nos documentos oficiais.

Ata hai moi pouco tempo non se creou lexislación específica en materia de transexualidade, pois Antonelli (2007) afirmaba que ata marzo de 2007 en España non existiu lexislación específica nesta materia. Como vimos no marco teórico desta investigación, Berenguer (2007) e Belsue (2012) criticaban esta lei sostendo que non é unha lei integral, senón que só se limita ao ámbito do rexistro civil, senón incluír medidas relacionadas co ámbito educativo e sanitario, medidas contra a transfobia e medidas de protección laboral. En España existen moitas carencias en materia de transexualidade estas carencias tamén se trasladan aos participantes dos grupos de discusión, pois aínda que a transexualidade está na axenda política española non o está tanto nos coñecementos dos participantes, pois ambos os grupos mostran moito descoñecemento no referente a lexislación en materia de transexualidade.

CATEGORÍA: TRANSEXUALIDADE E SANIDADE

Pregunta: Cres que a operación de cirurxía de reasignación sexual debe contemplarse no catálogo de prestacións da sanidade pública?

Isto permítenos coñecer a opinión sobre unha cuestión que suscita tanta polémica, e sobre a cal moitos movementos sociais están a loitar duramente.

Grupo A

A2 sostén que «lin que era unha cirurxía moi custosa».

A4 manifesta que «podería asumila en parte» ao que A2 contesta que «creo que en parte xa se asume».

Cando se lles pregunta se se debe asumir como unha prestación na súa totalidade, A2 afirma «creo que tal e como está agora o panorama sanitario, que só hai que ver como esta urxencias non estamos preparados para asumir iso, aínda que soe moi frío, é a realidade», e manifesta que «habería que ver se a sociedade está preparada para isto, xa que a sanidade é de todos e todos pagamos impostos».

A4 sostén que «aínda que soe mal, a min asumila totalmente pareceríame moito, pero unha parte paréceme ben, que non se pague todo pero que se lles dea unha axuda».

A2 di que «falar de custos cando falamos de cidadáns soa mal, pero se se asumise necesitaríamos máis médicos, máis partida orzamentaria».

A3 afirma estar de acordo co tema dos custos «está todo tan mal que nin se cobre o súper básico que nos deixa vivir, antes diso vai o que nos fai falta día a día, primeiro hai que mellorar a sanidade economicamente e tamén culturalmente a sociedade para

preparala». A2 coincide e sostén que «se se arranxa a sociedade a sociedade leva a que se arranxe o sistema e, se se arranxa o sistema, todos encaixaríamos mellor nel».

Grupo B

Afirman todas á vez e con gran seguridade que si, universalmente. Cando se lles cuestiona sobre o elevado custo, B6 afirma que «máis custoso é para a persoa querer ser muller e non poder porque se ten que gastar miles e miles de euros».

B4 afirma que «para min sen dúbida debe ser universal e asumida totalmente».

B6 completa isto dicindo que «débesse pagar todo, tratamento psicolóxico, tratamento hormonal, e operación. Non é un capricho é unha necesidade».

Podemos concluír que é en sanidade pública e a transexualidade, onde atopamos unha maior diferenza entre ambos os grupos. No primeiro grupo doutras titulacións ningún participante afirma que se debería contemplar inmediatamente e na súa totalidade no catálogo de prestacións da sanidade pública, senón que afirman que só se debería pagar unha parte «a min todo pareceríame moito, pero unha parte pareceríame ben, que se lle pague unha parte, que se lle dea unha axuda» (A4, muller, 22 anos). Sosteen ademais que a sociedade non está preparada para asumir estes custos, «habría que ver se a sociedade está preparada para iso, xa que a sanidade é de todos e todos pagamos impostos» (A2, home, 26 anos) facendo referencia á aceptación da transexualidade na sociedade. Tamén afirman que non se debería asumir na súa totalidade por temas económicos «está todo tan mal que non se cobre o súper básico que nos deixa vivir, antes diso vai o que nos fai falta día a día» (A3, muller, 22 anos) polo que se pode observar que non contemplan o tema da transexualidade como unha necesidade inmediata, nin vital para as persoas transexuais.

Mentres que no segundo grupo, o de Traballo Social, mostra unha maior sensibilización co colectivo transexual, pois todos os participantes non dubidan en soste que si, que se debería contemplar e ademais de maneira universal «débesse pagar todo, tratamento psicolóxico, hormonal e operación, non é un capricho é unha necesidade» (B6, muller, 21 anos). Isto quere dicir que a operación a conciben como unha necesidade inmediata e vital para as persoas transexuais.

Actualmente a Rede pola Despatoloxización das Entidades Trans do Estado español atópase loitando pola inclusión da transexualidade no sistema

sanitario español, ante esta posibilidade o estudantado de Traballo Social móstrase moito máis concienciado e sensibilizado que o estudantado doutras titulacións, pois estes últimos non defenden a inclusión total, senón que falan de axudas parciais, sen apostar pola inclusión plena no sistema de saúde.

4. REFLEXIÓNS FINAIS, LIMITACIÓNS E PROSPECTIVA

Tamén podemos dicir que nos atopamos ante un xacemento profesional para o Traballo Social aínda inexplorado, pois ata agora a atención á diversidade sexual levouse a cabo desde unha perspectiva médica, pero faise necesaria a perspectiva social e a figura dun profesional que acompañe a persoa na súa transición, sen que esta deixe de ser suxeito activo do seu propio cambio. Necesítase un profesional que poña en contacto persoas e redes de apoio, que cree e xestione recursos específicos destinados a este colectivo, que desenvolva campañas contra a exclusión e a discriminación deste colectivo, e quen mellor que o profesional de Traballo Social para desempeñar esta función?

Tras profundar no tema consideramos que o Traballo Social pode ser un importante aliado na loita que está a levar a cabo este colectivo, pero a realidade é que aínda non se incluíu a perspectiva social na atención á transexualidade. Isto podémolo observar en que no territorio español instaláronse unidades de trastornos da identidade sexual (UTIS) en varias comunidades, estas unidades funcionan mediante equipos interdisciplinares, contan con profesionais como médicos endócrinos, psicólogos clínicos, xinecólogo, psiquiatras etc., pero a presenza da figura un profesional de Traballo Social aínda non é unha realidade nestes equipos.

No referente aos obxectivos específicos que nos propoñiamos, podemos afirmar que cumprimos con éxito os obxectivos, pois mediante a realización dos grupos de discusión puidemos coñecer o nivel de coñecementos que ten algunha poboación nova con formación superior en materia de transexualidade. A poboación moza, estudante de traballo social, é a que presenta unha base de coñecementos máis sólida e ampla sobre o tema, así mesmo observamos desinformación en ambos os grupos, aínda que en menor grao entre o alumnado de Traballo Social.

Debemos destacar que en moitas cuestións ambos os grupos mostraron descoñecemento ou vagas ideas, o que se traduce en que aínda hai unha gran parte da poboación que descoñece as demandas, as necesidades e a loita que leva a cabo este colectivo.

Se falamos das perspectivas de futuro que presenta a transexualidade, considero que é necesario que se sigan realizando investigacións, pois aínda existe moita desinformación con respecto a este tema.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Antonelli, C. (2007). «Transexualidad y proceso histórico español». En García, M. (coord.). Transexualidad, situación actual y retos de futuro (pp.7-19). Asturias: Consejería de Salud y Servicios Sanitarios del Principado de Asturias. Recuperado de: <http://www.amaltea.org/wp-content/uploads/2015/09/terapiasexualtransexualidad2007.pdf>
- Belsué, K. (2012). La legislación en cuanto a la transexualidad en España, avances, debilidades y paradojas. *Feminismos* (n.º 19), 211-234. Recuperado de: https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/27609/1/Feminismos_19_12.pdf
- Berenguer, M. (2007). «Cambios judiciales y legales a partir de la puesta en marcha de la Ley de Identidad de Género». En García, M. (coord.). Transexualidad, situación actual y retos de futuro (pp. 31-83). Asturias: Consejería de Salud y Servicios Sanitarios del Principado de Asturias. Recuperado de: <http://www.amaltea.org/wp-content/uploads/2015/09/terapiasexualtransexualidad2007.pdf>
- Missé, M. & Coll-Planas, G. (2010). «La patologización de la transexualidad: reflexiones críticas y propuestas». *Norte de Salud Mental*, vol. VIII (n.º 38), 44-55. Recuperado de: <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/4830142.pdf>
- Platero, R. (2009). «Transexualidad y agenda política: una historia de discontinuidades y patologización». *Política y Sociedad*, 46 (n.º 1-2), 107-128. Recuperado de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3141633>
- Rullán, R. (2007). La percepción de la transexualidad en el ámbito social y político. En García, M. (coord.). Transexualidad, situación actual y retos de futuro (pp. 19-31). Asturias: Consejería de Salud y Servicios Sanitarios del Principado de Asturias. Recuperado de: <http://www.amaltea.org/wp-content/uploads/2015/09/terapiasexualtransexualidad2007.pdf>

ANÁLISE DOS FACTORES SOCIOECONÓMICOS DOS MOZOS E MOZAS MÁIS VULNERABLES DO MEDIO URBANO

Funciona a formación do mesmo modo para todos os mozos e mozas?

Mónica Ureña Jiménez.

Graduada en Traballo Social. Traballadora social na Asociación Galega de Hemofilia (Agadhemo)

RESUMO:

O Traballo Social con mozos e mozas estivo presente desde hai anos, pero na actualidade adquire maior relevancia se cabe entre outros temas sociais. O poder e a influencia exercida pola mocidade son hoxe en día bastante maiores que hai anos, chegando mesmo a constituír un sector sobresaliente dentro da comunidade.

Partimos da base de que non todos os mozos e mozas son iguais, pois cada un deles e elas está dotado ou dotada dunha estrutura diferente de capital cultural, económico e social, o que provoca e dá lugar a diferentes historias de vida.

Institucións sociais como o sistema escolar e o mercado de traballo integran unha serie de desigualdades sociais, as cales se reproducen de diferente maneira en función a esa estrutura de capital e, por conseguinte, tamén depende da pertenza a unha clase social ou outra.

O presente traballo trátase dunha proposta de investigación. Nela tratarase de situar nun contexto os diferentes mozos e mozas, así como tratarase de establecer relación entre formación, inserción laboral e orixe social, quedando todo iso resumido na seguinte cuestión: a formación adquirida funciona da mesma maneira para os mozos e mozas de orixe popular á hora de atopar traballo e medrar nunha determinada empresa?

Comprender o funcionamento concreto e complexo da determinación das posicións sociais na mocidade constitúe un instrumento valioso para a disciplina do Traballo Social que promove que a mocidade non só se

identifique con problemas, senón que ademais estea capacitada para a procura de solucións que dean cabida a estes.

PALABRAS CHAVE:

Mocidade, orixe social, sistema educativo, mercado de traballo.

RESUMEN:

El Trabajo Social con jóvenes ha estado presente desde antaño, pero en la actualidad, toma la delantera frente a muchos otros temas sociales. El poder y la influencia ejercida por la juventud son hoy en día bastante mayores que hace años, llegando incluso a constituir un sector sobresaliente dentro de la comunidad.

Partimos de la base de que no todos los jóvenes y todas las jóvenes son iguales, pues cada uno de ellos y ellas está dotado o dotada de una estructura diferente de capital cultural, económico y social, lo que provoca y da lugar a diferentes historias de vida.

Instituciones sociales como el sistema escolar y el mercado de trabajo integran una serie de desigualdades sociales, las cuales se reproducen de diferente manera en función a esa estructura de capital y, por consiguiente, también depende de la pertenencia a una clase social u otra.

El presente trabajo, se trata de una propuesta de investigación. En ella se tratará de situar en un contexto a los diferentes jóvenes, así como se tratará de establecer relación entre formación, inserción laboral y origen social, quedando todo esto resumido en la siguiente cuestión: ¿la formación adquirida funciona de la misma manera para los jóvenes de origen popular a la hora de encontrar trabajo y promocionarse en una determinada empresa?

Comprender el funcionamiento concreto y complejo de la determinación de las posiciones sociales en la juventud constituye un instrumento valioso para la disciplina del Trabajo Social que promueve que la juventud no sólo se identifique con problemas, sino que además esté capacitada para la búsqueda de soluciones que den cabida a éstos.

PALABRAS CLAVES:

Juventud, origen social, sistema educativo, mercado de trabajo.

ABSTRACT:

Social work with youth people has been a developed topic since long ago, but today, takes even more importance against many other social issues.

The power and influence of youth are now higher than years ago, becoming an outstanding sector within the community.

We assume that not all young people are the same because each of them has structure different cultural, economic and social capital, which provokes and leads to different stories lifetime.

Because of social institutions, such as the school system and the labour market, a serial of social inequalities are developed, and this inequalities are reproduced in different ways depending on the capital structure and, therefore, also depends on the social class they belong.

This work is a research proposal. It will try to put in context the different young people, try to establish a relationship between training, employment and social origin. Finally, all this summarized in the following question: the training acquired, works the same way for youth people from popular neighbourhoods when they are trying to find work and/or promote themselves in a company?

Understanding the specific and complex determination of social positions in youth is a valuable tool for the discipline of social work that promotes, in the youth, not only identify problems but also makes them capable of finding solutions that accommodate them.

KEYWORDS:

Youth, social origin, education system, labour market.

INTRODUCCIÓN:

Na presente proposta de investigación ímonos centrar na mocidade e a importancia «de situarse preto dos mozos e mozas, das súas inquietudes, das súas demandas, necesidades e aspiracións, coñecelas de maneira profunda e matizada, para actuar en consecuencia, e para evitar que as súas posibilidades de desenvolvemento persoal, de formación e de inserción na sociedade se vexan afectadas» (INJUVE, 2008).

Os informes de mocidade son estudos iniciados en 1984, como achega ao Ano Internacional da Mocidade que se celebraríase en 1985. Con todo, a investigación social en materia de mocidade iniciouse nos inicios da transición política. Un dato que nos permite afirmar que a dita investigación é unha das liñas de estudo actuais máis consistentes e persistentes das que realiza a Administración Xeral do Estado (INJUVE, 2008).

Nas últimas décadas, a mocidade experimentou unha enorme evolución no ámbito social, económico e cultural. Unha evolución que non só estivo marcada polos cambios demográficos acontecidos. De aí a importancia de encamiñar esta proposta de investigación a coñecer á propia mocidade no

ámbito autonómico galego e a axudar á promoción de políticas eficaces para este sector da poboación.

A mocidade é un dos sectores máis importantes da poboación, pois constitúe aproximadamente unha quinta parte da poboación española e, dos mozos e mozas depende a continuidade desta (INJUVE, 2008). Ademais, os mozos e mozas constitúen a forza social e económica que na próxima xeración vai ser o eixe da poboación economicamente activa.

Por outra banda, a etapa da mocidade significa a procura dunha identidade e da liberdade; é o momento no que os valores adquiridos na familia de orixe comezan a tomar forza. Moitos dos cambios que se produciron na sociedade, tomaron como referente os mozos, xa que estes constitúen un motor de cambio. Con todo, boa parte das expectativas se viron frustradas, instalándose nunha situación de incerteza xeneralizada desde hai anos ata a actualidade.

Os mozos responden ante as estruturas sociais con estratexias marcadas por continuos cambios e traxectorias reversibles de idas e vindas. É o caso de mozos e mozas que abandonan o núcleo familiar para volver en calquera momento, mozos que obteñen titulacións carentes de contidos -o que os leva ao abandono dos seus estudos para retomalos nun futuro-. E mozos e mozas que ademais han de expoñerse a un actual mercado laboral precario, temporal, incerto e sometido a constantes modificacións (INJUVE, 2008). Polo tanto, o que hai décadas se entendía como unha secuencia -acceso ao sistema escolar e de aí ao mercado de traballo para posteriormente abandonar o ámbito familiar e poder formar a túa propia familia-, na actualidade, esta secuencia fixa e sucesiva pasou a ser aleatoria.

Segundo a Enquisa de Transición Educativa-Formativa e Inserción Laboral, o mercado de traballo Español e da maior parte dos países desenvolvidos, caracterízase por arroxar altas taxas de desemprego entre os mozos e mozas. Con todo, «cada vez é maior o investimento en educación e formación dos mozos polas súas familias, polas administracións e polas empresas, tanto en tempo coma en recursos» (ETEFIL, 2005).

Dada a situación aquí exposta, esta proposta de investigación o que pretende é rastrexar o paso dos mozos e mozas de orixe popular a través de dúas institucións claves: o sistema educativo e o mercado de traballo. Isto vai permitir comprobar como interactúan e como se relacionan coa formación, os requirimentos do mercado laboral e a orixe social. Con todo, non podemos abarcar o aquí exposto, sen deixar claro a que fai referencia o concepto mocidade. De forma que, o noso punto de partida na presente proposta de investigación, será desmontar o devandito concepto. Pois non se pode entender como grupo social e simple agregado de idades, xa que iso leva obviar outros moitos aspectos que os definen. Ademais, partir da crenza da mocidade como grupo social, non nos permite levar a cabo unha investigación, xa que non serve para dar conta de como funciona a estrutura social.

FUNDAMENTACIÓN TEÓRICA E MARCO CONCEPTUAL

I. CONCEPTO DE MOCIDADE

Tradicionalmente, a mocidade entendeuse como grupo social. Con todo, tomar como punto de partida esta proposta do termo mocidade implica ocultar aqueles aspectos que propiamente son o obxecto de calquera análise das ciencias sociais. Polo tanto, mocidade entendida como simple agregado de idades, non constitúe un concepto pertinente para a proposta de investigación que nos ocupa (Martín Criado, 1998).

Martín Criado (1998) sinala que só cando se fai caso omiso ao feito de que a sociedade está estruturada en clases sociais, se pode falar de mocidade como unha estrutura de idades. E é que entender o mundo social como unha sociedade estruturada en clases sociais, supón entender que as distintas posicións sociais corresponden a determinadas condicións materiais e sociais de existencia. A partir desta proposta, hai que ter en conta que o modo no que as persoas se reproducen no interior das dinámicas sociais, se produce en función da posición que o suxeito ocupa na estrutura social. Polo tanto, a idade non pode entenderse como variable independente, senón como un elemento para explicar dentro das dinámicas sociais de constitución e apropiación do capital (Martín Criado, 1998: 16-17).

Polo tanto, baixo a presunta homoxeneidade asegurada pola identidade de idades se pode demostrar, polo anteriormente exposto, a heteroxeneidade do concepto mocidade e consecuentemente, a diversidade de mocidade existente na sociedade. De forma que, a idade cronolóxica non nos permite en ningún caso, inferir unha identidade social (Fernández Steinko, 2010: 347-354).

Na liña do que con esta proposta de investigación tentamos establecer, dous novos conceptos serven de apoio para esclarecer o concepto de mocidade: xeración e clases de idade -o cal se desenvolverá máis adiante-, pois ambos os conceptos suscitan a produción social das idades, ao renunciar á identificación da idade biolóxica coa idade social (Martín Criado, 1998).

Un autor xa clásico como Karl Mannheim suxería a través do seu concepto de xeración dúas ideas fundamentais. Por unha banda, só se podía falar de xeración como grupo delimitado por compartir unhas mesmas condicións de existencia e non como grupo concreto. E, en segundo lugar, rexeitaba a contemporaneidade cronolóxica como concepto exiguo para formar unha xeración. Polo tanto, para Mannheim, o principal consiste en entender as condicións materiais e sociais a partir das cales se producen os individuos, así como a posición que ocupa un mozo ou moza na estrutura social (Martín Criado, 1998: 80-81).

Na mesma liña, Bourdieu expón que «non se pode falar de xeración máis que na medida en que se compartan, ademais dunha contemporaneidade cronolóxica, unha mesma situación no espazo social. Unha coincidencia social

e temporal que suporá una produción similar de habitus¹» (Martín Criado, 1998: 81-82). É dicir, Bourdieu sinala que as diferenzas de xeración teñen lugar cando as formas de produción dos individuos son distintas. Unhas diferenzas que non afectan por igual a toda a sociedade, senón en función de grupos e campos concretos (Martín Criado, 1998: 81-82).

Neste sentido, Bourdieu (1984) afirma que «xuventude non é máis que unha palabra», pois baixo o concepto de mocidade existirían lóxicas e loitas sociais pola reprodución, entre grupos dotados con diferentes estruturas de capital (económico, cultural, escolar e social) e para gañar o acceso ou o control ás distintas posicións (Cueva Perus, 2005:37). Para Bourdieu, fronte á idade biolóxica, faise necesario distinguir a idade social, función estrutural do campo² considerado, e estrutura, que non é senón o resultado de todas as loitas anteriores entre os grupos implicados (Martín Criado, 1998: 80-93).

Na súa tarefa de afinar conceptualmente, Bourdieu achega o termo clases de idade. Este remite a un momento no tempo, á división que se opera no interior dun grupo, entre os suxeitos, que configuran unha idade social. O concepto de clase de idade cobra importancia dentro de cada grupo social en función das súas condicións materiais e sociais e, das súas estratexias de reprodución social (Martín Criado, 1998). A idea de idade social axúdanos a entender que para que a división en clases de idade teña lugar, é necesario delimitar en primeiro lugar, os grupos sociais, e despois, no interior destes, as súas dinámicas de reprodución.

Así pois, a mocidade non pode ser tomada como simple agregado de idades, senón como grupo na medida en que se compartan as mesmas condicións materiais e sociais de existencia. Neste sentido, dúas institucións cobran unha vital importancia: o sistema educativo e o mercado de traballo. E é que cada modo de xeración pode definirse por un estado do sistema escolar, o estado do mercado de traballo e o estado da situación dos bens simbólicos (relixiosos, políticos etc.) (Mauger, 2006: 10).

¹ Enténdese por habitus a aquelas «estruturas sociais da nosa subxectividade, que inicialmente se constitúen en virtude das nosas primeiras experiencias e, máis tarde, da nosa vida adulta. É a forma en que as estruturas sociais se gravan na nosa mente no noso corpo por interiorización da exterioridade. Bourdieu define habitus como un sistema de disposicións perdurables e transpoñibles» (Corcuff, 1998: 32).

² «Constitúen o momento de exteriorización da interioridade. Refírense á forma en que Bourdieu concibe as institucións non como substancias, senón de maneira relacional, como configuracións de relacións entre actores individuais e colectivos. Cada campo é ao mesmo tempo un campo de forzas, caracterizado por unha distribución desigual dos recursos e, polo tanto, por una correlación de forzas entre dominantes e dominados e un campo de loitas no que os axentes sociais se enfrontan para conservar ou transformar esta correlación de forzas» (Corcuff, 1998: 33-34).

II. SISTEMA EDUCATIVO

A traxectoria social dunha persoa configúrase ao largo de cada unha das institucións nas que se desenvolve. Toda persoa ao nacer vese inmersa nun proceso de socialización³, o cal vai depender das condicións materiais e sociais de existencia da familia de orixe e da composición que cada individuo vaia tendo de capital económico, cultural e social, ocupando así unha determinada posición dentro da estrutura social.

Mediante este proceso de socialización as persoas van interiorizando co paso dos anos unha serie de valores e principios para poder constituír a súa propia identidade. Un proceso que non é uniforme, xa que non transmite unha mesma composición de capital, e como consecuencia diso, dá lugar a diferenzas sociais, concretadas en habitus diversos. Estas diferenzas sociais constitúen o punto de partida do sistema educativo, xa que, como veremos en apartados sucesivos, estas quedarán patentes nos mozos e mozas tanto ao longo da súa traxectoria no sistema escolar como á hora da súa inserción e desenvolvemento no mercado de traballo, pois as dúas institucións integran no seu funcionamento estas diferenzas sociais.

Con todo, o sistema educativo podería ser pensado como engrenaxe neutra na que se imparten coñecementos, habilidades e capacidades e ns que se seleccionan os mozos e mozas en función dos seus logros alcanzados. Esta selección vailles permitir poder desenvolver unhas funcións ou outras, na súa posterior inserción no mercado laboral. Con todo, esta idea de sistema educativo como institución baseada na igualdade formal na que todos os mozos e mozas parten dunha mesma situación, oculta unha serie de mecanismos que derivan en importantes diferenzas institucionais, como poderá verse máis adiante (Fernández Enguita, 1999: 45-46).

En España, a finais dos anos 70 e principios dos 80, tivo lugar un notable aumento da escolarización, o cal levou consigo melloras nas condicións de escolarización dos mozos e mozas de clases populares (Martín Criado, 1998), que ata ese momento foron un grupo social iletrado, con maior presenza de analfabetos e cunha experiencia escolar reducida (Recio, 2004: 34).

O aumento da poboación tamén o foi dos anos de escolarización, o que supuxo unha elevación da media á que se produciría o abandono dos estudos (pasando dos 12/15 anos en 1976 aos 16/20 en 1992). De forma que, na

³ Entendéndose por proceso de socialización ao «Conxunto de prácticas interactivas mediante as que, baixo a acción conformadora de experiencias con determinados axentes (familia, sistema educativo, grupos de iguais entre outros) que operan en función de certos contextos (de pertenza ou de referencia), os individuos, por medio de distintos procesos de adquisición, integración e adaptación e mecanismos (aprendizaxe e interiorización) e ao longo de distintas etapas (socialización primaria, secundaria e, excepcionalmente, resocialización), incorporan aqueles elementos socioculturais (valores, principios, normas, modelos, costumes, ideas, crezas etc.), converténdose en membros dunha determinada sociedade» (Castillo y García, 2005, mimeografiado).

actualidade, o abandono escolar ten lugar durante os estudos medios; convertidos pois na norma (Martín Criado, 1998: 123-125)⁴.

O abandono escolar prodúcese con maior frecuencia entre os mozos e mozas de clases populares, pois a porcentaxe de abandonos é menor canto máis cualificada é a profesión do pai (INJUVE, 1988). Polo tanto, pode dicirse que existe unha estreita relación entre a orixe social e o abandono escolar.

Outro elemento de suma importancia que non proba como as deferencias sociais forman parte do sistema educativo, atopámolo na segregación. A segregación en función da orixe social entre as ramas de bacharelato (encamiñada cara á Universidade) e a formación profesional é clara. Mentres a primeira é propia das clases medias-altas, a segunda queda reservada aos estudantes con maiores taxas de fracaso escolar, destinados a profesións manuais (Martín Criado, 1998: 128).

A segregación que ten lugar neste sistema débese ao capital cultural transmitido aos mozos e mozas durante o seu proceso de socialización. Por iso, e a pesar de ser unha realidade, a presenza de mozos de clases populares nas dúas ramas, a presenza destes é maior na rama de formación profesional. É máis, cando estes optan polo bacharelato abandónano en maior medida. Unha situación que dá lugar a desigualdades sociais na dita institución entre clases sociais.

Todo o proceso de selección escolar en función da orixe social concluirá nunha subrepresentación dos mozos e mozas das clases populares na universidade. Con todo, cando estes mozos e mozas acceden a esta tenden a facelo aos estudos curtos, é dicir, ao capital escolar máis desvalorizado. De forma que, mentres nesta institución está sobre representada a clase alta, as clases populares están máis representadas nas escolas universitarias que nas facultades. Ademais, aqueles mozos de clases populares que optan polas facultades (estudos longos) tenden a facelo ás carreiras con menos valor, pois son aquelas que maiores taxas de paro teñen no futuro (Martín Criado, 1998: 132-138).

Con todo, o estudo de López Calle e Castillo demostra como os mozos e mozas perciben a elección entre formación profesional e ir á universidade como unha preferencia individual, cando en realidade, esta vén determinada polo éxito ou o fracaso escolar, asociado fortemente á orixe social (López Calle y Castillo, 2004: 57).

⁴ No sistema escolar en España, segundo Mariano Fernández Enguita, a maior diferenza entre alumnos radicaba ao finalizar a etapa de Ensino Xeral Básico (EGB), xa que entre un 30 e un 40 por cento dos mozos que empezaban os seus estudos, fracasaban ao final desta. Unha situación que lles impedía optar por continuar con estudos de bacharelato (BUP), e iso deriváballes á rama da Formación Profesional (FP) ou finalmente leváballes a concluír de forma definitiva cos seus estudos (Fernández Enguita, 1999: 47).

O aumento de alumnado de orixe popular na universidade deu lugar á inflación de títulos académicos, e a súa conseqüente desvalorización e perda de prestixio. E é que, ao verse aumentado o número de estudantes, hai máis posibilidades de que moitos mozos e mozas cursen os mesmos estudos ou estudos similares. Polo que para compensar a dita desvalorización e para achegar algo diferente, distintivo, necesítase facer uso de ensinos non regrados. Un ensino que se interpretará de distinta forma en función da pertenza a unha clase social ou outra; mentres que para as clases sociais medias e altas, serán empregadas como reforzo para completar os seus estudos xa cursados e considerados insuficientes. Para as clases populares, esta será a maneira de acumular todo tipo de títulos con tal de darlles valor aos seus títulos medios desvalorizados (Martín Criado, 1998: 138-142).

Como consecuencia disto, xorde a necesidade de competir non só entre clases sociais senón dentro dunha mesma clase social, para posuír títulos que aduqiran o valor requirido no ámbito laboral, pois diso vai depender ter máis ou menos opcións de atopar un posto de traballo acorde coa cualificación aduquirida.

III. MERCADO DE TRABALLO

Como se viu, a bagaxe que achega a escolarización inflúe de forma determinante no ámbito la laboral, o que podería ser medido polos anos pasados no sistema escolar. Con todo, non consiste simplemente en pasar máis anos no sistema educativo, pois combinar estudos e traballo implica un sobre esforzo e un atraso á hora de terminar os estudos.

Como se viu, ao finalizar a traxectoria escolar, moitas son as situacións que inciden nos mozos e mozas. Ademais de contar cunha determinada bagaxe de anos neste sistema, algúns e algunhas conseguen algún que outro título académico que poida dotalos dun certo prestixio, outros en cambio deciden abandonar os seus estudos antes do previsto etc. Pois ben, todas e cada unha destas situacións inciden notablemente na inserción e posterior desenvolvemento no mercado laboral. E é que todo isto permite configurar a formación dunha determinada forza de traballo no futuro, para, en función diso, ocupar postos de traballo relacionados coa formación aduquirida (Martín Criado, 1998).

Partimos da constatación de que o mercado laboral non pode considerarse como unha institución illada da estrutura social, pois opera coas diferenciacións que nela teñen lugar, ao mesmo tempo que as reproduce e as transforma.

A estrutura do mercado laboral español, responde ao que se entende como mercado de traballo segmentado. A teoría da segmentación do mercado de traballo naceu como alternativa teórica á explicación neoclásica dos mercados laborais. É dicir, non se pode falar dun único mercado de traballo, pois o que ten lugar coa segmentación laboral é unha pluralidade de marcos

de contratación. De forma que o mercado de traballo pasa a dividirse en mercados específicos, nos que cada un deles está marcado e caracterizado por un conxunto de barreiras sociais, institucionais e económicas que impiden ou limitan o acceso a estes e diferéncias doutros mercados diferentes. Ademais, a vida laboral de cada traballador queda determinada polo tipo de mercado no que se atopen, xa que isto delimita as súas posibilidades de mobilidade e as súas condicións de traballo (Recio, 1995: 97-113).

Polo tanto, a teoría da segmentación expón a existencia de tres segmentos laborais que constitúen o mercado laboral no seu conxunto. Un primeiro segmento entendido como primario superior, no que se atopan maioritariamente profesionais ou técnicos, traballadores con maior cualificación que destacan por soldos e estatus máis elevados, contan con maior estabilidade laboral e as súas posibilidades e probabilidades de promoción son maiores. Un segundo segmento entendido como primario inferior, constituído por aqueles empregos que albergan maior estabilidade no sector da industria e os servizos. Os seus traballadores beneficianse tanto das actividades dos sindicatos como da regulación laboral legal, e ademais, caracterízanse porque o seu nivel de autonomía no traballo é limitado, como tamén é limitada a formación que reciben por parte das empresas. E como terceiro segmento, destacar o secundario, no que os seus traballadores han de enfrontarse á inestabilidade laboral e a constantes rotacións. Reciben salarios inferiores aos traballadores dos anteriores segmentos, e contan con condicións laborais máis precarias, con posibilidades de promoción practicamente inexistentes e cunha disciplina laboral un tanto máis estrita e arbitraria (Recio, 1995: 97-113).

Un mercado segmentado, como pode verse, xera situacións de desigualdade, ao mesmo tempo que marca e delimita diferenzas sociais. É por isto polo que as clases sociais tratarán de competir mutuamente con tal de conseguir aqueles postos de traballo que presenten as mellores condicións laborais. Unha competencia na que dominarán as clases altas como resultado da súa posición na estrutura social (Recio, 1995: 97-113).

Na actualidade, os mozos e mozas han de facer fronte a un mercado de traballo cuxa estrutura atopa as súas raíces nas reformas laborais iniciadas nos anos 80. Unha estrutura que foi establecéndose a través destas reformas, as cales estaban encamiñadas en primeiro lugar, á flexibilización do mercado de traballo, e en segundo lugar, á formación dunha nova forza de traballo, como se verá máis adiante (López Calle y Castillo, 2004).

Tanto na época dos 80 como na actualidade, a elevada taxa de desemprego xuvenil foi o xustificante para levar a cabo tales reformas. Unhas reformas que deron lugar a un proceso de flexibilización do mercado laboral, que posteriormente derivou na precarización do emprego e no conseguinte aumento do segmento secundario.

Neste proceso, para facer fronte aos cambios que se estaban producindo, puxéronse en marcha dúas estratexias principais: en primeiro lugar, o recurso á subcontratación para externalizar actividades e así reducir custos de produción, e en segundo lugar, fíxose uso da contratación temporal. As dúas estratexias darían paso a unha serie de cambios sucesivos que acabaría coa transformación do mercado laboral (López Calle y Castillo, 2004).

Como consecuencia de tales medidas, conseguiuase estender a precarización do mercado de traballo, alcanzándose incluso os niveis de temporalidade máis altos de Europa. Aínda así, durante os anos de bonanza económica baseada na especulación inmobiliaria, o desemprego descendeu notablemente, pasando do 50% de mozos desempregados en 1996 ao 43% en 2005. Con todo, o mercado de traballo, xa se configurou baixo un modelo caracterizado polo desemprego flexible e con maior peso do paro recorrente (Santos, 2006: 63-71). Un cambio que constituirá unha fonte de riqueza para os grandes empresarios, ao ver nos mozos e mozas unha forza de traballo flexible e vulnerable coa que beneficiarse.

Pero na actualidade, esta situación pasou a ser dramática. Segundo datos publicados polo INE⁵ na Enquisa de Poboación Activa o mes de abril de 2013, o desemprego entre os mozos alcanzou por primeira vez en España, cifras demoledoras, xa que se alcanzaron os seis millóns de parados, e ao redor de dous millóns deles son mozos (INE, 2013). Ademais, segundo datos da Organización Internacional do Traballo, a porcentaxe de mozos con contratos temporais duplicouse nos últimos anos, e isto provocou que as perspectivas de atopar un posto de traballo a tempo completo sexan practicamente nulas, por non dicir inexistentes.

Todo este proceso de transformación do mercado de traballo traducíuse nunha situación de incerteza xeneralizada nos mozos e mozas. Estes víronse envoltos nunha transformación laboral que fixo do seu futuro, un futuro incerto, ao atoparse con numerosas barreiras que lles impediron e lles impiden o acceso a unha vivenda ou poder independizarse. Han de enfrontarse a unha difícil situación que os imposibilita para poder construír un proxecto de vida, dada a inestabilidade laboral na que se atopan (Fernández Steinko, 2010).

De aí, a importancia de abordar este tema na presente proposta de investigación. E é que ser mozo ou moza leva unha serie de dificultades. Como se viu, os mozos viven en situación de precariedade laboral constantemente, e isto lévaos a carecer de perspectivas de futuro. Pois, unicamente con base nesa temporalidade e precariedade laboral permanente poden organizar a súa vida.

⁵ Instituto Nacional de Estadística.

HIPÓTESE E OBXECTIVOS DA INVESTIGACIÓN:

Como se foi mostrando ao longo da proposta de investigación que nos ocupa, a realidade social non se basea única e exclusivamente no que podemos apreciar a simple vista. Por iso, moitas veces, xorde a necesidade de facerse preguntas «impertinentes» (no sentido de incómodas) que permitan mostrar aquilo que está oculto. Pois iso vai permitir desvelar a realidade oculta nos feitos sociais, os fíos da vida social (Paugam, 2010: 7-8).

Co marco teórico e conceptual, o que se pretende é un achegamento ao concepto mocidade e ás esferas máis importantes que configuran a súa vida social. Tratar de ir máis alá da simple evidencia, vai permitir profundar na maneira en como se producen as desigualdades sociais de mocidades diversas.

Tras unha primeira fase de revisión bibliográfica para o desenvolvemento desta proposta de investigación, moitos foron os interrogantes presentados. En concreto chama a atención o tema da cualificación e a posible correspondencia desta cun futuro posto de traballo. Basear a hipótese desta proposta de investigación arredor desta temática, é pola actual situación de desemprego no noso país e froito de experiencias varias tanto no ámbito persoal como no ámbito de persoas próximas. Dado que non toda a mocidade dispón dun mesmo capital cultural, sería interesante coñecer como se traducen as diferentes condicións materiais e sociais de existencia en función da pertenza a unha clase social ou outra. De aí a seguinte pregunta de investigación.

Expoñer o seguinte enigma de investigación require de varias etapas. En primeiro lugar, foi necesario partir dunha crenza compartida ou dunha constatación recoñecida relacionada co obxecto de investigación. En segundo lugar, realizar unha serie de inferencias lóxicas o enunciados predictivos. A continuación, un ou varios elementos empíricos tratarán de contradicir as inferencias desenvolvidas anteriormente. E finalmente, tras estes pasos chégase á hipótese de investigación, na que se chegará á conclusión de se os elementos empíricos contraditorios poden existir ou non, en función de se as constatacións recoñecidas son certas (Lemieux, 2010: 30).

I. PREGUNTA DE INVESTIGACIÓN

1. Entendeuse que a máis formación, máis posibilidades de atopar un posto de traballo acorde á cualificación e menos probabilidade de caer no desemprego.
2. Neste sentido, os mozos e mozas de clases populares con alta cualificación e boa formación, terían as mesmas oportunidades que o resto de mozos de atopar un posto de traballo conforme á súa formación e cualificación.

3. Con todo, viuse que os mozos e mozas de clases populares teñen máis dificultades e que se atopan con maiores obstáculos ao entrar no sistema escolar e durante o seu paso por este, o que supón un maior esforzo que pode traducirse en máis anos para finalizar os estudos.
4. Pero, de que maneira se traducen estas dificultades no ámbito laboral, en canto a oportunidades de inserción e condicións laborais se refire? É dicir, a formación adquirida funciona da mesma maneira para os mozos de orixe popular á hora de atopar traballo e medrar nunha determinada empresa?

II. OBXECTIVOS

Os obxectivos da proposta de investigación e da hipótese aquí reflectida son varios. En primeiro lugar, buscar o modo de achegarse á mocidade para coñecer diferentes historias de vida e todos aqueles aspectos que inflúen ao longo das súas respectivas vidas. O que nos vai permitir situar nun contexto ou outro aos diferentes mozos e mozas dentro da estrutura social.

En segundo lugar, indagar no foco xerador das actuais desigualdades sociais que lle afectan de primeira man a este colectivo nas diferentes institucións sociais. En especial, facer alusión a como se relaciona o educativo e o laboral: a formación e a inserción no mercado laboral dos mozos de clases populares.

E finalmente, ter en conta como se reproducen as desigualdades sociais e as consecuencias que destas se derivan.

PROCESO METODOLÓXICO:

O interrogante proposto require principalmente dun enfoque cualitativo. E é que para resolver tal enigma se necesita indagar nas diversas historias de vida dos mozos e mozas: a súa orixe e a súa traxectoria social. Trátase de poñer en contacto o discurso⁶ coa posición social do individuo.

Neste caso, unha perspectiva cualitativa, permítenos configurar unha investigación dos procesos de produción e reprodución do social a través da linguaxe e da acción simbólica. A importancia que ten a linguaxe, non implica unha explicación lingüística do social, senón o recoñecemento das complexas funcións que cumpre na súa constitución (Alonso, 1995).

⁶ Enténdese por discurso, a un conxunto de prácticas (non só lingüísticas) con significado propio (Alonso, 1995).

Con todo, tomar como punto de partida unha óptica cualitativa non rexeita en sentido estrito unha visión cuantitativa, xa que en moitos casos, esta última configura e condiciona a primeira. Con todo, varios son os inconvenientes que presenta un enfoque cuantitativo: en primeiro lugar, reproduce as opinións dominantes, e isto dificulta a observación das estruturas recónditas que soportan tales opinións, e en segundo lugar, reproduce unha imaxe da realidade social illada das dinámicas sociais. O que impide poder apreciar os constantes cambios e alteracións que se producen na estrutura social, xa que o que ofrece este enfoque é unha visión global desta (Alonso, 1995).

Para a temática aquí exposta, é máis acertado e útil, utilizar técnicas cualitativas. Pois, dada a complexidade dos aspectos abordados, será primordial para establecer diferentes relacións entre o social e o persoal, para dar conta do proceso de reprodución e constitución dunha realidade.

Para tratar de establecer traxectorias sociais -cuxos aspectos moitas veces son imprevistos-, o enfoque biográfico constitúe a técnica pertinente comentada. O estudo das traxectorias sociais axúdanos a comprender as experiencias manifestadas polos entrevistados, ao fío das coxunturas particulares do mercado laboral e do sistema educativo.

Segundo Ortí, a entrevista en profundidade é unha boa técnica para explicar as relacións propias de cada medio social da identidade persoal «cos modelos culturais de personalidade reflectidos no outro xeneralizado» (a clase social de referencia) (1998:215). Os discursos dos mozos, en canto ao seu paso polo sistema educativo e a súa inserción no mercado laboral, están condicionados pola posición que ocupan na estrutura social, o que dará lugar a discursos moi diferenciados. E é que, os mozos manteñen relación cos procesos e conflitos reais da situación histórica que o constitúen (Ortí, 1998: 202).

A análise do material discursivo, permite entender a biografía dun mozo como produto da súa relación e intersección das estruturas sociais. En función da devandita intersección os discursos quedan condicionados dunha forma ou outra, provocándose a necesidade de remitir estes ao espazo social onde se sitúa o mozo (Santamarina y Marinas, 1995: 274).

I. CRITERIOS DE SELECCIÓN DOS ENTREVISTADOS

Para levar a cabo as entrevistas na presente proposta de investigación, sería conveniente tomar como referente os seguintes criterios de selección. En primeiro lugar, a idade, e para iso tomar o intervalo determinado polos dezaseis anos como idade mínima e os trinta anos como máxima. O feito de tomar como referencia estas idades, é porque aos dezaseis anos comeza a idade legal para traballar. De forma que, a partir de dita idade, os mozos e mozas xa poden ter unha certa experiencia laboral. E tomar como outro punto de referencia os trinta anos, débese ao ser a idade máxima á que pode realizarse un contrato para a formación e a aprendizaxe. Este contrato

poderá realizarse con menores de trinta anos ata que a taxa de desemprego se sitúe por debaixo do 15%. Para iniciar un contrato desta categoría, débese carecer da cualificación profesional recoñecida polo sistema de formación profesional para o emprego, ou do sistema educativo requirido para concertar un contrato en prácticas.

Este intervalo de idades permite considerar que estes mozos pasaron por un estado similar do sistema educativo. Como consecuencia da derogación e substitución do sistema educativo español vixente nos anos 70 polo da LOXSE de 1990, varios foron os cambios experimentados na devandita institución. Coa implantación do novo sistema, unha diferenza clara puido e pode apreciarse na actualidade. Os alumnos que acoden a colexios públicos, pasan ao instituto de educación secundaria o ano no que cumpren os doce anos -dous anos menos que no anterior sistema-. Con este cambio, as materias cursadas apenas sufriron modificacións. De forma que, durante o transcurso da entrevista farase alusión a aquelas materias que requirían maior ou menor esforzo, cales adoitaban ser máis doadas, cales máis difíciles etc.

Outro criterio é o sexo, pois ao non partir da igualdade efectiva entre mozos e mozas, é de vital importancia ter en conta o sexo do entrevistado, xa que a súa traxectoria de vida pode verse alterada en función deste criterio selectivo. Isto axuda a situar o mozo nun contexto ou outro no sistema escolar e no mercado de traballo e, por conseguinte, dentro da estrutura social.

Un criterio de selección esencial nesta proposta de investigación, é o nivel de formación adquirido, xa que buscamos coñecer como funciona a cualificación en mozos de orixe popular. Este criterio terá presente a seguinte diferenciación: en primeiro lugar, mozos e mozas que terminasen a ESO e continúen os seus estudos á vez que traballan; en segundo lugar, mozos e mozas con título de bacharelato ou con formación profesional; en terceiro lugar, mozos e mozas que se atopen estudando algún que outro módulo de formación profesional superior, e en cuarto e último lugar, mozos e mozas con título universitario.

En relación co ámbito laboral, tomaremos como criterio de selección a experiencia laboral -se se ten ou non-. Isto permite coñecer a actual situación da mocidade. Ter en conta tal criterio, inclúe ademais a aqueles mozos e mozas que se atopen en paro ou incluso a aqueles que tras pasar polo mercado de traballo decidisen volver estudar, o cal os levaría á inactividade en tema laboral.

O criterio orixe social do entrevistado medirase -neste caso- a través do nivel de estudos e posición e situación laboral do pai e a nai. Para isto, a categoría profesional dos proxenitores, valorarase en función de se estes son altos profesionais, traballadores medios que cobren postos na Administración e demais lugares intermedios ou obreiros -o noso obxectivo de estudo-, traballadores populares cuxa profesión require traballo manual.

II. SELECCIÓN DOS ENTREVISTADOS

Ante a selección dos entrevistados, hai que ter en conta a importancia de abordar ensanches dispares. É dicir, tomar como referente unha zona caracterizada pola súa orixe popular e tradición obreira. E, en contraposición outra de clase media-alta.

A selección de barrios tan dispares, vai axudar a corroborar o que se viña afirmando ao longo da proposta de investigación que aquí nos ocupa. Desta forma, poderá apreciarse a clara diferenza existente entre un ensanche e outro: un deles provisto das infraestruturas necesarias e de todo tipo de bens primarios e secundarios. E o outro onde poida reflectirse con claridade como a consecuencia do rápido crecemento experimentado pola poboación, carecen de infraestruturas necesarias. Este último fai alusión a unha zona onde os seus veciños e veciñas se atopan nunha situación económica e social precaria. A miúdo han de facer fronte a problemáticas varias, sendo unha das máis consolidada o desemprego. As altas taxas de paro agravan cada día máis a súa situación.

Á hora de levar a cabo a selección, e dado que o obxectivo desta proposta de investigación é obter información relacionada coas historias de vida de mozos e mozas, é de suma importancia mostrar o traballo que se vai realizar de forma clara e concisa. Fomentar unha relación de empatía, vai permitir ganar confianza é isto pode ser vital para obter os datos que se precisan. Co obxectivo de facilitar a toma de contactos cos posibles entrevistados, solicitarase a colaboración e apoio das diferentes asociacións de veciños, -en caso de que sexa posible-. Esta medida nos pode ser de grande axuda, non só para amenizar a selección de entrevistados, senón que -en caso necesario- poderían proporcionar certas instalacións para levar a cabo algunhas das accións previstas.

III. GUIÓN

Un punto para tomar como referente nunha proposta de investigación coma a aquí realizada require da elaboración dun guión⁷, o cal abordará distintos aspectos fundamentais para establecer a relación entre formación, inserción laboral e orixe social; así como constitúe unha axuda para unha boa organización á hora de levar a cabo unha proposta de investigación deste tipo. De forma que se vai establecer como punto de partida as distintas esferas tanto sociais como persoais nas que se insire un mozo ou moza. O proceso de socialización non é sempre coherente e homoxéneo. O medio de orixe non se resume unicamente na profesión do pai, e tampouco na familia. Ademais, implica as relacións veciñais e as amizades. Como se dicía ao

⁷ Véxase en anexo. Este estará estruturado en tres partes: a primeira parte fai referencia aos datos sociodemográficos, a segunda ao sistema escolar e a terceira ao mercado de traballo.

comezo deste apartado, tamén xorde a necesidade de tomar como criterio selectivo, os diferentes axentes socializadores e analizar os seus respectivos roles: nai, irmás e irmáns, avós e avoas, cuñados e cuñadas etc. As socializacións no seo familiar poden ser plurais e ter contidos varios, aínda en maior medida, no caso das familias heterogámicas, nas que os país proceden de medios sociais diferentes e son portadores de normas e disposicións diferentes (Avril, Cartier e Serre, 2010: 154).

En canto ao núcleo familiar, prestarase especial atención ao tipo de familia na que vive o entrevistado: familia nuclear, monoparental ou adoptiva. Imos centrar nos membros que a compoñen e o número de irmáns e/ou irmás. Dentro dos irmáns, tomar como referencia a posición que ocupa o entrevistado, pois en ocasións, en función de se é o maior ou menor de varios irmáns e en función do seu sexo, as historias de vida poden cambiar considerablemente.

Facer un estudo das relacións existentes entre prácticas culturais configuradas principalmente na familia e demais esferas sociais e prácticas de traballo. Pois, as prácticas culturais, participan dos estilos de vida a miúdo moi diferenciados socialmente, e poden ser reveladores da articulación entre as posicións ocupadas nos distintos espazos sociais (Avril, Cartier e Serre, 2010: 154).

En canto aos proxenitores, facer referencia as súas respectivas traxectorias profesionais. Pois, como se viu, a orixe social dos mozos e mozas está fortemente condicionada pola posición laboral dos país. O que se traduce, tanto a nivel educativo como laboral, en maiores ou menores posibilidades de ter máis éxito ou maior fracaso. Ter en conta, pola importancia que supón, o xeito de atender á maneira na que os mozos e mozas se relacionan coa súa orixe social, por exemplo, ao tentar distanciarse. E é que, «as aspiracións, non son unicamente forzadas no medio da orixe, senón que tamén, se forman e evolucionan ao fillo das carreiras escolares, profesionais e das relacións de amizade» como se viu- (Avril, Cartier e Serre, 2010: 154).

No que a sistema escolar se refire, os anos de escolarización din moito dun mozo e da súa orixe social. Moitas veces xoga en contra dos mozos de clase social máis baixa, ao carecer das mesmas posibilidades e oportunidades que o resto, dada a súa situación familiar. É dicir, moitos mozos de clases populares teñen que combinar estudos e traballo para poder saír adiante xunto coa súa familia. Inevitablemente, esta situación lévaos a estar máis anos escolarizados e, por conseguinte, a investir máis na súa formación. Non obstante, para aqueles mozos que só teñen como obxectivo centrarse nos seus estudos, os anos de escolarización vesen reducidos notablemente.

Outro aspecto relevante no guión, constitúeno as expectativas e horizontes laborais marcados polos propios mozos e mozas. Desta forma, poderase apreciar a maneira na que están arraigados á súa orixe social.

Así pois, o guión das propias historias estará centrado -en maior medida- no ámbito laboral. Con todo, incluíranse aspectos da traxectoria escolar, do núcleo familiar e do proceso de socialización polas razóns anteriormente comentadas.

UTILIDADE, APLICABILIDADE, RELEVANCIA E VINCULACIÓN COA DISCIPLINA DO TRABALLO SOCIAL. CONCLUSIÓN:

Desde anos anteriores ao que sería a miña andaina pola universidade como futura profesional do Traballo Social, a situación da mocidade interesoume de maneira considerable. Cando es unha nena sentes curiosidade por ser maior -por facer cousas que só os maiores poden facer-. Tes a necesidade de sentirte libre e en certa medida poder facer e desfacer en función ás túas prioridades. Pero, cando chegas a ser maior, chegas a ser mozo ou moza, dáste conta das diferentes formas en que pode ser vivida a mocidade. Chegas a un punto no que sentes que vivas como vivas esta nova etapa da túa vida, nunca chegas a coñecer na súa totalidade en que consiste realmente ser mozo ou moza.

A proposta de investigación aquí levada a cabo é un reflexo da importancia do coñecemento das historias de vida para chegar a entender e comprender situacións para ás que en ocasións non se atopan respostas.

Con frecuencia cúlpase aos propios mozos e mozas dos problemas que lles afectan con maior intensidade, xa sexan no ámbito laboral, social ou educativo. Dada a importancia desta situación, é necesario saber abordar todo canto lles concirne, para así facer fronte ás diferentes problemáticas que poidan presentar, tratando de romper todo tipo de barreiras que lles impiden desenvolverse con total normalidade na sociedade, logrando o seu benestar. É e precisamente desde a disciplina do Traballo Social desde onde mellor pode abordarse este xeito. Así queda recollido no artigo 5 do Código Deontolóxico de Traballo Social:

«O Traballo Social é a disciplina científico-profesional que promove o cambio social, a resolución de problemas nas relacións humanas e o fortalecemento e a liberación das persoas para incrementar o benestar. Mediante a utilización de teorías sobre o comportamento humano e os sistemas sociais, o Traballo Social intervéñen nos puntos nos que as persoas interactúan co seu contorno» (Código Deontolóxico Traballo Social, 2012, p. 8).

Para o traballo social, a situación de vulnerabilidade na que se atopan moitos mozos e mozas, pasou a ser un foco principal de atención. A necesidade de poñer de relevo o contexto no que se desenvolve a vida dos mozos e mozas e as súas propias traxectorias vitais require dunha intervención social. As políticas de mocidade en España han de traballar para fomentar as capacidades e competencias dos mozos e mozas, favorecendo o

desenvolvemento non só das súas traxectorias persoais senón tamén colectivas, e por conseguinte, para reducir a situación de vulnerabilidade presente e futura, pois aínda que esta se experimente de forma persoal, as raíces son sociais (INJUVE, 2012).

É de suma importancia que desde o Traballo Social se comprendan os mecanismos sociais subxacentes a esta situación de vulnerabilidade na que se atopan os mozos e mozas. Os traballadores e traballadoras sociais co seu traballo ten que seguir dando resposta e atendendo aos problemas específicos que hoxe en día afectan directamente e de forma negativa tanto á mocidade, como a través dela á sociedade no seu conxunto (Arias Astray, 2012: 90).

Talvez os profesionais na materia atopáronse cunha situación un tanto peculiar, e é que partimos dunha realidade na que mozos e sociedade son dous conceptos opostos. É dicir, por unha banda expónse que os mozos fosen como o resto da sociedade. E, con todo, a mocidade busca unha sociedade que se adapte as súas prioridades. Polo tanto, é necesario partir deste punto clave para poder solucionar os problemas que disto se derivan.

Tratar de aproximarse desde o Traballo Social a todo o que a mocidade (ou máis ben mocidades) se refire, implica deixar a un lado a idea de mocidade como proceso de transición entre a vida infantil e a adulta e pensalo coa complexidade que require, de acordo co exposto nesta proposta de investigación..

Á hora de traballar con mozos e mozas, facer uso da técnica DAFO⁸ pode ser de grande axuda. Ademais, tamén sería conveniente orientar o traballo con casos cara a propostas de grupo e/ou comunitarias, que en numerosos casos adoitan ter resultados moi positivos.

Unha das razóns principais que vincula esta proposta de investigación con todo o estudado durante a miña andadura coma traballadora social, é a diversidade de situacións que se poden dar. A realidade social vívese de diferente maneira en función das traxectorias de vida e do proceso de socialización. De aí, a importancia do Traballo Social e da profesionalidade do traballador ou traballadora social á hora de levar a cabo unha intervención nesta materia. E é que desde un principio, a vida destes queda condicionada por múltiples factores que a condicionan e prefiguran de distinta maneira. Polo tanto, é fundamental á hora de traballar con mozos e mozas, xa sexa por un motivo ou outro, coñecer de primeira man a situación á que imos enfrontarnos, pois vai depender desta o curso da intervención realizada.

⁸ Cando se traballa con mozos e mozas e as súas problemáticas, «os modelos centrados nos déficits e carencias deben ser postos en cuestión, e apostar por orientacións centradas nas competencias e fortalezas» (Arias Astray, 2012: 90).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS:

- Albertini, M. (2010): «La ayuda de los padres españoles a los jóvenes adultos. El familismo español en perspectiva comparada», *Revista de Estudios de Juventud*, n.º 90, pp. 67-81.
- Alonso Benito, L. E. e Fernández Rodríguez, C.J. (2008): «Jóvenes: precariedad laboral, precariedad de vida», *Gaceta sindical*, n.º 10, pp. 67-84.
- Alonso, L. E. (1998): *La Mirada Cualitativa en Sociología*, Madrid, Fundamentos.
- Arias Astray, A. (2012): «El trabajo (social) con jóvenes y la problematización de la categoría juventud», en *Revista Estudios de Juventud*, n.º 97, pp.77-92.
- Bourdieu. P. (1984): *Sociologie et Culture*. París, Les editions de Minuit.
- Callejo Gallego, J. e Gutiérrez Brito, J. (2012): *Adolescencia entre pantallas*, Barcelona, Gedisa.
- Callejo González, J. J. (2010): «La emergencia de una nueva concepción de la familia entre las y los jóvenes españoles», *Revista de Estudios de Juventud*, n.º 90, pp. 43-66.
- Castillo, J. J. (2008): «Una generación esquilhada: los efectos de las reformas laborales en la vida y trabajo de los jóvenes madrileños», en *La soledad del trabajador globalizado*, Madrid, Los libros de la catarata, pp. 104-129.
- Castillo, C. A. e García López, J. (2002): *Las relaciones de socialización*, Mimeografiado.
- Christelle, A.; Marie, Cartier. e Delphine, S. (2010): *Enquêteur sur le travail*, París, La Découverte.
- Corcuff, P. (1998): *Las nuevas sociologías: construcciones de la realidad*, Madrid, Alianza Editorial.
- Fernández Enguita, M. (1999): *La escuela a examen: un análisis sociológico para educadores y otras personas interesadas*, Madrid, Ediciones Pirámide.
- Fernández Steinko, A. (2002): «Las claves del botellón», http://elpais.com/diario/2002/02/14/madrid/1013689470_850215.html
- Fernández Steinko, A. (2010): *Izquierda y Republicanismo*, Madrid, Akal.
- García Montalvo, J. (2009): «El mercado laboral de los jóvenes en España», en Tezanos, J. F. (Ed.), *Juventud y exclusión social*, Madrid, Sistema, pp. 89-101.

- INE (2013): Encuesta de Población Activa, Madrid, Instituto Nacional de Estadística.
- INE (2005): Encuesta de Transición Educativa-Formativa e Inserción Laboral, Madrid, Instituto Nacional de Estadísticas.
- Instituto de la Juventud (INJUVE) (2013): Empleo, <http://www.injuve.es/empleo>
- INJUVE (2008): Informe juventud en España, Madrid, Ministerio de igualdad.
- Lahire, B. (2003): «Los orígenes de la desigualdad escolar», en Marchesi, A., y Hernández Gil, C. (Coords.), *El fracaso escolar: una perspectiva internacional*, Madrid, Alianza Editorial, pp. 61-71.
- Lemieux, C. (2010): «Problematiser», en Paugam, S. (dir.), *L' enquête sociologique*, París, Puf, pp. 27-51.
- López Calle, P. e Castillo, J. J. (2004): *Los hijos de las reformas laborales*, Madrid, UGT.
- VV. AA. (2012): *Revistas de Estudios de Juventud*, n.º 97.
- Martín Criado, E. (1997): «Los empleos y los paros de los jóvenes», *Cuadernos de relaciones laborales*, n.º 11, pp. 173-201.
- Martín Criado, E. (1998): *Producir la juventud*, Madrid, Istmo.
- Mauger, G. (2006): *Les bandes, le milieu et la bohème populaire. Études de sociologie de la déviance des jeunes des classes populaires (1975-2005)*, París, Éditions Belin.
- Ortí, A. (1998): «La apertura y el enfoque cualitativo o estructural: la entrevista abierta semidirectiva y la discusión en grupo», en García
- Ferrando, M. Ibáñez, J. e Alvira, F., *El análisis de la realidad social*, Madrid, Alianza Universidad, pp. 189-221.
- Paugam, S. (2010): *L' enquête sociologique*, París, Puf.
- Recio, A. (1995): «La segmentación del mercado de trabajo en España», en Miguelez, F. e Prieto, C. (Ed.), *Las relaciones laborales en España*, Madrid, Siglo XXI, pp. 97-115.
- Recio, A. (2004): «¿Qué fue de la clase obrera?», *Mientras tanto*, n.º 93, pp. 25-43.
- Santamarina, C. e Marinas, J. M. (1995): «Historias de vida e historia oral», en Delgado, J. M. e Gutiérrez, J. (coords), *Métodos y técnicas cualitativas de investigación en ciencias sociales*, Madrid, Síntesis, pp. 257-285.

- Santos Ortega, A. (2006): «Generación flexible: Vivencias de flexibilidad de los jóvenes parados», *Cuadernos de relaciones laborales*, n.º 24 (2), pp. 63-83.
- Santos Ortega, A., e Martín Martín, P. (2012): «La juventud española en tiempos de crisis», *Sociología del Trabajo*, n.º 75, pp. 93-110.
- Urraco Solanilla, M. (2007): «La sociología de la juventud revisitada. De discursos, estudios e historias sobre los jóvenes», *Revista Sociológica de Pensamiento Crítico*, n.º 1(2), pp. 105-126.

ANEXO I

DATOS SOCIODEMOGRÁFICOS

- 1) Cal é a súa data de nacemento? Que idade ten?
- 2) Nacionalidade?
- 3) Estado civil? En caso de ter parella, cal é/era a súa categoría profesional?
- 4) Ten fillo/fillos ou filla/fillas?
- 5) Cal é o seu actual municipio de residencia?
- 6) Vive actualmente coa súa familia? Cantos membros forman esta?
- 7) Cantos irmáns ten? Que lugar ocupa entre eles?
- 8) Que relación mantén cos seus pais? E cos seus irmáns?
- 9) Percibe un trato igualitario entre todos os seus irmáns e/ou irmás?
- 10) Cal é a profesión actual do seu pai? E a da súa nai?
- 11) Os seus irmáns estudan ou traballan? Se traballan... cal é a súa posición laboral?
- 12) Como é o seu grupo de amigos? Que relación mantén con eles?
- 13) Ten un único grupo de amigos ou ten varios?

SISTEMA ESCOLAR

- 14) Que estudos ten terminados?
- 15) Obtivo algún tipo de axuda durante os seus estudos?
- 16) Cal era/é a súa situación dentro da unidade familiar cando estudaba? E na actualidade?

- 17) Como definiría o seu paso polo sistema escolar?
- 18) Que materias lle resultaron máis doadas? Por que?
- 19) Que materias lle resultaron máis complicadas? Por que?
- 20) Que títulos posúe da súa etapa estudantil? Canto tempo lle levou conseguilo?

MERCADO DE TRABALLO

- 21) A que idade comezou a súa vida laboral?
- 22) En que situación laboral se atopa nestes momentos?
- 23) Cando comezou a buscar emprego?
- 24) Cal foi o seu primeiro traballo? Como o atopou? Que requisitos esixían?
- 25) Cal foi o seu primeiro salario?
- 26) Cales eran as súas expectativas a primeira vez que empezou a traballar?
- 27) Chegou nalgunha ocasión compaxinar estudos e traballo?
- 28) Gustaríalle ter a mesma profesión dos seus pais? Por que?
- 29) En que disciplina lle gustaría ser un profesional?
- 30) A relación cos seus compañeiros de traballo é positiva?
- 31) Está contento co seu posto de traballo? Por que?
- 32) Correspóndese o seu posto de traballo coa súa cualificación?
- 33) Gustaríalle atopar un novo traballo ou está satisfeito co actual?
- 34) Cre que ten posibilidades de promoción na súa empresa?
- 35) Considera que lle esixen máis que a outros compañeiros ou compañeiras no seu traballo?

REDE LUCENSE DE VOLUNTARIADO «ENREDANDO TECIDO SOCIAL»

Tania Covas González, Carla Carballeira Fernández e Eloína Injerto López

Premio modalidade Boa Práctica
Cidade de Lugo. Setembro 2007 a decembro 2015.

RESUMO

A Rede Lucense de Voluntariado ten orixe no ano 2007, froito dunha iniciativa persoal á que se foron sumando e incluíndo dez persoas máis en representación de diferentes entidades sociais e cunha meta común: darlle resposta á necesidade de impulsar e promover o voluntariado organizado na cidade de Lugo. Iniciase así unha idea de colaboración e de cooperación entre as entidades que a integran, formulando a rede como un sistema de organización aberto, como un espazo de comunicación, cunha estrutura que favoreza a participación dun xeito igualitario e enriquecedor.

Na meta hai unha crenza firme no voluntariado como peza fundamental dunha sociedade inclusiva baseada na solidariedade e na participación activa da cidadanía. Enmarcada nos programas e servizos que desenvolven as entidades sociais e que contribúen á mellora da calidade de vida das persoas destinatarias destes, e a de xerar valores solidarios e altruístas na sociedade cunha responsabilidade compartida na construción dun mundo máis xusto para todas e todos.

Esta experiencia ten percorrido no tempo, que a consolida como unha referencia de labor profesional e traballo coordinado no eido social.

PALABRAS CHAVE

Rede, voluntariado, comunidade, Lugo, participación.

RESUMEN

La Red Lucense de Voluntariado tiene su origen en el año 2007, fruto de una iniciativa personal a la que se fueron sumando e incluyendo diez personas más en representación de diferentes entidades sociales y con una meta común: dar respuestas a la necesidad de impulsar y promocionar el

voluntariado organizado en la ciudad de Lugo. Se inicia así una idea de colaboración y de cooperación entre las entidades que la integran, planteando la red como un sistema de organización abierto, como un espacio de comunicación con una estructura que favorezca la participación de una forma igualitaria y enriquecedora.

En la meta hay una creencia firme en el voluntariado como pieza fundamental de una sociedad inclusiva basada en la solidaridad y en la participación activa de la ciudadanía. Enmarcada en los programas y servicios que desarrollan las entidades sociales y que contribuyan a la mejora de la calidad de vida de las personas destinatarias de las mismas, y a generar valores solidarios y altruistas en la sociedad con una responsabilidad compartida en la construcción de un mundo más justo para todas e todos.

Esta experiencia ten recorrido en el tiempo, que la consolida como una referencia de labor profesional y de trabajo coordinado en el ámbito social.

PALABRAS CLAVE

Red, voluntariado, comunidad, Lugo, participación.

ABSTRACT

The Lucense's Volunteering Network was created in 2007. It started as a individual initiative, and it then expanded as ten people joined, each person representing a different social entity. They all had a common goal: to meet the need for boosting and promoting organised volunteering in the city of Lugo. It shaped collaboration and cooperation amongst the organisations that integrate the net, which is understood as an open system and a means of communication with a structure that promotes equal and enriching participation.

The vision lays on a strong belief that volunteering is an essential part of an inclusive society based on the solidarity and active involvement of citizens. This goal is underpinned by the programmes and services that the social associations run, which contribute to a better quality of life for the needed people. It also instils the values of solidarity and altruism in society, with a shared responsibility of making a fairer world for everyone.

This network has been running for several years now, and it is a reference for professional and coordinated work in the social field.

KEYWORDS

Networking, volunteering, community, Lugo, participation.

INTRODUCCIÓN/FUNDAMENTACIÓN

A Rede Lucense de Voluntariado (ReLuVol) ten como punto de partida a crenza e a convicción do traballo en rede como instrumento de intervención e de organización grupal, fundamentado na colaboración, o intercambio, e a participación entre varias entidades-persoas que se unen por unha causa común, neste caso: a promoción do voluntariado como xeito de participación social e compromiso solidario.

Iniciar un traballo en rede require de establecer contactos e vínculos con aqueles axentes que teñan intereses e necesidades comúns, organizándose de xeito coordinado e conxunto que permitirá resolver dificultades, incidir na consecución de cambios e acadar melloras compartidas.

«De alguna manera, las redes implican un desafío a la estructura piramidal, vertical, de la organización social y proponen una alternativa a esta forma de organización que pueda hacer frente a las situaciones de fragmentación y desarticulación que se vive en la actualidad» (Rizo, 2006).

Ao mesmo tempo ten que darse un aspecto diferencial e motivador, entre as organizacións e as persoas que se incorporen á rede, así como no propio contido de traballo. Falamos da organización entre persoas que inician un camiño conxunto e que se irá fortalecendo na medida en que se van tecendo relacións persoais, confianza e coñecemento entre os e as súas integrantes, así como se vai acadando o para que, que deus orixe á rede. Isto último impulsa o crecemento e dálle sentido a esta.

No inicio de creación da rede detectouse a necesidade de impulsar e promover o voluntariado organizado na cidade de Lugo, e de facelo dun xeito común para chegar a onde non poderíamos de forma illada. O alcance da actuación sería local, producindo unha maior aproximación á realidade do contorno.

A rede como instrumento de acción implicou un traballo previo de identificación de necesidades no que se detectaron aspectos comúns:

- Non se impulsaba o compromiso social entre a cidadanía.
- Non se reivindicaba o papel protagonista do voluntariado na cidade.
- Escasa coordinación entre entidades locais.
- As diferentes administracións non se implicaban nestas iniciativas.
- Non se celebraba o Día Internacional do Voluntariado (DIV): recoñecemento da acción voluntaria.
- Podíamos axudarnos e axudar.

- Percepcións individuais que nun momento determinado pasan a ser compartidas: tíñase un reto común.

A partir de aquí fóronse dando pasos na estrutura organizativa:

- Establecendo regras básicas de participación.
- Definición do proceso de toma de decisións.

Plan de acción e comunicación:

- A esencia e valores do grupo no inicio: o compromiso, a comunicación e o liderado compartido... perduran na actualidade como sinal de identidade.

Os obxectivos operativos dos primeiros encontros de traballo foron:

- Traballar en común co motivo do Día Internacional do Voluntariado (2007).
- Facer visible o traballo das entidades no campo da infancia e o voluntariado.
- Ao mesmo tempo iniciase o traballo en rede e nace o debate e reflexión sobre a posibilidade de crear unha plataforma de voluntariado local, de xeito que esta iniciativa non sexa unicamente con motivo do día internacional do voluntariado.

Polo tanto, era necesario fortalecer o espírito do traballo en rede, invitando a outras entidades a unirse ao grupo, integrando neste proxecto non só as que traballan no campo da infancia e a xuventude. Dende entón comezouse un traballo coordinado, enriquecido no seu desenvolvemento e que segue en constante movemento e construción.

No marco deste enfoque de traballo en rede e de participación comunitaria, ocupa un lugar destacable a participación das/dos profesionais, a entidade e as persoas voluntarias. Enredando estes elementos tecemos accións, humanízase o ámbito de traballo e sumamos espazos onde actuar, entendendo que nada mellora se non se actúa.

«Un buen profesional, una persona competente, vale tanto por lo que ‘sabe’, como por las ‘relaciones’ que tiene. Una cosa sin la otra pueden funcionar aisladamente más o menos de manera eficaz, durante más o menos tiempo, pero su combinación aumenta el potencial personal, el impacto y la proyección social» (Dorado, 2006).

OBXECTIVOS

- Fomentar o valor do voluntariado como unha forma de expresión da participación de toda a cidadanía.

- Reforzar a coordinación e a comunicación entre as entidades.
- Intercambiar boas prácticas e asesorar a outras entidades que queiran desenvolver accións de voluntariado.
- Fomentar a innovación e a calidade na acción voluntaria.
- Incidir no desenvolvemento e impulso das políticas públicas en materia de voluntariado.
- Sensibilizar e recoñecer o labor das persoas voluntarias a través da celebración do Día Internacional do Voluntariado.
- Crear e consolidar procesos de traballo en rede e espazos de encontro que permitan o desenvolvemento do tecido asociativo e voluntario.

PERSOAS DESTINATARIAS

- As persoas voluntarias.
- As persoas destinatarias das entidades que integran a rede.
- Tecido asociativo e social da cidade de Lugo.
- A cidadanía en xeral de Lugo.

METODOLOXÍA

A metodoloxía empregada basease no traballo en equipo e a participación, dentro dun marco de confianza e respecto á autonomía individual. Durante o ano 2010 e 2011, estívose a traballar no desenvolvemento dunhas bases que recolleron un sentir común e de organización que marcarán o ritmo de traballo nos vindeiros anos.

A rede carece de personalidade xurídica propia e, polo tanto, de órganos de administración, representación, estatutos e orzamento. Está formada por entidades que teñen a condición de membros de pleno dereito. Aquelas outras que se atopan no proceso de adhesión reciben un estatus especial de entidades observadoras. Transcorridos 6 meses poderán participar na Comisión plenaria como membros de pleno dereito.

A rede pode compartir obxectivos comúns con outras entidades coas que establece unha colaboración de carácter puntual sen que formen parte desta. Estas entidades reciben o nome de colaboradoras.

O funcionamento que se estableceu foi mediante comisións:

- Comisión plenaria
- Comisións de traballo
- Comisión delegada

A Comisión plenaria é o órgano de funcionamento da Rede Lucense de Voluntariado, na que teñen o dereito e a obriga de participar todas as entidades membros da rede.

A Comisión delegada é o órgano que realiza funcións encomendadas pola Comisión plenaria, especialmente aquelas que polo seu carácter urgente precisen resolverse con celeridade. A súa finalidade é de carácter operativo e deberá contar cun mínimo de catro membros.

A Comisión de traballo é o órgano responsable da preparación dos asuntos específicos que deben tratarse nas reunións da Comisión plenaria.

Así mesmo, establécese unha Comisión de comunicación que é a encargada da execución da estratexia de comunicación. A súa composición é de tres persoas designadas pola Comisión plenaria que se renovarán de forma anual.

As entidades membros da ReLuVol deberán estar legalmente constituídas e desenvolver un proxecto de voluntariado en Lugo, ou estar en disposición de levalo a cabo durante o tempo que dure o proceso de adhesión á rede.

O proceso comeza coa presentación da solicitude na Comisión delegada da Rede. A nova entidade debe realizar por escrito a manifestación de interese, indicará o nome das dúas entidades que actuarán como avais e facilitará o apoio e asesoramento.

Para poder levar a cabo o traballo descrito anteriormente, a rede utiliza diferentes ferramentas de traballo:

- A creación dunha conta de correo electrónico común, redelucensedevoluntariado@gmail.com. Esta conta emprégase para a comunicación e a difusión das accións da rede.
- A creación dun grupo de traballo en liña, a través das ferramentas dispoñibles en google: google groups e google drive, co fin de compartir documentos de traballo e arquivos comúns.

DESCRIBIÓN

As accións desenvoltas estrutúranse en diferentes liñas de actuación e tempo, como detallamos a continuación:

ACTIVIDADES DE SENSIBILIZACIÓN E PROMOCIÓN

Dende o ano 2007 a ReLuVol, no seu propósito de achegar o voluntariado á cidadanía, toma como eixe de partida a celebración do **Día Internacional do Voluntariado** para o Desenvolvemento Económico e Social,

que foi decretado pola Asemblea Xeral das Nacións Unidas o 17 de decembro de 1985. Dende entón, os gobernos, o sistema de Nacións Unidas e as organizacións civís únense aos voluntarios/as de todo o mundo para celebrar este día, o **5 de decembro**.

A continuación expónse o desenvolvemento das distintas actuacións ao longo destes 9 anos da ReLuVol con motivo desta celebración, así como doutras actividades de sensibilización e promoción, con afán visibilizador da solidariedade e dos valores sociais:

ANO 2007. Día Internacional do Voluntariado.

Baixo este título, aínda non tendo unha visión tan ampla de rede, si nos unía a inxerencia sensibilizadora e de iniciativa común, polo que entre oito entidades (Fundación Secretariado Gitano, Asociación Valponasca, Cáritas Diocesana, USC, Aspnaís, Fundación JuanSoñador, Asociación Xuvenil Ateibo e Asociación de Mulleres Separadas e Divorciadas de Lugo) se fixo esta primeira acción conxunta.

Os actos deste día:

- Mesa redonda coa participación da escritora e fundadora da ONG de cooperación internacional, Implicadas no Desenvolvemento, María Reimóndez, «Voluntariado local de diversos ámbitos sociais».
- Concerto do grupo Stranniki. Formación multicultural que fai honor ao seu nome «Trotamundos».
- Exposición «Voluntariado lucense en imaxes».

A celebración tivo lugar no Club Cultural Babel de Lugo. O éxito foi rotundo tanto na participación (aforo completo de 250 persoas aproximadamente) como na implicación das persoas nas actividades programadas.

Sen contar con recursos económicos, solicitouse unha pequena partida orzamentaria á Subdirección Xeral de Solidariedade da Xunta, responsable das políticas nesta área, para o deseño e impresións de carteis, así como para o pagamento dos músicos e gastos relacionados co relatorio e coas exposicións.

ANO 2008. «O voluntariado, unha práctica saudable».

Un ano despois a ReLuVol medra e faíno con conciencia de continuidade e fortalecemento do traballo en rede. Neste ano está integrada xa por once entidades de Lugo que desenvolven accións no eido social e do voluntariado (Fundación Secretariado Xitano, Asociación Valponasca, Cáritas Diocesana Lugo, Universidade de Santiago de Compostela, Aspnaís, Fundación JuanSoñador, Asociación Xuvenil Ateibo, Auxilia Lugo, Down Lugo, Cogami Lugo e Xaquedrum). Ao longo deste ano, ademais de preparar unha acción

sensibilizadora máis esixente, seguíronse mantendo reunións mensuais de traballo técnico e reflexivo co obxectivo de elaborar as bases de organización da rede, coa intención de incorporar máis entidades ao longo dos vindeiros anos.

Na organización dos actos do Día Internacional do Voluntariado (en adiante DIV), fíxose un chamamento á cidadanía en xeral, ás entidades, aos voluntarios e voluntarias, e, saíndo a rúa baixo o lema «O voluntariado, unha práctica saudable» coa compañía do grupo de **Teatro Upiaska da USC**, animáronse as rúas para facer chegar a mensaxe deste día, sensibilizando sobre a idea de dar de corazón, de recibir, de facer práctica do voluntariado como un xeito de dar froito ao valor da solidariedade e contribuír na mellora da sociedade.

Coa disposición dunha carpa na Praza Maior creouse unha exposición do labor do voluntariado nas diferentes entidades que conforman a rede, para deixar testemuña do labor e da riqueza que achegan á mellora da calidade de vida de colectivos en desvantaxe social.

Contamos co apoio económico da Dirección Xeral de Xuventude e Solidariedade da Vicepresidencia da Igualdade e do Benestar, a Concellería de Muller Benestar Social do Concello de Lugo, a Deputación Provincial de Lugo e a **Fundación Tic**, para a gravación e difusión da xornada.

Ese mesmo ano colaborouse na organización do relatorio, dentro do Programa ConversasCon, que levou a cabo a Dirección Xeral de Xuventude e Solidariedade, Vicepresidencia da Igualdade e do Benestar:

Conversas con Enrique Martínez Reguera «40 anos de percorrido con mozos e mozas en desvantaxe social» dentro do ciclo de ConversasCon. 24 de marzo 2008. Fundación Obra Social Caixagalicia. Colaboración na organización.

ANO 2009. «Construíndo redes solidarias».

Este ano, con motivo da celebración do DIV, organizáronse unha serie de charlas de sensibilización social e experiencias persoais, solicitando de novo a colaboración dos organismos públicos que teñen responsabilidades en materia de voluntariado, a Xunta de Galicia e o Concello de Lugo.

- Joaquín Mendoza, médico e colaborador de Cirujanos del Mundo.
- Aquilino González, voluntario na Asociación Lucense de Axuda a Enfermos Mentais.
- Raúl Asegurado, de Banca Ética.
- Animación teatral, amenizada polo grupo Hipócrita Teatro.

A participación na celebración, que se fixo a tarde do 4 de decembro no Centro Social Uxío Novoneyra de Lugo, contou con numerosas persoas, tanto das distintas entidades participantes, como do voluntariado e da cidadanía en xeral.

Outro ano máis, volveuse colaborar na organización do Programa ConversasCon e outras actividades de sensibilización social:

Conversas con Jaime Funes Arteaga «*Ser neno, ser adolescente e atopar un lugar no mundo adulto*».

A xornada contou tamén cun contacontos a cargo de Cucarandainas e a Exposición fotográfica «*La mirada también habla*» da Fundación JuanSoñador. 1 de abril de 2009. Centro Lug II.

ANO 2010. «Unindo redes solidarias».

Con motivo da celebración do DIV, persoas integrantes de todas as entidades da rede, tanto técnicos como cargos directivos, representantes políticos, persoas voluntarias, persoas destinatarias das entidades e público alí presente puideron escoitar a lectura do manifesto do voluntariado, feito que permitiu seguir unindo redes solidarias. O acto tivo lugar na Praza Maior e congregou un público reducido pero moi atento, chamando a atención dos viandantes que se paraban a informarse da dita lectura. Un momento de unión, colaboración, solidariedade e traballo en rede, representándose alí os valores que impulsan o traballo da ReLuVol.

ANO 2011. Ano Europeo do Voluntariado.

Este ano, conmemorouse o Ano Europeo do Voluntariado, polo que se levaron a cabo unha variedade de accións de sensibilización durante ao do ano.

Con respecto a celebración do Día Internacional do Voluntariado, traballouse na difusión dos valores de respecto á diversidade, convivencia e cooperación, para avanzar na construción dunha sociedade solidaria na que conviven persoas con diferentes capacidades. A través da dinamización de varios talleres na rúa nos que se fixo uso de material reciclado, un circuíto en cadeira de rodas e actividades de deporte adaptado. Para rematar, contouse cunha representación teatral a cargo do grupo Down Lugo no salón de actos de NovacaixaGalicia, baixo o título *El club de la comedia vial*.

A asistencia de persoas, tanto das entidades, como do voluntariado e da cidadanía en xeral, fixeron que a capacidade do salón estivese completa. Contouse coa colaboración das distintas administración locais (concello e deputación), a Xunta de Galicia e as colaboracións especiais da Fundación TIC e de NovaCaixaGalicia.

A maiores da celebración do DIV, a rede colaborou na promoción e sensibilización do voluntariado a través de diferentes accións co Concello de Lugo:

- Participación nas xornadas do Ano Europeo do Voluntariado do Concello de Lugo, baixo o título EU-VoL. Proxecto para fortalecer a participación nos programas das entidades de acción voluntaria en Lugo no ano Europeo do Voluntariado (2011).
- Asistencia técnica coa Área de Participación Cidadá para a elaboración da axenda 2011 do Concello de Lugo sobre o voluntariado e as entidades da cidade que desenvolven proxectos de acción voluntaria.

Acto de sinatura do protocolo de colaboración da Rede Lucense de Voluntariado.

No mes de setembro, tivo lugar na Vicerreitoría de Coordinación e Planificación do Campus de Lugo un acto onde se asinou o protocolo de colaboración que formalizou publicamente a creación da rede, por parte dos representantes das entidades que a constitúen. Este acto enmarcouse dentro do programa de actividades conmemorativas do Ano Europeo do Voluntariado e supuxo unha porta aberta para a adhesión doutras entidades de acción voluntaria en Lugo.

Esta data foi moi importante como punto de inflexión no devir da ReLuVol, así como o seu recoñecemento e lexitimación do traballo en equipo.

ANO 2012. «Voluntariado en positivo».

Este ano organizouse co motivo do DIV unha serie de relatorios con relación á acción voluntaria, na Biblioteca Nodal de Lugo. Contouse coa participación de:

- Xosé Cuns Traba, co relatorio «A análise do terceiro sector».
- Iago Pérez Santalla, co relatorio «O ilímite da achega mutua».

Foi un espazo de participación mutua e moi enriquecedor pola calidade dos relatores. Permittiunos abrir unha ventá á análise da situación, a ver como un sector pode ter tanta influencia sobre a sociedade e como a situación económica inflúe sobre el.

Facendo referencia a unha nota de prensa local titulada «Voluntad sin límites», a ReLuVol quixo resaltar que nun momento de crise como o que se estaba a vivir o papel do voluntariado debía facerse máis presente na sociedade, como unha resposta conxunta ás necesidades da sociedade e dos colectivos máis desfavorecidos. Despois de escoitar a estas dúas persoas tan experimentadas na materia, fíxose un debate aberto no que se analizaron as experiencias e os desafíos do presente e do futuro.

ANO 2013. «Tómalle o gusto ao voluntariado».

Neste ano pretendeuse darlle visibilidade á tarefa de voluntariado que realizan millóns de persoas en España en todos aqueles recursos onde se fai

necesario actuar ante a desigualdade, así como sensibilizar e promover que moitas máis persoas se unan neste labor.

Organizouse un Photocall de mensaxes solidarios na rúa e posteriormente un contacontos nun centro de convivencia da cidade, cunha chocolatada final que permitía quentarnos e repousar todo o adquirido na xornada.

O acto tivo lugar en 2 escenarios diferentes, diante do concello na parte de visibilizar e compartir coa cidadanía e nun centro de convivencia, nun día fresco pero que nos permitiu reivindicar a través de varias canles a importancia do voluntariado e de tomarlle o gusto.

Contamos co apoio de Concello de Lugo.

ANO 2014. «Froito da solidariedade. Éche outro conto!».

Neste ano pretendeuse poñer en valor a solidariedade que nos transmiten todas as persoas que nos acompañan no labor voluntario, que dedican o seu tempo e empeño en facer unha sociedade mellor, sen contos, real. Elaborouse unha peza colectiva froito da suma de moitos valores: cooperación, respecto á diversidade, respecto interxeracional, equidade, xustiza e voluntariado.

Esta iniciativa contou coa participación da Rede Museística de Lugo, o que permitiu abrir un espazo cultural e de todos, e que a solidariedade fluíse por todos os seus recunchos. A participación foi moi numerosa e case todos os participantes puideron elaborar e decorar follas que despois colgaban de varias árbores, ademais de redactar palabras ou frases que para eles representasen este ano como persoas voluntarias e ou como receptores da dita axuda. Tamén houbo diversos xogos que traballaban os valores e unha representación do Espazo de Danza da Universidade, que congregou a un público numerosísimo e animado. Como é habitual ao final fíxose a lectura do manifesto.

ANO 2015. «Emprende a túa viaxe».

Este ano a ReLuVol propúxose ampliar a súas actuacións a través de accións formativas de sensibilización e co gallo diso emprendeu unha viaxe cara a novos horizontes. Como non podía ser menos, a viaxe fixérona todas as persoas voluntarias durante o ano e tamén a través do propio día. Este centrouse nunha xornada lúdica e de sensibilización que tivo lugar o día 4 de decembro na Praza Maior. Desenvolvéronse diferentes actividades por parte das entidades que integran a rede:

- Obradoiro de elaboración de chapas, onde cada persoa deu carta libre a súa imaxinación e creatividade.
- Photocall, coa colaboración da fotógrafa Alba Valiño, elaborado con globos de diversas cores, que tivo gran impacto visual e atraeu a numeroso público, e serviron de marcos para fotografarse.

- Actuacións de baile de grupos de dúas entidades que compoñen a rede, que coa música e o movemento completaron a xornada.

Neste día quíxose destacar o valor da solidariedade, como contrapunto ao individualismo que nos rodea, para os que quixeron sumarse a descubrir, sentir e ilusionarse. Unha viaxe compartida que transforma, segundo se transmitía a través da lectura do manifesto. Esta celebración organizada pola ReLuVol dirixiuse a técnicos de entidades, persoas voluntarias, representantes das administracións, destinatarios dos proxectos e a cidadanía en xeral.

Talleres de sensibilización no ámbito educativo.

Durante o ano 2015, unha das actividades deseñadas no Plan de Acción da ReLuVol, foi a elaboración dun obradoiro de sensibilización dirixido ao alumnado dos ciclos de formación profesional co obxectivo de difundir os valores da acción voluntaria como motor de cambio social e como un recurso ao alcance de calquera, capaz de xerar ilusión para a construción dunha sociedade máis xusta, empática e solidaria.

Fixéronse os contactos oportunos para formar parte do programa do curso 2015/2016, concretamente en varios ciclos dun centro de formación profesional de Lugo. O persoal técnico das entidades serán os responsables da súa difusión.

ACTIVIDADES FORMATIVAS

As actividades de sensibilización complementáronse con actividades formativas que enriqueceron o labor das persoas voluntarias e profesionais que traballan con elas. Dentro das actividades formativas cabe destacar:

- «Unidos no ciberespacio», para a creación dun blog, baixo o lema de que a unión fai a forza. Esta ferramenta permitiu mellorar o traballo en equipo e tamén achegar ás entidades a persoas interesadas. Participaron 15 técnicos/as das entidades que compoñían a rede.
- «Móvete 09, Xornadas xuventude, lecer e participación social», organizadas dentro do Programa de Formación de Voluntariado do Servizo de Participación e Integración Universitaria. Participaron na dinamización dos obradoiros e relatorios os membros das entidades que forman a ReLuVol e o voluntariado implicado nestas.

ACTIVIDADES DE FORTALECEMENTO E APOIO

Realízanse reunións mensuais, bimensuais e/ou trimestrais, segundo proceda, de traballo técnico, de organización e programación dos plans de acción anuais. Este equipo está integrado polo menos por unha persoa que representa a cada entidade, experta na xestión do voluntariado.

Estas reunións organizaranse de xeito rotativo nas diferentes sedes das entidades que conforman parte desta. Son o instrumento fundamental do traballo operativo, coordinado e de comunicación.

Supoñen un espazo de reflexión, participación, debate, aprendizaxe, na que xorden as accións para desenvolver, na que se elaboran documentos técnicos en materia de voluntariado no ámbito interno e externo (achegas a plans formativos, ordes de convocatorias de subvencións de voluntariado, estratexia de acción voluntaria...), nas que se xeran relacións de soporte profesional nos logros e nas dificultades, onde medran as ilusións motivadoras que impulsan e consolidan a rede como ferramenta de traballo.

Así saen as diferenzas e con perspectiva no tempo as riquezas, dentro dun proceso complexo e de animación constante, para seguir traballando dun xeito organizado, innovador e poñendo o foco de atención na acción e nas persoas voluntarias.

- Díptico informativo «Emprende a túa viaxe» (2015).

Co obxectivo de difundir as accións que realizan as entidades, os seus datos de contacto e a demanda de voluntariado, a rede elaborou e deseñou un díptico informativo coa mensaxe «Emprende a túa viaxe» que incluía un mapa da cidade de Lugo co lugar onde se atopa cada sede. Este material divulgativo achéganos a idea de enfocar o voluntariado coma unha viaxe que podemos emprender e na que podemos vivir novas experiencias, ademais de ser o primeiro documento externo de difusión da ReLuVol.

- Elaboración do anuncio publicitario «Emprende a túa viaxe» (2015).

Co obxectivo de continuar coa difusión dos valores que transmite o voluntariado e o traballo das entidades que forman a ReLuVol, elaborouse en colaboración coa Asociación Cultural Curuxán Artes, o deseño, gravación e publicación dun anuncio publicitario. Neste anuncio participaron as entidades, os destinatarios e o voluntariado da rede.

COORDINACIÓN E ALIANZAS

No ámbito interno:

De xeito intrínseco a propia existencia e funcionamento da rede está a coordinación entre os diferentes axentes que a integran, de diferentes ámbitos (inclusión social, muller, infancia, xuventude, discapacidade e educación): Aliad Ultraia, Asociación Down Lugo, Asociación Raiolas, Asociación Xuvenil Ateibo, Aspnaís, Auxilia Lugo, Cáritas Diocesana Lugo, Cogami Lugo, Fundación JuanSoñador, Fundación Secretariado Gitano e o Servizo de Participación da Universidade de Santiago de Compostela.

Cabe recoller a traxectoria na súa composición:

Formaron parte da ReLuVol as seguintes entidades: Asociación de Mulleres Separadas e Divorciadas de Lugo (2007- 2008), Xaquedrum (2008) e a Asociación Valponasca (2007-2011).

Ao longo destes 9 anos uníronse á ReLuVol e continúan nela as seguintes entidades: Asociación Down Lugo (2008), Auxilia Lugo (2008) Aliad Ultraia (2013) e, por último, a Asociación Raiolas (2015). Así mesmo, hai unha nova entidade que xa solicitou entrar a formar parte da rede, Asociación Capaces Lugo.

No ámbito externo:

Coa visión e necesidade de seguir tecendo redes, establecéronse de partida alianzas coas distintas administracións públicas e organizacións locais de índole social, cultural e profesional, e así foi posible o desenvolvemento das accións conxuntas de sensibilización, contando non só coas entidades que integran a rede senón co sistema en xeral. Implicando, en primeira instancia ás administracións públicas, en responsabilidade e competencia en materia de voluntariado e xerando, pola súa vez, a coordinación interadministrativa e/ou coas entidades de acción voluntaria.

Ámbitos de coordinación no territorio e alianzas:

- No ámbito autonómico

Subdirección Xeral de Solidariedade, actualmente Dirección Xeral de Voluntariado. Coordinadora de Traballadores/as Normalización da Lingua. Gústame o galego.

- No ámbito provincial

Deputación Provincial de Lugo, Área de Benestar Social, Deporte, Igualdade e Mocidade, actualmente Área de Promoción Económica e Social. Área de cultura- Rede Museística Provincial de Lugo.

- No ámbito local
- Concello de Lugo, actualmente a través da Área de Benestar Social, Igualdade e Inclusión. Área de Xuventude.
- Ciberalia de la Obra Social Caixa Galicia.
- Fundación TIC. Escola de imaxe e son de Lugo.
- Vicerreitoría de estudantes, cultura e responsabilidade social.
- Club Cultural Babel.
- Asociación Cultural CuruxánArtes.
- Alba Valiño Fotografía.
- Colectivo Cultural «Cucarandainas».
- Grupos teatrais: Upiaska e Hipócrita Teatro.

PROMOCIÓN E DIFUSIÓN

A comunicación no ámbito externo forma parte da estratexia de sensibilización e incidencia da rede, como unha canle de difusión que permite visualizar o valor do voluntariado e os resultados acadados a través do traballo en rede. No ámbito interno é un aspecto vital dentro do proceso de rede.

Isto concrétase:

- Na difusión das accións a través de notas de prensa dirixidas aos diferentes medios de comunicación escritos, televisión, radio, locais, provinciais e autonómicos.
- A elaboración de material audiovisual da celebración dos DIVS para posterior difusión en redes no ámbito interno e externo, contando coa colaboración da Escola da Imaxe e Son de Lugo.
- A comunicación a través das redes sociais das propias entidades da rede e doutras entidades locais e autonómicas (web voluntariado galego, Socialia, 010...).
- A elaboración de carteis en soporte papel e dixital para chegar á cidadanía en xeral, ás administracións, outras entidades...
- A elaboración dun folleto informativo específico da rede para difusión das posibilidades de participar como voluntario ou voluntaria na cidade de Lugo.
- A creación dunha imaxe corporativa que identifica a rede.
- Un anuncio publicitario realizado de xeito gratuíto coa colaboración dunha Asociación Cultural de Lugo- Curuxán Artes. Ligazón: <https://www.youtube.com/watch?v=Brn2icHKPfY&feature=youtu.be>

Froito do traballo de comunicación e difusión, expoñemos os 3 últimos carteis, deseñados polas propias entidades que forman a rede.

Figura 1. Cartel divulgativo DIV 2013

Figura 2. Cartel divulgativo DIV 2014

Figura 3. Cartel divulgativo DIV 2015

PARTICIPACIÓN DAS PERSOAS DESTINATARIAS E DA COMUNIDADE

A participación é un dos principios da rede no seu funcionamento e finalidade, implicando as entidades que directamente a integran, ás persoas voluntarias, á comunidade, e a outros axentes públicos e privados.

As accións que se desenvolven e que se describen anteriormente buscan conseguir esta participación a diferentes ámbitos, dentro dunha dimensión comunitaria e de cidadanía activa e solidaria.

A rede non sería rede sen participación.

RESULTADOS E IMPACTO

Neste punto recóllense os logros acadados nun ámbito cualitativo dentro da complexidade da análise e avaliación.

- A consecución dos obxectivos das accións realizadas.

As entidades e persoas que se sumaron ao propio proceso de rede.

- A implantación no territorio e como referencia en materia de voluntariado.
- A transcendencia da rede nas persoas participantes e no tecido asociativo da cidade.
- Incremento da participación social a través do voluntariado.
- A optimización de recursos no contorno organizativo e comunitario.
- A mellora na xestión do voluntariado dentro das propias entidades.
- A mellora da capacitación técnica das/os profesionais responsables de voluntariado.
- A incidencia no ámbito político do papel do voluntariado e das competencias das administracións públicas.
- A creación de apoios e alianzas na comunidade, implicando a novos axentes.
- Incremento da cooperación interna. A suma de esforzos.
- Unha experiencia de intercambio aplicable a outros ámbitos do traballo e da acción social.
- A xeración de maior coñecemento en materia de voluntariado.
- Levar á comunidade valores cívicos e solidarios.

- A renovación de metodoloxías de traballo atendendo a novos retos e necesidades.
- Comunicación e visualización da capacidade de transformación social da acción voluntaria.
- A creación de espazos de reflexión.
- Utilización das TIC na difusión e promoción dos valores de voluntariado.

APRENDIZAXES DA EXPERIENCIA

Ao longo destes 9 anos de percorrido e experiencia, pasamos por diferentes etapas, con dificultades que se transformaron en melloras a través da crítica construtiva. Estas mesmas complementan o labor do persoal técnico de cada entidade, tanto no ámbito persoal como profesional; e a través do *feedback*, compártese coas persoas voluntarias e os seus contornos. Como todas as experiencias teñen un carácter enriquecedor, sumado o traballo en rede e compartido, procedemos a expoñer un pequeno análise destas:

Debilidades

- Ausencia dunha estrutura local de carácter formal, que impulse o voluntariado e a coordinación do movemento voluntario.
- Dispersión da acción voluntaria (non impulsada nin organizada).
- Actuacións con escasos recursos económicos.
- Pouca difusión de experiencias de traballo en rede efectivas.

Ameazas

- Baixa implicación da administración local en materia de voluntariado.
- Debilidade na continuidade da participación do voluntariado.
- Diversidade de persoas voluntarias e ámbitos de participación.
- Tempo limitado de dedicación por parte dos/as profesionais da rede.

Fortalezas

- Conciencia das entidades cara ao traballo en rede.
- Apoios puntuais da Administración autonómica en materia de voluntariado.

- Capacidade de traballo en rede e en equipo.
- Voluntariado comprometido e con formación.

Oportunidades

- Iniciativa e compromiso das entidades para traballar en rede.
- Implicación dos grupos especialmente vulnerables.
- Existencia de plans estratéxicos que poidan impulsar o traballo en rede.
- O traballo en rede supón un cambio de mentalidade na intervención comunitaria.

Toda a experiencia adquirida permitiu mellorar o coñecemento sobre o voluntariado ao longo de case unha década e reformular a visión que como a rede nos uniu nesta viaxe, que a continuación expoñemos:

- Cremos nun voluntariado aberto, participativo, interxeracional e que atende a diversidade, no que o que importa son as responsabilidades mutuas, os compromisos dunhas persoas coas outras e de todas coa comunidade; no que non hai unhas persoas que dan e outras que reciben, senón que todas dan e reciben beneficios das súas achegas.
- Cremos nun voluntariado creador de equidade, xustiza e cohesión social e, ao mesmo tempo, transmisor de esperanza e optimismo, fundamentado na dimensión solidaria das capacidades humanas.
- O voluntariado é un valor engadido que se lles dá ás persoas dende as persoas, non dende os servizos.
- Debemos seguir fomentando a participación e o empoderamento das persoas voluntarias. Son importantes axentes de cambio social, que a través da súa experiencia e convivencia con diferentes realidades sociais dan a coñecer no seu contorno unha realidade á que moitas veces se está alleo. Ao mesmo tempo promoven a transformación social a favor de todas as persoas difundindo, velando e reivindicando os seus dereitos.
- A crise que vivimos é multidimensional. É unha crise de dereitos, unha crise social e unha crise de cidadanía. Por iso cremos que o papel do voluntariado debe estar presente, agora máis que nunca, como algo vivo, como unha resposta ás necesidades da sociedade e dos colectivos máis vulnerables.
- Defendemos que o voluntariado ten que influír no discurso político, á vez que debe ser independente deste, fundamentándose no compromiso cívico, a participación cidadá, o respecto e o apoio aos movementos sociais e ao fomento do ben común.

- Avogamos por un papel máis activo das administracións, particularmente no ámbito local, para a creación das condicións axeitadas que promovan unha óptima organización da acción voluntaria.
- Na tarefa do recoñecemento público do valor do voluntariado, pedimos máis esforzo e compromiso ás administracións para explicarlle á cidadanía o valor que en si mesmo achega á sociedade, non só como axente de cambio social senón como protagonista das políticas sociais que se levan a cabo na nosa sociedade.

CONCLUSIÓNS

Dende a Rede Lucense de Voluntariado seguiremos traballando activamente para sensibilizar a sociedade acerca dos valores nos que se basea o voluntariado e da importancia de fomentar e promover unha cidadanía comprometida con todas as persoas.

Queremos seguir compartindo, sumando e mellorando todo aquilo que nos rodea. Deste xeito seguiremos camiñando, viaxando coa seguinte equipaxe:

- 1-A vontade de coordinación como un xeito de compartir e de levar a cabo proxectos comúns.
- 2-A vontade de cambio, de xeito cooperativo, participativo e implicando as organizacións e as persoas a través da acción voluntaria, na denuncia e propostas de cambio social en beneficio das persoas máis desfavorecidos.
- 3-Unha aposta polo valor da rede como punto de encontro e de integración para facer e construír xuntos, como un mecanismo de achega, como un espazo común para desenvolver unha cultura de compartir.
- 4-A vontade de compromiso que vencella a todas as entidades que formamos a rede.
- 5-A rede como parte activa da sociedade civil organizada e que busca manter unha relación de colaboración e complementariedade coas administracións públicas e entidades privadas.

Os recursos nas entidades son escasos e o traballo en Rede moitas veces non se valora do mesmo xeito que a intervención directa. Replicar e soste esta experiencia supón dedicación de recursos humanos, tempo, dedicación, ganas etc. Todo isto require tamén de apoio por parte das administracións, para que así se poida desenvolver esta función de xeito sustentable e independente. Os nove anos de camiño e celebracións animan a seguir «facendo e construíndo» en rede, en comunidade.

«Unha viaxe... Unha viaxe é ir dun lugar a outro, é facer ese percorrido que che gusta. Unha viaxe é descubrir, é sentir, é ilusionar. Non necesitas equipaxe para ir moi lonxe: a túa extraordinaria viaxe, esa que sempre lembrarás, vai contigo e con quen a compartes».
(Texto extraído do anuncio ReLuVol)

AGRADECEMENTOS

En primeiro lugar, a todas aquelas compañeiras e compañeiros das entidades que conforman a rede, aos que están e/ou estiveron, que co seu labor, inquietude e implicación conseguiron facer realidade e sostible a rede.

Ás nosas propias entidades, por crer na acción e no valor do voluntariado como axente transformador e impulsalo.

A todas as persoas voluntarias e colaboradores por crer sempre no noso traballo, por sumar esforzos na misión de facer deste mundo un espazo máis xusto e igualitario.

Queremos compartir, sumar e mellorar todo aquilo que nos rodea

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Estratexia de acción voluntaria 2015-2018. Recuperado de <http://www.voluntariadogalego.org/upload/asc/not/0-2637-d-Estratexia%20de%20accion%20voluntaria%202016-2018.pdf>
- La Agencia Nacional de Evaluación de la Calidad y Acreditación. URL: <http://www.aneca.es/>
- Raúl Castillo Trigo.(2009). *El trabajo en red. Reflexiones desde una experiencia*. Recuperado de <http://www.zerbitzuan.net/documentos/zerbitzuan/El%20trabajo%20en%20red.pdf>
- VV.AA. (2007). *Buenas Prácticas en la gestión del voluntariado*. Obra Social La Caixa. URL: http://www.publicacionestecnicas.com/lacaixa/voluntariat/buenas_practicas/
- VV.AA. (2012). *Buenas Prácticas en voluntariado y Trabajo en Red*. URL: www.plataformavoluntariado.org
- Zavala Trías, S. (2012) *Guía a la redacción en el estilo APA*, 6.ª edición. URL: <http://es.slideshare.net/seminarioprivavera/presentacion-estilo-apa-6ta-edicion-presentacion-final>

<http://www.voluntariadogalego.org/web/>

O PROXECTO INCLÚE: INNOVACIÓN PARA A INCLUSIÓN SOCIAL EN GALICIA

Emaús Fundación Social.

Maio 2014-setembro 2015

Juncal Blanco Granado, Nerea Kortajarena Ibáñez e Virginia Romero Sobral

Premio modalidade Boa Práctica

RESUMO

O Proxecto INclúe desenvólvese en Galicia (maio 2014 e setembro 2015). Trátase dunha iniciativa xestada dende a colaboración interinstitucional, a partir da constitución dun partenariado conformado pola Dirección Xeral de Inclusión Social da Xunta de Galicia, de Emaús Fundación Social e da consultora EOSA (Estratexia e Organización, SA).

O proxecto conta tamén con diferentes entidades colaboradoras: 14 entidades sociais con experiencia na inclusión social en Galicia, 4 corporacións locais e O Consorcio Galego de Servizos de Igualdade e Benestar.

Emaús, en calidade de entidade promotora do proxecto, asumiu o reto de identificar un novo marco conceptual de referencia, o Modelo INclúe, que redefine as claves dunha atención de calidade para todas as entidades público-privadas que interveñen no ámbito da inclusión social. Estas claves foron identificadas e definidas conxuntamente entre as entidades socias e colaboradoras (a través da dinamización de reunións de traballo participativo) e persoas afectadas por situacións de exclusión social. Entre os resultados deste traballo poden destacarse dúas publicacións: O *Modelo INclúe*, onde se describe a fundamentación teórica das claves da nova atención de calidade para na exclusión social e O *Manual INclúe*, un manual dirixido a profesionais das entidades públicas e privadas que traballen pola inclusión social. Paralelamente deseñouse unha ferramenta informática (<http://valoracion.emausinclue.com/inclue.zip>) que permite realizar unha valoración técnica e obxectiva para identificar o grao de exclusión social dunha persoa. Esta ferramenta é susceptible de ser aplicada polas entidades públicas e privadas que operan no ámbito da inclusión social en Galicia, e pode ser replicada facilmente noutras comunidades autónomas.

PALABRAS CHAVE

INCLUSIÓN SOCIAL, INNOVACIÓN, PARTICIPACIÓN, CALIDADE, IGUALDADE.

RESUMEN

El Proyecto INclúe se desarrolla en Galicia (mayo 2014 - septiembre 2015). Se trata de una iniciativa gestada desde la colaboración interinstitucional, a partir de la constitución de un partenariado conformado por la Dirección Xeral de Inclusión Social de la Xunta de Galicia, Emaús Fundación social y la Consultora EOSA (Estrategia y Organización, s.a.).

El proyecto contó también con diferentes entidades colaboradoras: 14 entidades sociales con experiencia en Inclusión Social, 4 corporaciones locales y el Consorcio Gallego de servicios de Igualdad y Bienestar.

Emaús, como entidad promotora del proyecto, asumió el reto de identificar un nuevo marco conceptual de referencia, el Modelo INclúe, que redefine las claves de una atención de calidad para todas las entidades público-privadas que intervienen en el ámbito de la inclusión social. Estas claves fueron identificadas y definidas conjuntamente entre las entidades socias, las entidades colaboradoras y personas afectadas por situaciones de exclusión social (a través de reuniones de trabajo participativo). Entre los resultados de este trabajo pueden destacarse dos publicaciones: *Modelo INclúe*, donde se analiza la fundamentación teórica de las claves para una atención de calidad y *El Manual INclúe*, dirigido a profesionales de entidades públicas y privadas que trabajen por inclusión social. Paralelamente se ha diseñado una herramienta informática (<http://valoracion.emausinclue.com/inclue.zip>) que permite la valoración técnica y objetiva de diferentes grados de exclusión social, susceptible de ser aplicada por las entidades públicas y privadas que operan en el ámbito de la inclusión social en Galicia, y que puede ser replicable en otras comunidades autónomas.

PALABRAS CLAVE

INCLUSIÓN SOCIAL, INNOVACIÓN, PARTICIPACIÓN, CALIDAD, IGUALDAD.

ABSTRACT

The INclúe project is developed in Galicia (may 2014-september 2015). It is an initiative concocted from an inter-agency collaboration scheme, from the establishment of a partnership conformed by the General Directorate of Social Inclusion of the government of Galicia (Xunta de Galicia), the Emaús Social Foundation group and EOSA consulting (technological partner of the project).

The project also has several collaborating entities: 14 social organizations with experience in the development of actions in favor of social inclusion, four Municipalities and the Galician Consortium of equality and welfare services.

Emaús, as promoter of the project, assumed the challenge of identifying a new conceptual framework, **INclúe Model**, that redefines the keys to quality care for all public and private entities involved in the field of social inclusion. These keys were worked together with partners, collaborating entities and people with social exclusion problems (through the participant working group).

The results of this work was two publications: *Model INclúe* in which it is possible to analyze the keys for a quality care and the *Manual INclúe* for public and private organizations working for social inclusion.

At the same time, the partnership has designed a **software tool** (<http://valoracion.emausinclue.com/inclue.zip>) That allows technical and objective assessment of different degrees of social exclusion, which can be applied by public and private entities operating in the field of social inclusion in Galicia, and that can be replicated in other regions.

KEYWORDS

SOCIAL INCLUSIÓN, INNOVATION, PARTICIPATION, QUALITY, EQUALITY.

INTRODUCCIÓN/FUNDAMENTACIÓN

Coa crise que sacude España, o perfil de persoa en risco de exclusión social viuse modificada, producíndose unha invisibilización aínda maior da exclusión severa.

A xestión de programas e servizos orientados ás persoas en situación e/ou grave risco de exclusión durante os últimos 30 anos, permitiron a Emaús Fundación Social o achegamento á realidade de mulleres e homes para as que a crise se prolonga desde hai máis de sete anos; para as que esta situación non é algo pasaxeiro nin transitorio, senón que son persoas establemente instaladas na exclusión extrema e que constitúen o que, nalgúns ámbitos, se empeza a denominar pobreza e exclusión estrutural. Persoas que debuxan, sen dúbida, un dos rostros máis crus e, seguramente, máis esquecidos desta crise.

Resulta moi complexo presentar un perfil claro das persoas que viven estas situacións de pobreza e exclusión máis extrema debido á carencia de indicadores obxectivos, de datos oficiais e de estudos especializados, así como pola heteroxeneidade do colectivo, polas dificultades de achegamento a estas persoas e pola súa «invisibilidade».

A complexidade das situacións e dos procesos asociados á exclusión social estrutural e as medidas e os modelos actuais para o desenvolvemento de actuacións orientadas á inclusión social, sitúannos nun escenario afastado do desexado; un escenario caracterizado por:

- A existencia dunha situación de crise brutal que se traduce nun alto grao de precariedade, de agravamento das desigualdades e importantes perdas na calidade de vida.
- A existencia de estereotipos negativos e prexuízos por parte da sociedade en xeral, e alimentada, en ocasións, desde as institucións cara a este colectivo.
- Obstáculos específicos vinculados ao xénero: as necesidades e oportunidades diferentes para mulleres e homes non son incorporadas na definición de políticas e programas e convértense, en moitos casos, en desigualdade para as mulleres.
- Risco de dependencia crónica e institucionalización.
- O cuestionamento da efectividade da actual rede e o sistema de protección social; que funcionou, máis ou menos satisfactoriamente, nos momentos de bonanza económica.
- A rede de axuda ás entidades do terceiro sector cambaléase. A crise está afectando seriamente ás entidades do terceiro sector que ven reducidos os seus ingresos de xeito notable e, consecuentemente, as súas posibilidades de actuación.
- A descoordinación das fórmulas de traballo para a abordaxe da exclusión social.
- A falta de criterios homoxéneos para abordar a atención de persoas en situación e/ou risco de exclusión social sitúanos nun escenario xerador de grandes desigualdades
- Tal e como se recoñece na *Guía de estilo: pobreza, vulnerabilidade e voluntariado* elaborada por EAPN-Madrid e EAPN-España, aínda que a pobreza está razoablemente ben medida non sucede o mesmo co fenómeno da exclusión social, xa que existe unha ausencia palpable de indicadores e estatísticas que permitan medir os factores que poden derivar nunha situación de exclusión social.
- Obsérvase con gran preocupación o retorno a actuacións caracterizadas por un corte paternalista e asistencial no que se suscitan intervencións que non atenden á individualidade de cada persoa, nin ás singularidades de mulleres e homes, no que se reduce o protagonismo das persoas no seu proceso de inclusión, no que se suscitan actuacións puntuais e parciais...

Todo isto é a xustificación da pertinencia da posta en marcha do Proxecto INclúe. Todo un reto por transformar, reposicionar a nosa práctica profesional e promover un cambio cultural no modelo de atención ás persoas en situación de exclusión social.

OBXECTIVOS

O **obxectivo xeral** do proxecto INclúe é «Favorecer a eficacia e o impacto das actuacións público-privadas na abordaxe da exclusión social, fomentando un cambio cultural orientado cara a un modelo de atención innovador, centrado na persoa, que recoñeza as necesidades diferenciadas de mulleres e homes e que este centrado na calidade de vida, os dereitos, a autonomía e a cidadanía activa das persoas en situación de exclusión social».

Para acadar este reto, propúxose como **obxectivo específico** «Promover un modelo innovador de colaboración interinstitucional no ámbito da inclusión social en Galicia, extensible a outros territorios do Estado español, que contribúa á articulación efectiva e cohesión das actuacións e que favoreza a homoxeneidade dos criterios de atención, igualdade no trato e no acceso aos recursos das mulleres e homes en situación de exclusión social».

Para máis información ver o sitio web: www.emausinclue.com

PERSOAS DESTINATARIAS

Podemos definir como persoas **destinatarias directas** do Proxecto INclúe ás persoas que se atopan en situación de exclusión social en Galicia.

Coa crise, o novo perfil de persoa en risco de exclusión é de persoa máis nova, procedente dun contexto socioeconómico máis seguro. Mozos e mozas con dificultades para atopar emprego, persoas maiores que viron minguado o valor das súas pensións e aforros e con elas a súa calidade de vida ou persoas de ‘clase media’ en situación de sobre endebedamento por poñer algúns dos moitos exemplos.

Segundo a taxa AROPE, con datos da anualidade 2012/2013, o 27,3% da poboación en España (12.866,431 persoas) atópase en situación ou risco de exclusión social. No caso do contexto galego, segundo a taxa AROPE na mesma anualidade 2012/2013, era o 24,3% da poboación (672.123 persoas) a que se atopaba en situación ou risco de exclusión social. O Modelo INclúe facilitará que estas persoas reciban unha atención diferenciada segundo cada necesidade específica, cada peculiaridade, desexos e preferencias, resultando en melloras na súa calidade de vida.

Como persoas **beneficiarias indirectas** dos resultados do Proxecto INclúe identifícase o persoal técnico, traballadores e traballadoras galegos do

ámbito da inclusión social, que poidan aplicar o Modelo INclúe na súa práctica profesional diaria.

METODOLOXÍA

Ao longo dos 17 meses de execución do Proxecto INclúe moitas foran as metodoloxías empregadas nos diferentes momentos e actividades.

Todo o traballo realizado **na fase inicial do proxecto, a fase de investigación** partiu dunha **análise da literatura científica dispoñible** ao redor das tendencias e innovacións que se veñen desenvolvendo no ámbito dos servizos sociais e, máis concretamente, no ámbito dos servizos sociais para a inclusión. Para iso, e a partir da Base de Datos Bibliográfica sobre Políticas Sociais que mantén o SIIS Centro de Documentación e Estudos da Fundación Eguía Careaga, identificáronse documentos de catro tipos:

- Documentos que analizan as bases éticas e filosóficas que sustentan os programas de intervención no ámbito da exclusión, os paradigmas imperantes na actualidade no campo das políticas sociais e os elementos conceptuais -principios, valores, criterios de intervención etc.- que deben guiar a actuación pública nesta materia.
- Guías, manuais e recomendacións que permiten trasladar os elementos conceptuais previamente definidos á práctica da intervención social.
- Experiencias de boas prácticas, de carácter suficientemente amplo e adecuadamente validadas, desenvolvidas en aplicación de tales criterios nos países do noso contorno.
- Ferramentas para o diagnóstico das necesidades das persoas en situación de exclusión e para a avaliación das intervencións dirixidas a estas persoas.

Ademais, incorporouse a esta fase, unha análise para **a incorporación e aplicación da perspectiva de xénero nos procesos de inclusión social e unha análise da inclusión social en Galicia.**

Nos encontros do Grupo de Traballo INclúe utilizouse como referencia o método de investigación e aprendizaxe colectivo da realidade, baseado nunha análise crítica coa participación activa dos grupos implicados (persoas afectadas por situacións de exclusión social e profesionais que traballan en entidades de iniciativa social consolidada) que se orienta a estimular a práctica transformadora e o cambio social. Concretamente o **método da Investigación-Acción Participación (IAP)** que combina dous procesos, o de coñecer e o de actuar, e implica en ambos os dous á poboación da realidade que aborda.

En cada proxecto de IAP, os seus **tres compoñentes** combínanse en proporcións variables.

- a) A **investigación** consistiu nun procedemento reflexivo, sistemático, controlado e crítico que tiña por finalidade **estudar aspectos da realidade con expresa finalidade práctica** (no caso do Proxecto INclúe, nesta fase contouse coa colaboración do Centro de Documentación e Estudos da Fundación Eguía Careaga -SIIS, entre os meses de xullo -novembro de 2014)
- b) A **acción** non soamente é a finalidade última da investigación, senón que ela mesma representa unha fonte de coñecemento ao tempo que, a propia realización do estudo é, en si mesma, unha **forma de intervención** (esta fase comezou no proceso de identificación da necesidade do Modelo INclúe e continuou nos procesos de debate sobre os resultados da investigación e da análise dos paradigmas propostos polo equipo técnico de Emaús nos Grupos de Traballo).
- c) A **participación**. No proceso estiveron involucradas/os non soamente persoas investigadoras e profesionais, senón a comunidade destinataria do proxecto, que non son consideradas como simples obxectos da investigación, senón como suxeitos activos que contribúen a coñecer e transformar a súa propia realidade.

Ao longo da execución do proxecto celebráronse: 2 xornadas divulgativas, 3 reunións do grupo de traballo INclúe e 1 xornada de formación sobre o uso da ferramenta de valoración de forma previa ao estudo realizado polas entidades colaboradoras.

DESCRIPCIÓN

Máis que enumerar aquí todas as actividades executadas entendemos que o axeitado é destacar as causas do bo desenlace das actividades e a adquisición de resultados esperados. O traballo de coordinación, o acompañamento e a participación por parte de todas e cada unha das entidades colaboradoras, así como das persoas afectadas por situacións de exclusión en Galicia, foron as claves do éxito do proxecto e dun excelente ambiente de traballo.

Intervencións clave e desenvolvemento destas.

O proxecto INclúe executouse ao longo de 17 meses, entre maio de 2014 e setembro de 2015 en Galicia. Moitas foron as actividades executadas para acadar os resultados previstos, e moita a comunicación entre as entidades socias e persoas implicadas no proxecto (Emaús Fundación Social, a Xunta de Galicia e EOSA) coas que se tiveron 4 reunións do «comité de seguimento do Proxecto» que eran xornadas informativas e avaliativas sobre o avance das actividades e a planificación dos próximos meses e, sobre todo, a validación dos enfoques e pasos avanzados.

O traballo de análise e de participación coas entidades colaboradoras estivo acompañado polo asesoramento do Centro de Documentación e Estudos da Fundación Eguía Careaga -SIIS, das dúas expertas en Xénero e Exclusión Social (EQUIPO EGENEX) e da asistencia técnica, para a adaptación ao contexto Galego, dun sociólogo experto en exclusión en Galicia, que acompañaron todo o proceso tanto na elaboración do modelo, coma do manual e ferramenta de valoración.

Tamén foron clave as reunións de seguimento interno realizadas entre a directora de Inclusión social de Emaús, a coordinadora da entidade en Galicia e a técnica do proxecto. Xornadas de debate e análise en profundidade sobre as claves que deben soste o Modelo INclúe, e que posteriormente foron traballadas nas sesións dos grupos de traballo coas entidades colaboradoras. Foron tres as reunións do grupo de traballo INclúe en Santiago de Compostela, no que participaron todas as entidades colaboradoras do proxecto, exemplo de consenso e participación. Estas entidades foron:

Aliad-Ultreia, Arquitectos Sen Fronteiras, Unidade de Condutas Adictivas-Asvidal, Cáritas Diocesana de Ourense, Cáritas Diocesana de Tui-Vigo, CDR O Viso (Centro Desenvolvemento Rural), Cruz Vermella, Ecos do Sur, FEAFES, Fundación JuanSoñador, Fundación Secretariado Gitano, Igaxes 3, Instituto Benéfico Social- IBS- Padre Rubinos, Plan Comunitario de Teis, Consorcio Galego de Servizos de Igualdade e Benestar e os Servizos sociais comunitarios básicos dos Concellos Santiago de Compostela, Vigo, Ourense e Viveiro.

Nestas reunións do grupo de traballo participaron persoas afectadas por situacións de exclusión social achegando a súa visión e experiencia no enfoque que se lle estaba outorgando ao modelo INclúe.

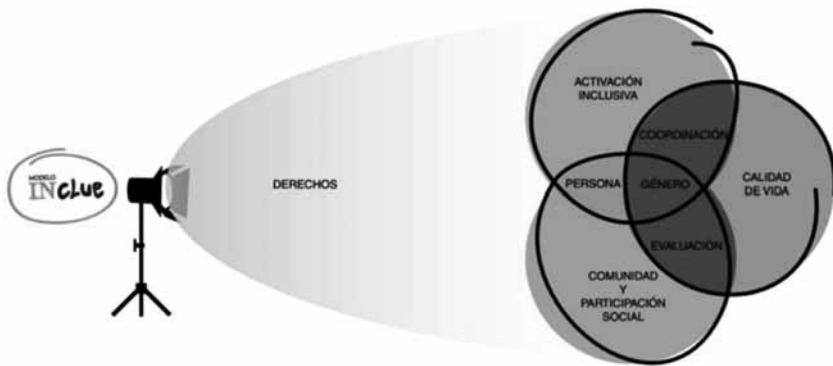
A partir dunha revisión da literatura publicada no ámbito dos servizos sociais en xeral, e dos servizos para a inclusión social en particular, seleccionáronse un total de dez grandes tendencias ou orientacións, que poderían sustentar -desde o punto de vista teórico e conceptual- un modelo innovador de atención ás persoas en situación de exclusión social severa. As orientacións seleccionadas para o Modelo INclúe son as seguintes:

- O modelo de activación inclusiva.
- A perspectiva dos dereitos.
- A individualización da atención e a promoción da autodeterminación das persoas usuarias.
- A aposta pola desinstitucionalización e a atención na comunidade.
- A perspectiva de xénero.
- O modelo de calidade de vida e de apoios.

- O paradigma da redución de danos.
- A aposta pola participación, o voluntariado e a implicación comunitaria.
- A necesidade da coordinación interinstitucional, o traballo en rede e a continuidade de coidados.
- A práctica baseada no coñecemento.

Deste xeito, a definición do Modelo INclúe parte dunha ampla base teórica e conceptual para construír, a partir dela, un modelo de planificación da intervención social e de atención á persoa que incorpore as formulacións e prácticas profesionais de carácter innovador que se derivan dese substrato teórico.

A partir da integración de todas esas perspectivas é como poderemos identificar novos camiños desde os que pensar e actuar no ámbito da intervención social e, especificamente, na área da inclusión social. A partir das orientacións seleccionadas, o Modelo INclúe baséase no seguinte esquema conceptual:

A figura anterior quere reflectir o cambio de perspectiva que implica o Modelo INclúe, que trae consigo un cambio de perspectiva e unha nova mirada en relación cos procesos de inclusión social. Nese sentido, esta nova óptica baséase nos seguintes elementos básicos:

- Na base do modelo están os dereitos das persoas, que se constitúen como o punto de partida do modelo.
- As persoas están no centro de todas as actuacións;
- O obxectivo é a calidade de vida, á que tratamos de chegar desde unha dobre estratexia: a da activación inclusiva e a participación social.
- Para iso, apóstase por tres claves metodolóxicas básicas: a coordinación, a avaliación e a perspectiva de xénero.

Sobre estas claves ou paradigmas identificados traballouse nos indicadores que debería contemplar a Ferramenta de Valoración INClúe. Este traballo partiu dunha exhaustiva análise de tres ferramentas clave que axudaron a definir a ferramenta de valoración INClúe. Estas foron as ferramentas que miden o grao de exclusión social do Goberno Vasco, a que mide a Calidade de Vida da Generalitat de Catalunya e o Informe ISI da Xunta de Galicia. A Ferramenta de valoración INClúe agrupa 97 indicadores que valora catro criterios:

- situación social
- calidade de vida
- participación social
- algunhas cuestións en clave de dereitos

A partir de catro dimensións: benestar material, saúde, desenvolvemento persoal e vida social.

O acompañamento ao longo de todo o proceso de expertos e expertas en exclusión en Galicia e no enfoque de xénero garante a calidade dos pasos dados.

A comunicación foi outra das claves do proceso, a través da web do proxecto www.emausinclue.com, do facebook e o twitter da entidade Emaús comunicábanse os avances do proxecto ao tempo que se mantiña unha comunicación constante coas entidades colaboradoras a través do correo electrónico e de chamadas telefónicas.

COORDINACIÓN E ALIANZAS

O Proxecto INClúe é unha iniciativa financiada polo Mecanismo Financeiro do Espazo Económico Europeo (EEA Grants 2009-2014) xerada desde a colaboración interinstitucional, a partir da constitución **dun partenariado conformado por tres entidades**: O Grupo Emaús Fundación Social, a Dirección Xeral de Inclusión Social da Consellería de Política Social da Xunta de Galicia e a consultora EOSA (Estratexia e Organización, SA), socia tecnolóxica do proxecto.

O proxecto conta tamén con diferentes **entidades colaboradoras**:

14 entidades sociais con experiencia no desenvolvemento de actuacións en favor da inclusión social en Galicia (Cruz Vermella, Arquitectos sen Fronteiras, Cáritas Diocesana de Ourense, Cáritas Diocesana de Tui-Vigo, Fundación Secretariado Gitano, FEADES Galicia, Fundación JuanSoñador, Igaxes3, Centro de Desenvolvemento Rural (CDR) O Viso, Ecos do Sur, Institución Benéfico social Padre Rubinos, Aliad-Ultreia, Asvidal, Plan Comunitario de Teis) **4 corporacións locais** e o Consorcio Galego de Servizos de Igualdade e Benestar.

Emaús, en calidade de entidade promotora do proxecto, asumiu o reto de identificar un novo marco conceptual de referencia, o **Modelo INclúe**, que redefinise as claves dunha atención de calidade para todas as entidades público-privadas que interveñen no ámbito da inclusión social. Estas claves foron consensuadas coa Xunta de Galicia e traballadas conxuntamente coas entidades colaboradoras a través da dinamización do grupo de traballo INclúe

O proxecto INclúe é un exemplo do traballo coordinado, en alianza con numerosas entidades diferentes que mediante o seu esforzo desinteresado apostaron en todo momento por achegar o consenso participativo. O obxectivo era claro: definir as claves dun novo modelo que mellore a atención e o coidado das persoas afectadas por situacións de exclusión social en Galicia. Os resultados, un éxito para compartir.

PROMOCIÓN E DIFUSIÓN

Emaús Fundación Social contou, ao longo do proxecto co asesoramento do Equipo de Comunicación dos Servizos Centrais de Emaús Fundación Social. Definiuse un **plan de comunicación específico para o Proxecto INclúe** no que se determinou a análise do público obxectivo do proxecto, analizouse a imaxe e o xeito de comunicar á realidade da exclusión social en coherencia coas claves do Modelo INclúe, o uso das ferramentas *on line* e *off line* etc.

Ao longo da execución do proxecto, moitas foron as notas de prensa e as noticias que se foron colgando nas diferentes redes sociais e páxina web de Emaús Fundación Social.

O proxecto deseñou unha **web específica** www.emausinclue.com que se actualizaba constantemente segundo avanzaba o proxecto.

Todas as xornadas do grupo de traballo INclúe así como as xornadas, de presentación e peche, foron publicitadas e comunicadas nas **redes sociais de Emaús Fundación Social** (Facebook, Twitter) así como na **web** da Xunta de Galicia.

A **xornada de presentación de marzo de 2015**, foi moi difundida en **diferentes espazos**, estaba dirixida a todos os axentes galegos interesados no ámbito da inclusión social, isto é entidades sociais, organizacións representativas da sociedade civil, empresas; entidades públicas, e calquera cidadán con interese na materia.

Logo de rematar o financiamento externo da EEA Grants, o proxecto visibilizarase a través da súa participación na **Conferencia Europea de Servizos Sociais da Haia**, no mes de xuño de 2016 e no **II Congreso Internacional de Traballo Social da Universidade da Rioxa**, no mes de abril de 2016.

PARTICIPACIÓN DAS PERSOAS DESTINATARIAS E DA COMUNIDADE

O proxecto INclúe, na súa aposta de cambio de modelo na atención ás persoas en situación de exclusión social, incorporou, ao longo das diferentes fases de execución do proxecto, a participación real das persoas afectadas. Así, contouse coa opinión, valoración e participación de persoas afectadas por situacións de exclusión social:

- Nas reunións do **Grupo de Traballo INclúe**. Encontros nos que ao redor de 30 persoas intercambiaban opinións e experiencias en diferentes mesas de traballo participativas. Nestas contouse coa participación de persoas afectadas por situacións de exclusión que colaboraron na definición compartida do Modelo INclúe coas entidades colaboradoras do proxecto (organizacións públicas e privadas que se implicaron no desenvolvemento do proxecto de xeito voluntario para definir a base conceptual do Modelo INclúe así como para probar a ferramenta informática que permita valorar o grao de exclusión social no que se atopa unha persoa).
- Na definición e desenvolvemento da **pilotaxe da ferramenta de valoración**.
- Nas **xornadas divulgativas do proxecto**.

Sobre a incorporación das persoas afectadas por situacións de exclusión social ao Proxecto INclúe, paga a pena destacar que outra das apostas do proxecto INclúe foi poñerlle «cara» á exclusión social, xa que unha simple busca en internet de imaxes sobre esta realidade conduce ao visionamento de deseños, pictogramas, debuxos impersoais ou realidades de subdesenvolvemento de diferentes comunidades rurais internacionais.

A **exclusión social ten rostro propio**, con nome e apelido. A implicación de persoas afectadas por situacións de exclusión social, e a cesión da súa imaxe, permitiu poñerlle cara a esta grave problemática que afecta a un grupo demasiado amplo de persoas.

RESULTADOS E IMPACTO

Os resultados do proxecto foron moi satisfactorios, non só por cumprir os obxectivos inicialmente formulados, senón tamén por construír de xeito compartido a definición conceptual do Modelo INclúe e contar actualmente con tres resultados intelectuais de peso:

- 1) A definición do propio **Modelo INclúe**: a aposta por unha atención de calidade no ámbito da inclusión social.
- 2) O **Manual INclúe**: unha ferramenta para a aplicación dun novo enfoque na atención a persoas en situación de exclusión social». Trátase dun manual de atención a persoas en situación de exclusión

social, que achega orientacións prácticas para a implantación do modelo INclúe.

- 3) Unha ferramenta informática innovadora para facilitar a valoración técnica da exclusión social con criterios homoxéneos e que sexan susceptibles de ser aplicados polas entidades públicas e privadas implicadas en combater a exclusión social. Esta ferramenta que permite valorar o grao de exclusión social no que se pode chegar a atopar unha persoa (leve, moderado ou grave) pode verificarse no sitio web: <http://valoracion.emausinclue.com/inclue.zip>

Ademais de todo iso, o feito de que estes resultados se alcancen nun marco de colaboración interinstitucional, cun alto grao de participación e compromiso por parte das entidades socias e colaboradoras, no que as persoas directamente afectadas por situacións de exclusión social participan activamente e en espazos compartidos con responsables e persoal técnico das organizacións, supón, en si mesmo, un dos factores que maior satisfacción xera nesta iniciativa.

Publicación Manual INclúe

Publicación Modelo INclúe

APRENDIZAXES DA EXPERIENCIA

A experiencia de sacar adiante o Modelo e a Ferramenta de Valoración INclúe foi un aprendizaxe profesional e coma entidade dende o momento da presentación da proposta.

Entre outras moitas, enumeramos algunhas das aprendizaxes realizadas ao longo dos meses de execución do proxecto:

- A importancia de facer partícipes as persoas afectadas por situacións de exclusión social na toma de decisións foi unha experiencia pertinente, gratificante e útil.
- As claves dun bo proxecto son unha boa comunicación e o traballo compartido e participado.

- Asesoramento de expertos e expertas que avalen o traballo realizado é unha garantía de calidade.
- É necesario pararse e reformularse como é a nosa práctica profesional diaria para melloralala.
- As persoas son as que deben estar no centro de toda intervención ou acompañamento social e é preciso e saudable reflexionar e falar con naturalidade, sen complexos, de conceptos un pouco «tabús» no noso ámbito como son: a asistencia, a cronificación, os cuidados e a importancia dos afectos e da xeración de vínculos para a construción dun itinerario de apoio efectivo e respectuoso orientado á mellora da calidade de vida das persoas en situación de exclusión social.

CONCLUSIÓNS

A complexidade das situacións e os procesos asociados á exclusión social, así como o resultado das medidas e os modelos actuais orientados a favorecer a inclusión social, fan cada vez máis evidente a necesidade dun cambio de modelo de atención ás persoas que se atopan nesta situación. Á preocupación polo incremento das desigualdades, ao alto grao de precariedade e aos efectos que a perda da calidade de vida nestes anos de crise económica tiveron sobre as situacións das persoas que se atopan establemente instaladas na exclusión súmase, por unha banda, a necesidade de identificar un novo marco conceptual de referencia que redefina as claves dunha atención de calidade para todas as entidades público-privadas que interveñen no ámbito da inclusión social e, por outra, a necesidade de reflexión, análise, reposicionamento e reparación da práctica profesional para abordar e fomentar un itinerario de cambio, dende a coherencia e a sustentabilidade do sistema actual, cara a un escenario caracterizado por unha cultura de atención que recoñeza as necesidades diferenciadas de mulleres e homes e que estea centrado na calidade de vida, os dereitos, a autonomía e a cidadanía activa das persoas.

Esta preocupación e necesidade de cambio de modelo que Grupo Emaús Fundación Social viña compartindo con outros axentes é, precisamente, a que motiva a formulación e liderado do Proxecto Inclúe: Innovación para a Inclusión Social. Unha iniciativa xerada dende a colaboración interinstitucional a partir da constitución dun partenariado entre Emaús Fundación Social, a Dirección Xeral de Inclusión Social da Consellería de Política Social da Xunta de Galicia e a consultora EOSA (Estratexia e Organización, SA). O Programa de Cidadanía Activa cofinanciado polo Mecanismo Financeiro do Espazo Económico Europeo (EEA Grants) e operado pola Plataforma de ONG de Acción Social, ofreceu o marco financiador que posibilitou o desenvolvemento desta iniciativa e do reto que comporta. Un reto que ao longo dos 17 meses de duración do proxecto foi tamén compartido por outras 14 entidades sociais con contrastada

experiencia no desenvolvemento de actuacións a favor da inclusión social en Galicia, catro corporacións locais e o Consorcio Galego de Servizos de Igualdade e Benestar.

Así, o proxecto Inclúe tivo por diante un reto importante; achegar avances na procura de solucións para un dos desafíos máis complexos aos que se enfronta neste momento a sociedade, a aposta pola atención de calidade ás mulleres e aos homes que sofren situacións de exclusión social. Todo iso, apostando por promover a innovación social como forma renovada para facer fronte ao desafío exposto.

O proxecto partiu dunha fase de reflexión, análise, reposicionamento e reparación da nosa práctica profesional que se apoiou na colaboración co SIIS, Centro de Documentación e Estudos da Fundación Eguía Careaga, para deseñar un manual de atención a persoas en situación de exclusión social, que incorpore indicadores de calidade necesarios, formulados nas claves nas que se definiu o Modelo Inclúe. Nesta reflexión, acompañáronnos o equipo EGENEX, co obxecto de ofrecer pautas para a incorporación da perspectiva de xénero na aplicación do modelo e expertos da exclusión social en Galicia co obxecto de garantir a adaptación do Modelo ao contexto galego.

Por outra banda, apoiándose no uso da tecnoloxía social e o coñecemento, priorizando a revalorización das persoas, a súa dignidade e calidade de vida, tratouse de desenvolver un manual que propón ferramentas, metodoloxías e identificación de boas prácticas que conxuguen as perspectivas técnicas que están na base do Modelo Inclúe, coas perspectivas das persoas en situación de exclusión social e que permitan o traballo conxunto entre todos os axentes implicados nos procesos de inclusión.

Neste sentido, foi clave a creación de espazos de encontro, debate e reflexión de carácter multidisciplinar que trataron de integrar a perspectiva das administracións públicas e as institucións privadas, a experiencia dos e das profesionais e o coñecemento das persoas en situación de exclusión social. Espazos que favoreceron a cocreación do modelo de atención Inclúe.

Estas foron as claves dun proceso exitoso e dunha práctica que merece ser compartida pola metodoloxía utilizada e os resultados acadados.

AGRADECEMENTOS

O noso agradecemento pola súa implicación no proxecto ás **persoas afectadas por situacións de exclusión** que nos acompañaron na definición do Modelo Inclúe e que no están a acompañar na súa aterraxe á realidade.

Tamén ás **entidades sociais**, Xunta de Galicia e EOSA, así como a aquelas de carácter público e privado que formaron parte do **Grupo de Traballo Inclúe**, pola súa implicación e compromiso. Grazas a todas elas:

Aliad-Ultreia- Arquitectos Sen Fronteiras- Asvidal- Cáritas Diocesana de Ourense- Cáritas Diocesana de Tui-Vigo- CDR O Viso- Concello de Santiago de Compostela- Concello de Ourense- Concello de Vigo- Concello de Viveiro- Consorcio Galego de Servizos de Igualdade e Benestar- Cruz Vermella- Ecos do Sur- Feafes Galicia- Fundación JuanSoñador- Fundación Secretariado Gitano- IBS Padre Rubinos- Igaxes 3- Plan Comunitario de Teis.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Aguirre, B. (2013). «El acompañamiento social personalizado como fórmula innovadora de respuesta a personas con trastorno mental y en exclusión social». Zerbitzuan, n.º 54, 127-137 pp.
- Asociación Zubietxe y Fundación EDE (2013). *Proyecto piloto para el acompañamiento social personalizado como fórmula innovadora de respuesta a personas con trastorno mental y en exclusión social*. Bilbao, Asociación Zubietxe, 159 pp.
- Baptista, I. (2010). «Women and homelessness». En: *Homelessness research in Europe*. Bruselas, European Federation of National Organisations Working with the Homeless, 163-186 pp.
- Boyle, D. et al. (2006). *Hidden work. Co-production by people outside paid employment*. York, Joseph Rowntree Foundation, 98 pp.
- Buntinx, W. H. E. et al. (2010). «Models of disability, quality of life, and individualized supports: implications for professional practice in intellectual disability». *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, vol. 7, n.º 4, 283-294 pp.
- Cáritas Diocesana de Bilbao y Médicos del Mundo (2013). *Manual de buenas prácticas para la creación de alternativas de intervención dirigidas a la población drogodependiente en situación de exclusión social: un nuevo paradigma de intervención*. Bilbao, Cáritas Diocesana de Bilbao, Médicos del Mundo, 130 pp.
- Carr, S. (2012). «Personalisation: a rough guide». Serie: Adults' Services Scie Guide, n.º 47. Londres, Social Care Institute for Excellence, 107 pp.
- Damonti, P. (2014). «Una mirada de género a la exclusión social. VII Informe sobre exclusión y desarrollo social en España». Serie: *Documento de Trabajo*, n.º 3.1, Madrid, Fundación FOESSA, Cáritas Española Editores, 36 pp.
- Departamento de Empleo y Asuntos Sociales (2012). Instrumento técnico común de valoración de la exclusión social/ Instrumentos comunes de diagnóstico social y valoración de la exclusión. Terminología y criterios: Ámbito salud. Ámbito económico, laboral y residencial. Ámbito personal. Ámbito social/ Decreto 385/2013, de 16 de julio, por el que se aprueba el

Instrumento de Valoración de la Exclusión Social. Vitoria-Gasteiz, EuskoJaurlaritza-Gobierno Vasco, 69 pp.

- DESC (2012). *DESC Vulnerability Assessment Tool for determining eligibility and allocating services and housing for homeless adults*. Seattle, DESC, 11 pp.
- Díaz-Veiga, P. et al. (2014). Modelo de atención centrada en la persona. Cuadernos prácticos. 6. «Unidades de convivencia para personas que necesitan ayuda»/ *Pertsonarengan oinarritutako arreta-eredua. Koaderno praktikoak. 6. «Laguntza behar duten pertsonentzako bizikidetzak-unitateak»*. EuskoJaurlaritza-Gobierno Vasco, Fundación Matía, 22, 22 pp.
- European Anti Poverty Network España (2010). *Guía metodológica de la participación social de las personas en situación de pobreza y exclusión social*. Madrid, European Anti Poverty Network España, 91 pp.
- European Social Network (2012). Salud mental y bienestar en Europa. Un enfoque comunitario centrado en la persona. Brighton, European Social Network, 36 pp.
- Fantova, F. (2008). «Sistemas públicos de servicios sociales. Nuevos derechos, nuevas respuestas». Serie: Derechos Humanos, n.º 49, Bilbao, Instituto de Derechos Humanos Pedro Arrupe, 156 pp.
- Federación Sartu (2013). Nuevas herramientas profesionales para nuevos itinerarios de incorporación social. Bilbao, Federación Sartu, 82 pp.
- Federación Sartu (2013). Trabajos en beneficio de la comunidad en el marco de las políticas de garantía de ingresos. Bilbao, Federación Sartu, 181 pp.
- Garay, M. et al. (2012). «Evolución del Programa de Asistencia Psiquiátrica a Personas Sin Hogar con Enfermedad Mental Grave en el municipio de Bilbao». Zerbitzuan, nº 52, 179-190 pp.
- Ginzler, J. A. e Monroe-DeVita, M. (2010). Downtown Emergency Service Center's Vulnerability Assessment Tool for individuals coping with chronic homelessness. A Psychometric Analysis. Washington, Washington Institute for Mental Health Research and Training, 8 pp.
- Goikoetxea, M. (2013). «Ética y buen trato a personas mayores». *Sociedad y Utopía: Revista de Ciencias Sociales*, n.º 41, 424-448 pp.
- Gómez, M. P. e Díaz, P. (coords.) (2012). Decálogo para el buen trato a las personas mayores. Madrid, Sociedad Española de Geriátrica y Gerontología, 19 pp.
- Grupo de Alojamiento de EAPN Madrid (2013). El modelo Housing First, una oportunidad para la erradicación del sinhogarismo en la Comunidad de

Madrid. Madrid, Red Madrileña de Lucha contra la Pobreza y la Exclusión Social, 39 pp.

- Hänninen, E. (2012). «Choices for Recovery. Community based rehabilitation and the clubhouse model as means to mental health reforms». Serie: *Report*, n.º 50/2012. Helsinki, National Institute for Health and Welfare, 109 pp.
- Harpur, P. (2012). «Embracing the new disability rights paradigm: the importance of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities». *Disability and Society*, vol. 27, n.º 1, 1-14 pp.
- Hough, J. e Rice, B. (2010). *Providing personalised support to rough sleepers. An evaluation of the City of London pilot*. York, Joseph Rowntree Foundation, 64 pp.
- Iáñez, A. (2010). *Exclusión y diversidad funcional. Una propuesta de intervención social basada en el modelo de vida independiente*. 22 pp.
- Johnsen, S. e Teixeira, L. (2010). *Staircases, elevators and cycles of change. 'Housing first' and other housing models for homeless people with complex support needs*. Londres, Crisis, 40 pp.
- Mansell, J. et al. (2011). «Desinstitucionalización y vida en la comunidad. Declaración del Grupo de Investigación sobre Política y Práctica Comparativas, de la Asociación Internacional para el Estudio Científico de las Discapacidades Intelectuales (IASSID)». *Zerbitzuan*, n.º 49, 137-146 pp.
- Martínez, T. (2011). «La atención gerontológica centrada en la persona»/ *Pertsonarengan oinarritutako arreta gerontologikoa*. Serie: *Documentos de Bienestar Social-Gizartea Hobetuz*, n.º 76. Vitoria-Gasteiz, Eusko Jaurlaritz-Gobierno Vasco, 213, 214 pp.
- Martínez, T. (2013). «La atención centrada en la persona. Algunas claves para avanzar en los servicios gerontológicos». *Actas de la Dependencia*, n.º 8, 25-47 pp.
- Martínez, T. et al. (2014). *Modelo de atención centrada en la persona. Cuadernos prácticos. 1*. «La atención centrada en la persona. ¿En qué consiste este modelo de atención?»/ *Pertsonarengano inarritutako arreta-eredua. Koaderno praktikoak. 1*. «Pertsonarengano inarritutako arreta. Zertan datza arreta-eredu hau?». Eusko Jaurlaritz-Gobierno Vasco, Fundación Matía, 24, 24 pp.
- Ministerio de Sanidad, Política Social e Igualdad (2011). «Configuración de una red local de atención a personas sin hogar integrada en el Sistema Público de Servicios Sociales. 100 argumentos y propuestas». Serie: *Informes, Estudios e Investigación 2011*. Madrid, Ministerio de Sanidad, Política Social e Igualdad, 63 pp.

- Netten, A. et al. (2012). «Personalisation through individual budgets: does it work and for whom?» *British Journal of Social Work*, vol. 42, n.º 8, 1556-1573 pp.
- Otto, H. U. et al. (eds.) (2009). *Evidence-based practice. Modernising the knowledge base of social work?*
Leverkusen Opladen, Barbara Budrich, 252 pp.
- Pauly, B. et al. (2013). «Housing and harm reduction: what is the role of harm reduction in addressing homelessness?» *International Journal of Drug Policy*, vol. 24, n.º 4, 284-290 pp.
- Petr, C. G. e Walter, U. M. (2009). «Evidence-based practice. A critical reflection». *European Journal of Social Work*, vol. 12, n.º 2, 221-232 pp.
- Pisonero, S. (2007). «La discapacidad social, un modelo para la comprensión de los procesos de exclusión». *Zerbitzuan*, nº 41, 99-106 pp.
- Potter-King, G. e De Jong, I. (2013). *Intensive case management considerations to improve housing stability amongst women involved in high-risk and/or exploitative situations. Final report*. Edmonton, Homeward Trust Edmonton, 42 pp.
- Prioridad Últimos (2010). «Marco de intervención con personas en grave situación de exclusión social». Serie: *Reflexiones y Marcos de Acción*, n.º 2, Madrid, Cáritas Española, 64 pp.
- Ramírez de Arellano, A. (dir.) (2012). *Coaching para adictos. Integración y exclusión social*. Madrid, Fundación Atenea Grupo Gid, 178 pp.
- Raya, E. e Zalakain, J. (2011). «Política por evidencias: la información en los procesos de toma de decisiones en los proyectos sociales». En: *Herramientas para el diseño de proyectos sociales*. Serie: *Material Didáctico*. Trabajo Social, n.º 1, Logroño, Universidad de La Rioja, 25-35 pp.
- Schalock, R. L. e Verdugo, M. A. (2007). «El concepto de calidad de vida en los servicios y apoyos para personas con discapacidad intelectual». *Siglo Cero*, vol. 38(4), n.º 224, 21-36 pp.
- Servicio Provincial de Drogodependencias (2014). Escala de valoración del riesgo de exclusión social. Cádiz, Diputación de Cádiz, 27 pp.
- SIIS-Centro de Documentación y Estudios (2011). *Tendencias, innovaciones y buenas prácticas internacionales en el ámbito del voluntariado*. Donostia-San Sebastián, Fundación Eguía-Careaga, 59 pp.
- SIIS Centro de Documentación y Estudios (2012). *Activación y derecho a la inclusión en el marco de las políticas de empleo y de garantía de ingresos en la CAPV/ Aktibazioa eta gizarteratzako eskubidea, EAEko enpleguko*

eta diru-sarrerak bermatzeko politiken esparruan. Vitoria-Gasteiz, Eusko Jaurlaritza-Gobierno Vasco, 119, 115 pp.

- SIIS Centro de Documentación y Estudios (2012). «Vivir mejor. Cómo compaginar derechos individuales y condicionantes organizativos». Serie: *Buenas Prácticas en la Atención a Personas con Discapacidad*, Vitoria-Gasteiz, Diputación Foral de Álava, 86 pp.
- SIIS Centro de Documentación y Estudios (2013). *Estudio sobre la situación de las personas en situación de exclusión residencial grave en la CAPV*. Vitoria-Gasteiz, Eusko Jaurlaritza-Gobierno Vasco, 243 pp.
- Social Care Institute for Excellence (2013). «Co-production in social care: what it is and how to do it». Serie: *Adults' Services Scie Guide*, n.º 51. Londres, Social Care Institute for Excellence, 71 pp.
- Soulet, M. H. (2007). «La reconnaissance du travail social palliatif». *Dépendances*, n.º 33, 14-18 pp.
- Valls, F. e Belzunegui, A. (2014). «La pobreza en España desde una perspectiva de género. VII Informe sobre exclusión y desarrollo social en España». Serie: *Documento de Trabajo*, n.º 23, Madrid, Fundación FOESSA, Cáritas Española Editores, 36 pp.
- Van Loon, J. (2009). «Un sistema de apoyos centrado en la persona. Mejoras en la calidad de vida a través de los apoyos». *Siglo Cero*, vol. 40(1), n.º 229, 40-53 pp.
- Varios autores (2012). «Les effets sur les publics». *Informations Sociales*, n.º 169, 14-45 pp.
- Varios autores (2014). «Housing homeless people in Europe». *European Journal of Homelessness*, vol. 8, n.º 1, 118 pp.
- Verdugo, M. A. et al. (2007). «Construcción de escalas de calidad de vida multidimensionales centradas en el contexto: la Escala Gencat». *Siglo Cero*, vol. 38(4), nº 224, 57-72 pp.
- Verdugo, M. A. (dir.) et al. (2008). Escala Gencat. Informe sobre la creació d'una escala multidimensional per avaluar la qualitat de vida de les persones usuàries dels serveis socials a *Catalunya*. Barcelona, Institut Català d'Assistència i Serveis Socials, 343 pp.
- Verdugo, M. A. (dir.) et al. (2009). *Escala Gencat. Manual d'aplicació d l'Escala Gencat de Qualitat de vida*. Barcelona, Institut Català d'Assistència i Serveis Socials, 76 pp.
- Verdugo, M. A. (dir.) et al. (2009). *Formulari de l'Escala Gencat de Qualitat de vida*. Barcelona, Institut Català d'Assistència i Serveis Socials, 6 pp.

- Verdugo, M. A. et al. (2012). «The concept of quality of life and its role in enhancing human rights in the field of intellectual disability». *Journal of Intellectual Disability Research*, vol. 56, n.º 11, 1036-1045 pp.
- Verdugo, M. A. (dir.) et al. (2013). *Model qualitat de vida. Informe sobre els perfils de servei basats en el model de qualitat de vida per als serveis socials especialitzats de Catalunya*. Barcelona, Departament de Benestar Social i Família, Generalitat de Catalunya, 88 pp.
- Vilà, A. (2010). *Tendencias de la nueva legislación de los servicios sociales*. Madrid, EAPN España, 240 pp.
- Zalakain, J. (1999). «Marcos teóricos y modelos de evaluación». *Boletín CDD*, n.º 55, 1-1 pp.

ANÁLISE DO PENSAMENTO CRÍTICO DOS ESTUDANTES DE TRABALLO SOCIAL

Ana Isabel Souto Gómez e Miguel Angel Talavera Valverde.

Premio modalidade investigación

RESUMO

Obxectivo: estudar o constructo social do pensamento crítico nos estudantes de Traballo Social na Universidade de Santiago de Compostela.

Marco metodolóxico: esta investigación enmarcouse dentro dunha metodoloxía cualitativa; mediante un deseño fenomenolóxico. As ferramentas de recollida de datos logo da lectura dun caso práctico *ad hoc* por parte dos participantes foron: o grupo de discusión, a entrevista en profundidade, o caderno de campo e a observación directa simple. O estudo levouse a cabo na Escola Universitaria de Traballo Social de Santiago de Compostela. Os 46 participantes foron seleccionados a través dunha mostraxe teórica intencionada aberta e unha estratexia mostraxe en bóla de neve. Estableceuse unha triangulación por informantes e métodos. O estudo tivo unha duración de 5 meses.

Resultados: os estudantes de primeiro curso presentaron unha dependencia á experiencia persoal para resolver o suposto práctico. Doutra banda, os participantes de segundo manifestaron carencias en asimilar conceptos teórico-prácticos. En canto aos integrantes de terceiro, detectáronse estruturas teóricas aprendidas para resolver o caso práctico, en contraposición aos participantes de cuarto curso que presentaron un pensamento máis integrador e contextualizado á práctica.

Conclusións: a construción do pensamento crítico evolucionou en función do curso académico, sendo expoñencial en terceiro e cuarto curso. As habilidades e destrezas estiveron relacionadas coa localización de datos e a súa xestión.

PALABRAS CHAVE:

Traballo social; estudantes; pensamento crítico.

RESUMEN

Objetivo: estudiar el constructo social del pensamiento crítico en los estudiantes de Trabajo Social en la Universidad de Santiago de Compostela.

Resultados: los estudiantes de primer curso, presentaron una dependencia a la experiencia personal para resolver el supuesto práctico. Por otro lado, los participantes de segundo, manifestaron carencias en asimilar conceptos teórico-prácticos. En cuanto a los integrantes de tercero, se detectaron estructuras teóricas aprendidas para resolver el caso práctico, en contraposición a los participantes de cuarto que presentaron un pensamiento más integrador y contextualizado a la práctica.

Material y métodos: esta investigación se enmarcó dentro de una metodología cualitativa; mediante un diseño fenomenológico. Las herramientas de recogida de datos previa lectura de un caso práctico *ad hoc*. por parte de los participantes fueron: el grupo de discusión, la entrevista en profundidad, el cuaderno de campo y la observación directa simple. El estudio se llevó a cabo en la Escuela Universitaria de Trabajo Social de Santiago de Compostela. Los 46 participantes fueron seleccionados a través de un muestreo teórico intencionado abierto y una estrategia muestreo en bola de nieve. Se estableció una triangulación por informantes y métodos. El estudio tuvo una duración de 5 meses.

Resultados: los estudiantes de primer curso, presentaron una dependencia a la experiencia personal para resolver el supuesto práctico. Por otro lado, los participantes de segundo, manifestaron carencias en asimilar conceptos teórico-prácticos. En cuanto a los integrantes de tercero, se detectaron estructuras teóricas aprendidas para resolver el caso práctico, en contraposición a los participantes de cuarto que presentaron un pensamiento más integrador y contextualizado a la práctica.

Conclusiones: la construcción del pensamiento crítico evolucionó en función del curso académico, siendo exponencial en tercer y cuarto curso. Las habilidades y destrezas estuvieron relacionadas con la localización de datos y la gestión de los mismos.

PALABRAS CLAVE

Trabajo social; estudiantes; pensamiento crítico.

ABSTRACT

Objective: To study the social construct of critical thinking in students of Social Work at the University of Santiago de Compostela.

Methodological framework: this research was framed within a qualitative methodology; through a phenomenological design. The tools for collecting data after reading an *ad hoc* case study by the participants were: the group discussion, in-depth interviews, field notebook and direct observation simple. The study was conducted at the School of Social Work at Santiago de Compostela. The 46 participants were selected through an open intentioned theoretical sampling and sampling strategy snowball informants and by triangulation methods was established. The study lasted five months.

Results: the students the freshmen had dependency to personal experience to solve the practical course. On the other hand, participants in the second year, they showed deficiencies in assimilating theoretical and practical concepts. As for the members of the third year, we detect theoretical frameworks learned to solve the case study, as opposed to participating in the fourth year that presented a more integrated and contextualized practice thought were detected.

Conclusions: the construction of critical thinking evolved in terms of the academic year, being exponential in third and fourth grade. The skills were related to the location of data and the management of them.

KEYWORDS

Social work; students; critical thinking.

1. INTRODUCCIÓN

En primeiro lugar, é necesario mencionar que o Traballo Social (TS) é unha profesión baseada na práctica e unha disciplina académica que promove o cambio e o desenvolvemento social, a cohesión social e o fortalecemento e a liberación das persoas, seguindo a definición achegada polo Consello Xeral do Traballo Social no ano 2014. O TS aliméntase de relatos sobre a vivencia persoal e a conversación convértese no intercambio comunicativo. Polo tanto, o uso da narrativa, é dicir do que conta a persoa, por exemplo nunha entrevista, é un medio natural a través do cal o traballador ou traballadora social (en diante traballador social¹) pode considerar a situación singular na que se encontra a persoa. A narrativa é un produto biográfico que cambia co tempo, é dinámico e está influído pola experiencia e os acontecementos, así como polas interpretacións que a persoa realiza sobre a súa situación e a relación que crea co profesional. A narrativa da persoa está influída por un enfoque teórico e unha análise. Estes dous conceptos xunto aos significados sociais como as intencións, motivos, actitudes e crenzas promoven o pensamento crítico (PC) das persoas.

¹ Tendo en conta o contexto, utilizouse durante todo o texto unha expresión abstracta ou xenérica, para nomear colectivos de ambos os dous sexos do traballo social. Para iso seguíronse as recomendacións da Unión Europea, do Fondo Social Europeo e do Ministerio de Traballo e Asuntos Sociais de España sobre a linguaxe de xénero das profesións.

No que respecta ao concepto de PC existen moitas definicións; unha das máis coñecidas descritas por Paul e Elder (2008) pertence a Critical Thinking Community, onde o definen como un pensamento de autodisciplina, que intenta razoar de xeito auto guiado ao máis alto nivel de imparcialidade. As definicións sobre PC fóronse constituíndo de acordo cos enfoques filosóficos, psicolóxicos e educacionais de cada momento e aínda que hai diferenzas entre elas, tamén existen puntos en común: visión individual onde se concibe un pensamento lóxico fundado sen prexuízos e a visión social do PC onde se rexeita considerar os actos do pensamento de forma illada e fóra do contexto histórico. Neste sentido, un profesional² (Schell e Schell, 2008) que desenvolveu un PC utilizará criterios propios e será capaz de avaliar razoamentos, tomar decisións, comprender o asunto, avaliar argumentos e obter conclusións (Distler, 1998).

As habilidades do PC reflíctense nas accións dos seres humanos, especialmente naquelas orientadas á comprensión, construción e divulgación das ideas, o que esixe o dominio de certas habilidades. Os elementos tidos en conta ao falar do PC son o contexto, as estratexias e as motivacións. O primeiro esíxelle á persoa responder dun xeito racional á situación formulada. O segundo é o conxunto de procedementos que operan sobre os coñecementos que unha persoa posúe e sobre os coñecementos novos. O terceiro, fai referencia ao vínculo que establece a persoa co coñecemento, onde se move a súa curiosidade e invita ao desenvolvemento dunha actitude positiva (Santiuste, 2001). O PC non pode quedar na sumatoria de habilidades puntuais illadas dun contexto e contido determinado. A habilidade de pensar criticamente supón destrezas relacionadas con diferentes capacidades: capacidade para identificar argumentos, recoñecer relacións, realizar inferencias, avaliar evidencias e deducir conclusións. Así polo tanto, o PC chégase a entender como o pensamento racional e reflexivo do ser humano racional (Ennis, 1993).

A relación entre o Traballo Social e o pensamento crítico

A práctica é epicentro do TS e está unida á experiencia. O TS, profesión e disciplina, necesita buscar principios explicativos de si mesmo e do contexto social do cal é produto e produtor. Os traballadores sociais baséanse no PC para aplicar as teorías, tomar decisións, explicar decisións (Ennis, 1993). Polo tanto, un traballador social, debe ser capaz de recoller datos, observar e elaborar conclusións grazas ás súas habilidades profesionais. Por ese motivo, a observación e o PC están estreitamente ligados e actúan sobre habilidade profesional para mellorar a práctica (Chan, 2009).

A conceptualización na que se ven inmersas as ciencias sociais, xerou, que os traballadores sociais, volvan analizar e discutir o significado e

² Entendendo por profesional, as persoas que levan arredor dos cinco anos de práctica reflexiva e son capaces de percibir as situacións como un todo, combinando de forma creativa diferentes enfoques de diagnóstico e procedementos.

características do seu corpo teórico. Isto fai que a disciplina evolucione, e se deconstrúa (Teixeira, 2011), facilitando un crecemento do TS, que entendemos é parte tributario das redefinicións propostas, primeiro pola política de desenvolvemento e reelaboradas logo polo movemento conceptualizador dos traballadores sociais. Un pensamento libre e crítico, fai que unha disciplina avance nunha sociedade que evoluciona, e é por iso que o TS ten que estar en constante movemento para adaptarse a unha realidade cambiante. Asumindo que o presente debe ser un proceso inacabado na evolución dunha disciplina (Teixeira, 2011). Grazas ao PC profesional, o TS evoluciona á par do resto de ciencias sociais. Nun afán de participar dese desenvolvemento a través da reflexión, encontramos un espazo de PC e de acción que nos permitirá configurar a complexidade ambiental que enfrontamos na actualidade, achegando como profesionais á construción dun futuro sustentable da sociedade e da nosa disciplina (Liévano, 2013).

Coa influencia do PC, crécese como disciplina, os límites vanse axustando aos cambios; sendo mesmo xeradores deles. A toma de decisións, a adquisición de recursos e habilidades coa finalidade de potenciar a capacidade de transformación, que cada individuo ou colectividade posúe, conforman a intervención social baixo o enfoque do empoderamento (Bachelard, 1976). É por iso, que a relación entre TS e PC empodera os traballadores sociais, fortalece o seu concepto e desenvolve a súa identidade profesional, facilitando a comprensión da disciplina (Bachelard, 1976).

Este empoderamento é clave no día a día dos traballadores sociais que adoitan basear a súa práctica en teorías aprendidas. As teorías describen as razóns de comportamento e prescriben as intervencións para os profesionais. Estes poden confiar nas teorías explícitas aprendidas en ambientes educativos ou nas teorías implícitas desenvolvidas a partir da experiencia persoal ou aprendida doutros. Se non se teñen habilidades de PC, os estudantes e profesionais encontraranse confundidos pola gran cantidade de teorías ou pola complexidade da aplicación destas nas diferentes situacións que se dan na práctica (Mumm e Kersting, 1997). Polo tanto, cales son os problemas dos traballadores sociais ao non utilizar o PC? En primeiro lugar, os estudantes e profesionais teñen dificultades para explicar e xustificar os procedementos de avaliación e intervención ou o efecto previsto dos procedementos. En segundo lugar, ao non utilizar o PC, aplícase unha intervención baseada nunha teoría particular, sen coñecer as fortalezas e debilidades desa teoría. Finalmente, ao non manter este PC, o traballador social aférrase a un modelo de práctica, tratando de «encaixar» os usuarios nes límites teóricos, obtendo resistencias ou desmotivacións nas persoas coas que traballa ao axustarse o traballo á realidade que lles acontece (Mumm e Kersting, 1997).

Para evitar que todo isto suceda, é necesario que os docentes lles faciliten as destrezas de PC aos estudantes e que os ensinen a ser creativos e reflexivos, a estruturar o seu pensamento, xa que os problemas anteriores

son exemplos de como a falta de visión crítica, limita a eficacia dos esforzos de crecemento da disciplina. Esta visión é compartida pola Federación Internacional de Traballadores Sociais (IFSW) que en Global Standards, reforza a necesidade de que os plans de estudo axuden aos estudantes a desenvolver as destrezas de PC e actitudes de razoamento. É importante que se configure na aula e se desenvolva na práctica (Mumm e Kersting, 1997). Se se asume que estas consideracións descritas son relevantes para a evolución da nosa disciplina, temos que saber como isto se está a levar a cabo na formación de futuros profesionais; xa que a aprendizaxe, centrada en prácticas reflexivas achegará, as destrezas necesarias para comprender o que sucede, tomar decisións e achegar as súas propostas. En definitiva, un ou unha estudante (a partir de agora o estudante) formado en PC é un pensador que colabora polo desenvolvemento profesional e social, que comprende a persoa e a comunidade e que traballa por e para esta (Bachelard, 1976).

O Traballo Social e a súa relación co pensamento crítico dentro da docencia

Nos últimos 20 anos, as investigacións sobre TS xeraron unha corrente de desenvolvemento educativo vinculado a certas metodoloxías docentes que se foron incorporando aos plans de estudo e currículo formativos. Os educadores comezaron a valorar seriamente a importancia de que sexan os estudantes os encargados de analizar a información, resolver os problemas e tomar as súas decisións, en contraposición ás clases maxistras, eixe vertebrador, ata o momento, da docencia universitaria. Este cambio, nunha docencia de dobre vía, con retroacción constante, é avalado pola Organización das Nacións Unidas para a Educación, a Ciencia e a Cultura (UNESCO) (Bachelard, 1976), que formula principios orientadores para a educación universitaria nos cales o desenvolvemento do PC ocupa un papel fundamental. Dentro deste marco, propónse que a universidade contemple un novo modelo de educación superior centrado no estudante, o que supón que o dominio dos coñecementos das disciplinas non sexa o único punto onde o estudante se debe centrar. Con este modelo proposto pola UNESCO, o estudante debe ademais lograr o desenvolvemento de competencias e aptitudes para a análise crítica, producindo reflexións únicas e independentes e facilitando poder levar a cabo un traballo en equipo onde a súa decisión estea abalada polos conceptos centrais da disciplina (Bachelard, 1976). Pero, que relación ten esta concepción na formación dos futuros traballadores sociais?, é importante o estudo do PC no estudante universitario?

O desenvolvemento do PC é un proceso de dous compoñentes: a necesidade do estudante de desenvolver habilidades cognitivas de PC (análise, avaliación, inferencia, autorregulación) e a segunda, a motivación dos estudantes para desenvolver unha disposición crítica que implica estar aberto a múltiples enfoques (Dewey, 2013). Ao desenvolver o PC, foméntase a habilidade de conceptualizar, aplicar, analizar, sintetizar e avaliar a

información reunida a través da comunicación, observación, experiencia, reflexión, ou razoamento (Halpern, 1998). Pero para ver esta evolución nas habilidades de PC, necesítanse avaliar os resultados. Isto, consiste en valorar o que se produce, non o que se supón que puido producirse (Farmer, 2009). Todo iso, lévanos a suxerir a necesidade de avaliar as metodoloxías docentes e o seu axuste aos currículos. A universidade debe xerar boas prácticas docentes, para facilitar a aprendizaxe entre os seus estudantes, pero pola súa vez este debe involucrarse activamente na aprendizaxe, en lugar de ser un receptor pasivo da información. O estudante debe ter unha aprendizaxe auto dirixida e continuada, polo tanto o primeiro movemento afecta a: plans de estudo, prácticas pedagóxicas e á realización de programas especiais co fin de fortalecer habilidades de pensamento, competencias prácticas e cognitivas (Farmer, 2009).

O desenvolvemento das habilidades do PC constitúe unha posibilidade para que os estudantes poidan interpretar, comprender, analizar, avaliar, argumentar e xulgar o que se determinou como unha verdade nun contexto social, tratando de pasar da opinión e a información á construción de coñecemento, a contra argumentación, a toma de decisións, e a solución de conflitos (Farmer, 2009). O PC non xera no estudante espazos para realizar críticas baleiras, vai máis alá, un bo pensador crítico delimita o asunto, fundamenta a idea e chega a conclusións. No marco deste traballo de investigación, o PC é máis que unha lista de destrezas cognitivas, PC é un proceso intelectual que de forma decidida, deliberada e autorregulada, busca chegar a un xuízo razoable. Caracterizado por ser o produto dun esforzo de interpretación, análise, avaliación e inferencia das probas; e explícase ou xustifícase por consideracións evidenciabes, conceptuais, contextuais e de criterios nas que se fundamenta (Farmer, 2009). Considérase o pensador crítico unha persoa con dominio de destrezas para darlle sentido á vida, aplicándoas en situacións reais, actuando de xeito positivo no medio e nas súas relacións humanas (Farmer, 2009).

A relevancia desta temática, xerou estudos e publicacións dende outras disciplinas (psicoloxía, pedagogía ou socioloxía entre outras). Non obstante, hai escasa literatura en España de TS e PC. Polo tanto, faise necesario xerar resultados de investigación para a práctica profesional de TS. Esta investigación nace co propósito de contribuír a unha necesaria reflexión colectiva e pretende ofrecer elementos substantivos para un debate. Considérase que o estudo do PC en estudantes universitarios de TS pode xerar evidencia científica que contribúa a mellorar a eficacia profesional dos traballadores sociais, así como a súa formación e especialización nas ciencias sociais. Os resultados desta investigación incidirán na mellora da formación sobre factores que dan forma ao PC.

Con este estudo desenvólvese a pertinencia social no desempeño do quefacer universitario, contribuíndo á construción dunha sociedade máis xusta, democrática, equitativa e harmonizada co medio, tendo en conta situacións problemáticas, tendencias e escenarios de desempeño da

profesión. Garantir esta pertinencia social é darlle resposta a: que situación social require a intervención de profesional de TS?, que saberes demanda a sociedade á formación de TS?, que saberes involucran os profesionais na súa práctica? Este traballo pretende axudar a ter unha maior comprensión da realidade e xestión do PC, para axustar as intervencións, e conseguir un maior achegamento á realidade das persoas coas que se traballa. Tendo en conta as pertinencias descritas, estas, demostran a utilidade en examinar o estudo do proceso de toma de decisións do estudante de TS. A evolución do seu PC, conforma unha estratexia de investigación útil para describir, competencias, coñecementos implicados e os factores que conforman este proceso. Ademais este estudo permitirá mellorar a eficacia, a calidade do labor profesional e a optimización de procesos de aprendizaxe de estudantes de TS. Na Escola Universitaria de Trballo Social (EUTS) da Universidade de Santiago de Compostela (USC), o ensino do PC recóllese dentro das materias de grao, en diferentes competencias transversais, xerais e específicas que aluden á importancia deste pensamento como eixe principal da docencia. Tendo en conta todo o anterior, preténdese responder a: que se observa no proceso do PC de estudantes de TS?

2. MATERIAL E MÉTODOS

Deseño

O estudo realizouse entre decembro de 2014 e maio de 2015. Para darlle resposta á investigación, realizouse un estudo na EUTS da USC. Recibiuse o informe favorable de Comité Autonómico de Ética da Investigación Clínica de Galicia (CEIC) co código (2015/041). Para lograr o obxectivo xeral da investigación (estudar o constructo social do PC nos estudantes de EUTS da USC), deseñáronse tres obxectivos específicos: explorar as habilidades do PC, indagar as habilidades empregadas no procedemento de PC e analizar a evolución das habilidades ao longo da formación académica universitaria. O estudo fundamentouse nunha metodoloxía cualitativa, tratouse de entender o conxunto de calidades e características interrelacionadas que caracterizan o PC dos estudantes na súa formación universitaria (Durán, 2010). Usouse un deseño fenomenolóxico (Mayan, 2001) para estudar e describir a experiencia humana vivida por cada estudante ao PC. O obxecto de estudo foi descrito dende a experiencia cotiá³ (Hernández, Fernández e Baptista, 2006). A investigación caracterizouse por un paradigma constructivista-interpretativo xa que se analizou a realidade, na súa dimensión histórica, construída, dinámica e diverxente (Hernández et al., 2006).

Esta investigación, baseouse nas normas de boa práctica da Declaración de Helsinki (Manzini, 2000) e no Convenio relativo aos dereitos

³ Entendendo por cotián o expresado directamente polo individuo, a súa experiencia non categorizar nin conceptualizar, interesando a propia perspectiva filosófica da persoa.

humanos e biomedicina (*Boletín Oficial do Estado* n.º 251). O consentimento informado (CI) redactouse tendo en conta a Lei 41/2002, do 14 de novembro (Lei 41/2002) e a Lei 3/2005, do 7 de marzo (Lei 3/2005), que modifica a Lei 3/2001 do 28 de maio, reguladora do CI e a historia clínica dos pacientes (Lei 3/2001). Tras recibir información do estudo o CI foi asinado polos participantes (requisito para participar no estudo). Sinalouse explicitamente a voluntariedade e a posibilidade de retirarse en calquera momento, sen dar explicacións e sen ter consecuencias por este feito. Para garantir a confidencialidade da información segundo a Lei orgánica de protección de datos de carácter persoal 15/1999, do 13 de decembro (Lei 15/1999), utilizouse unha codificación aleatoria alfanumérica, e unha disociación reversible, evitando usar datos persoais do participante para identificalo durante o estudo.

Poboación do estudo e selección da mostra

A localización dos participantes iniciouse despois de obter o informe favorable do comité de ética de investigación clínica correspondente e a autorización dos responsables da EUTS da USC. Esta escola, dependente da Fundación Santiago Apóstolo de Ciencias Sociais, entidade declarada de interese galego e docente, foi seleccionada como escenario por ser pioneira na formación de traballadores sociais en Galicia, e está adscrita á USC dende o ano 1983. A selección de informantes realizouse mediante unha mostraxe teórica intencionada aberta e, utilizouse ademais, a estratexia de mostraxe en bóla de neve (Hernández et al., 2006). Para a selección de estudantes utilizáronse criterios de inclusión (idade igual ou superior aos 18 anos, estar matriculado na súa totalidade nalgún curso da EUTS da USC durante o curso académico 2014 -2015) e exclusión (estudantes que queiran abandonar o estudo unha vez asinado o consentimento, estudantes que cursen ou cursasen outras titulacións de áreas afíns ou matriculados no curso ponte de adaptación ao grao, entre outros). Co fin de enriquecer a información dunha realidade social e dotar de maior rigor metodolóxico a investigación, optouse por establecer unha triangulación por informantes (Ruiz, 2012). Esta estratexia metodolóxica, non buscou o contraste ou o cotexo de información producida entre os diferentes vértices da triangulación, utilizouse para proporcionar veracidade e autenticidade ás informacións obtidas (Hernández et al., 2006). A triangulación realizouse con profesionais en TS. Utilizouse a mesma selección de informantes que cos estudantes da EUTS da USC, pero diferentes criterios de selección: á marxe de asinar o CI, era necesario estudar na EUTS da USC, estar en posesión de título universitario de Traballo Social, presentar unha experiencia de 5 anos e estar a desempeñar funcións de traballador social. Para os criterios de exclusión, estar matriculado no curso académico 2014-2015 do curso ponte da EUTS, que se estivese a formarse en estudos afíns, ou que tivese vinculación laboral coa EUTS da USC, ser titor externo de *practicum*.

O contacto cos participantes foi facilitado por un *gatekeeper* (Hernández et al., 2006) diferente para estudantes e profesionais.

Á poboación a estudo ofrecéuselles unha sesión informativa duns 15 minutos, as persoas voluntarias e que cumprían os criterios de selección fíxoselles entrega da folia de información do estudo, do CI e da ficha sociodemográfica e posteriormente citóuselles para levar a cabo a recollida de datos. O total da mostra foi de 46 participantes, dos cales 32 foron estudantes e 14 profesionais, este dato estivo determinado pola saturación teórica (Tójar, 2006). A poboación a estudo conformárona 46 participantes, 32 mulleres e 14 homes, con idades entre os 18 e 46 anos. Por cursos, a poboación de estudo repartiuse en 8 estudantes de primeiro curso (7 mulleres e 1 home), 13 de segundo (10 mulleres e 3 homes), 6 de terceiro (2 mulleres e 4 homes) e 5 de cuarto (todas elas mulleres). En canto aos profesionais 8 foron mulleres e 6 homes. Non houbo baixas de estudantes nin profesionais. A avaliación externa do estudo (Mayan, 2001) estivo presente ao final e consistiu dunha revisión completa dos datos. Levouse a cabo por un profesional docente doutra comunidade autónoma, con ampla experiencia investigadora neste tema.

Intervencións/recollida de datos

A recollida de datos levouse a cabo de catro formas. A primeira delas; os estudantes, cos que se realizou un grupo de discusión (Mayan, 2001) tras a entrega dun caso *ad hoc*. Esta é unha técnica reactiva, semidirixida (Hernández et al., 2006), desenvolvida nun escenario formal (dependencias da EUTS da USC). Leváronse a cabo un total de catro grupos de discusión. En segundo lugar, para o outro vértice da triangulación (profesionais) e tras a entrega do caso elaborado *ad hoc*, utilizouse a entrevista en profundidade co fin de sondar os detalles das experiencias individuais e os seus significados (Hernández et al., 2006). En terceiro lugar, para ambos os dous vértices da triangulación usouse o caderno de campo. Os rexistros e notas foron gardados de xeito separado por: evento, tema ou período, e anotouse a data e hora correspondente. Recolléronse cinco tipo de anotacións: observación directa, interpretativas, temática, persoais e reactividade dos participantes (Hernández et al., 2006). En cuarto lugar, utilizouse a observación directa simple. As anotacións das observacións recolléronse no caderno de campo, incluíndo data, hora e duración, xunto un esbozo da situación (Balcells, 1994).

Previamente, realizouse un *mapping* (Hernández et al., 2006) de 1 mes de duración. Colaboraron 10 estudantes e 4 profesionais. Estes participantes, excluíronse da mostra para evitar desviacións.

Análise dos datos

Revisáronse os programas das materias, descricións das materias, obxectivos de aprendizaxe, competencias, contidos, métodos docentes e estratexias de avaliación utilizadas na EUTS. Despois, as gravacións en formato audio foron transcritas literalmente, (Hernández et al., 2006). Posteriormente, xunto ás notas de campo levouse a cabo unha interpretación

e categorización da información. Utilizouse un enfoque ou aproximación indutiva (Hernández et al., 2006). Establecéronse conectores semánticos (códigos) para a redución de datos a través dun procedemento interpretativo destes, dando como resultado categorías superiores. A análise de categorías permitiu obter temas (Hernández et al., 2006). Finalizado o traballo, as gravacións e as transcrisións foron destruídas.

Rigor da investigación

A confirmabilidade obtívose coa neutralidade dos investigadores (Selltiz, Wrightsman e Cook, 1980). A credibilidade, logrouse por triangulación por informantes. A transferibilidade levouse a cabo mediante a amplitude e precisión do ambiente e a dependencia mediante detalles sobre a perspectiva teórica (Hernández et al., 2006).

3. RESULTADOS

Os resultados obtidos neste estudo, apuntan cara á consolidación do pensamento crítico á par que avanza a formación universitaria. Ademais evidéncianse escasas estruturas docentes que apoiem o desenvolvemento do PC e existe unha ausencia de habilidades para consolidar o PC nas prácticas reflexivas, salvo en participantes de cuarto que timidamente mostran estas habilidades.

Tendo en conta os procedementos de análises referidos con anterioridade e os obxectivos formulados no estudo, a información obtida ten un denominador, o **procedemento reflexivo**. Este conforma o tema central do estudo, e serve de paraugas para as diferentes categorías que o compoñen. Baixo este acubillo, recóllense todas as manifestacións dos participantes do estudo, xa se encontren menos estruturados como sucedía cos participantes de primeiro e segundo curso (P1.21.22.M) «*Eu (...) creo que non ten moita axuda non?* (busca confirmación no investigador)», ou moito máis estruturado como sucedía cos de terceiro curso (P3.18.22.M) «*O problema está na axuda externa que é practicamente nula para a abordaxe familiar*». Destacar que este procedemento reflexivo en estudantes de cuarto curso é moi parecido aos profesionais de menor experiencia que conformaban un dos vértices da triangulación por informantes (P4.29.25.M) «*Sen dúbida hai que buscar alternativas á situación e comprender como se encontra o núcleo familiar para poder dotar de sentido a intervención*». En canto aos profesionais de maior experiencia destacar que a evolución do seu PC é moito máis operativo que teórico determinado pola experiencia e pola xestión de datos aos que están afeitos (PF22.37.43.M) «*A ver non sei noutras cousas, pero o que lle pasa é que necesita axuda por parte de servizos sociais e aquí estamos para darlla*».

As categorías que conforman este estudo dotan o pensamento do participante, entre outras, dunha **estrutura teórica**. Esta primeira categoría alberga a formulación e a interpretación do constructo do participante de

primeiro curso para razoar sobre o caso a estudo (P1.22.18.M) «*Si pero nós temos que partir se a nosa demanda é a mesma que a que formula o avó (tremor na voz)*». Sorprende como os participantes de terceiro e cuarto curso, son os que máis se achegan a postulados teóricos sociais e contextuais (P4.28.23.M) «*Iso tamén quere dicir que é a primeira vez que esa traballadora social interveu ou que viu o caso teríamos que ir aos arquivos*». Mentres tanto os participantes de primeiro e segundo encontran máis dificultade para expresar argumentos baseándose en teorías máis próximas ao corpo central do TS. Neste caso, son interpretacións divagadoras, menos claras e con referencias a outras teorías tales como a psicoloxía ou a medicina (P1.20.25.M) «*Hai moitas enfermidades mentais que debido a unha situación traumática saen á luz*», (P1.22.18.M) «*non*». «*É o mesmo que che abra a porta unha esquizofrénica // que unha persoa con depresión*». O grupo de profesionais que serve de triangulación, tende ao uso dunha linguaxe máis teórica canto menos experiencia laboral teña (PF5.46.27.H) «*Teríamos que chamar os servizos sociais do concello. O núcleo de convivencia familiar está formado por familia extensa. Hai que facer un mapa de relacións pero é imposible realizalo*. Mentres que os profesionais con máis experiencia son menos puristas e máis eclécticos (PF22.38.43.H) «*En principio teño que saber cantas unidades de convivencia hai para saber cal é a normativa que o rexe e formular obxectivos*».

Se seguimos esmiuzando as transcricións desta investigación, encontrámonos que os participantes tenden a desenvolver o que conformaría a segunda categoría, que é a **estratexia de abordaxe** para a resolución do caso. Neste caso os participantes de cuarto curso esgrimen máis estrutura, claridade e elaboración de análise de argumentos (P4.32.22.M) «*Fáltannos datos contextuais polo que sobreentendo está ambientado en Ferrol ou proximidades porque se traslada ao Hospital Naval pero sería importante saber se está nun núcleo urbano*». Pola contra, o resto dos cursos tenden á divagación, con gran cantidade de información sen categorizar polas teorías propias de TS, aparecen argumentos máis vacuos e estériles. Nalgúns participantes de terceiro, evidénciase pirricamente a consolidación no fío argumental da análise dos datos (P3.16.27.H) «*Aquí hai moita información escondida (...) por exemplo di que é un absentismo escolar non permanente, pero hai que saber dende cando empezou e que foi o que o motivou e permanecese*». Seguindo nesta categoría de datos, os participantes do estudo, en función do momento formativo no que se encontren, mostraron máis habilidades para xestionar o caso e dotalo de argumentos. Por ese motivo aparece de forma regular unha análise máis vinculada a factores causais ou determinantes nos estudantes de terceiro e cuarto curso (P3.15.21.H) «*Nós primeiro temos que saber que acontece no domicilio, teríamos que dar parte a menores, (expresa incerteza)*», (P4.30.23.M) «*A nosa principal hipótese é que a unidade familiar inflúe no coidado do neno*». Por outro lado, os factores condicionantes son vertidos pola mostra pertencente primeiro (P1.21.22.M) «*Antes pensabamos que tiñamos moita información, pero faltan datos, non sabemos que enfermidade ten a nai,*

(volve ler no texto) *o avó di a da súa esposa e a da súa filla*«. Por último, os participantes de terceiro outórganlles máis valor aos seus argumentos mediante factores risco (P3.16.27.H) *«A saber a que lle chama el condicións de habitabilidade, por iso a visita a domicilio é necesaria*«. Nos profesionais, este vértice da triangulación garda similitudes co de estudantes, xa que os participantes con máis experiencia presentan os tres tipos de factores, mentres que os que teñen menos experiencia utilizan máis factores causais ou determinantes, é dicir, buscan designar a causa principal do obxecto de estudo. (PF20.36.41.H) *Temos unha potencialidade, o avó é consciente da situación*».

Na análise dos discursos dos participantes, obtemos unha cuarta categoría a **elaboración do informe**. Nesta, destacan problemas dos participantes de primeiro e segundo para establecer unha estrutura que facilite o pensamento profesional e permita elaborar unha hipótese (P1.21.22.M) *«O que temos á hora de intervir é ir ao colexio e falar co avó para que nos verifique a información*«, (P2.03.19.H) *Penso que falaría primeiro co señor // e haberá que falar co neno*«. Mentres tanto, os participantes de terceiro, de forma tímida e en escaso número, esbozan o que comeza a ser un pensamento estruturado, resultante dunha evolución teórico-práctica que canaliza os datos (P3.15.21.H) *«Nunha época de crise tampouco é tan rechamante non ter moitos ingresos non?, pero se os dividimos polo número de familiares, sae a moi pouco por persoa*. Destacar que os participantes de cuarto mostran certa estrutura externa que ampara as hipóteses, diferente aos de terceiro no uso de variables tales como o contexto (P3.16.27.H) *«O pai apuntámolo como punto de intervención. Non nos di onde está situada a casa, a cantos quilómetros está do centro escolar, se o menor vai andando, se acode coa súa nai, se depende dun autobús*«. Nos informantes da triangulación, destaca que os de maior experiencia manteñen o eclecticismo como tónica habitual, (PF22.38.43.H) *«A demanda directa coincide coa expresada directamente, esa sería a miña dúbida principal en oposición aos de menor experiencia (PF5.45.27.M)»* *«Non teño datos para realizar un mapa de relacións (volve ler o texto) non sei a dinámica relacional intrafamiliar*».

Como última categoría emerxente encóntrase a **intervención directa de transformación** onde os participantes de cuarto, son os que máis se axustan a tomar decisións (P4.31.21.M) *«Empezariamos polo menor, teríamos coidado por se é unha demanda de atención por sobrecarga do coidador, logo a nai e a visita do domicilio*«. Neste caso os participantes de primeiro e segundo, mostran certa introversión e timidez á hora de propoñer e tomar decisións, propias da falta de experiencia teórico-prácticas (P1.21.22.M) *«O pai ten que pasarlle unha pensión ao neno, se a muller quere (...) pero eu creo que legalmente ten que pasala, (P2.07.20.M) Debemos contactar con alguén cando preguntemos quen é o titor do menor para saber se a nai está incapacitada (...) isto sábeo o colexio, aínda que é tan confidencial,*». Comentar que os participantes de terceiro curso, confusión nas súas formulacións, dominan o léxico da profesión, controlan certos postulados

teóricos, pero fáltales a combinación coa reflexión propia da práctica cotiá (P3.18.22.H) «*O informe psiquiátrico da nai é necesario, se pode cumprir as súas funcións, pero todo iso xa temos a valoración no colexio*». De forma similar reaccionan os profesionais que conforman o vértice da triangulación por informantes, neste caso, os de maior experiencia tiñan máis pericia e habilidade para tomar decisións sólidas, fronte aos de menor experiencia nos que a ausencia de certas destrezas de PC lles dificulta resolver problemas de forma áxil (PF5.39.27.M) «*Atendería as súas necesidades básicas a través do servizo de axuda a domicilio, logo traballaría o rendemento escolar de Iker desenvolvendo igual relacións de comunicación coa nai, e por último estabilizaría a economía familiar (mira o investigador buscando aprobación)*». Pola contra, os profesionais de menor experiencia formulan con maior axilidade a xustificación teórica da toma de decisións os profesionais que teñen maior experiencia, aos que isto lles custa moito máis. PF22.37.43.M «*A curto prazo buscaría un seguimento de Mónica para atender os seus problemas de saúde mental, atendería as necesidades básicas da unidade familiar e buscaría fontes de ingresos, a medio prazo // está a situación de Iker*».

4. DISCUSIÓN DE RESULTADOS

Os achados máis relevantes na literatura sobre TS e PC en estudantes teñen un denominador común, o vínculo existente entre a persoa (as súas destrezas) e as habilidades en función do curso académico (Ennis, 1996). Isto evidénciase na clasificación proposta por Halpern (1998), e advírtese nos resultados deste estudo e onde o PC se estrutura en cinco habilidades: razoamento verbal, análise de argumentos, pensamento en comprobación de hipótese, utilización de probabilidade e incerteza e toma de decisión. O PC permite manexar información, analizar afirmacións ou crenzas e avaliar coa pertinencia suficiente á hora de elaborar xuízos baseados en criterios que consideren ao contexto. O seu desenvolvemento é inherente ao desenvolvemento do rigor intelectual e a aprendizaxe autónoma (Ramírez, 2014).

Obsérvase no proceso de PC concordancias entre estudantes de primeiro e último ano en canto aos cambios que acontecen nas destrezas e habilidades de PC. Desenvólvense de forma integral as capacidades e a apropiación de valores que axudan o estudante a situarse na súa vida persoal e profesional. O PC na universidade permítelle ao estudante entrar en contacto cun saber profundo. É dicir, o seu saber non se queda nun só xeito de ver o xa establecido, xa que sempre existe algo máis. Esta situación derívase dunha formación que ensina a cuestionar e, a partir de aí, comezar un proceso de aprendizaxe profunda que derive nunha aprendizaxe significativa (Rolón, 2014).

Resulta pertinente iniciar a discusión retomando as formulacións de Lipman (1997), onde se referencian as poucas posibilidades de xerar cambios

no pensamento máis alá dos anos escolares. O autor relata os efectos perversos das prácticas educativas sobre o pensamento, menciona as poucas posibilidades de ser corrixidas e modificada posteriormente á finalización da formación recibida; por iso Lipman (1997) aposta por unha práctica reflexiva orientada ao desenvolvemento da razoabilidade durante toda a formación académica, como xerador de coñecemento no estudante. A formación en PC, dos futuros traballadores sociais, capacitará a estes para entrar en diálogo con outros membros do seu equipo na xestión da práctica profesional, pero para que isto suceda, é necesario desenvolver os procesos formativos e plans de estudos, orientándoos ao desenvolvemento do PC ao contexto universitario. Neste caso, a práctica docente é esencial xa que debe orientarse a xerar efectos significativos na habilidade de pensar de xeito crítico, de comunicar o pensamento, de realizar xuízos relevantes, de discriminar fontes confiables, analizar argumentos e contra argumentos sobre as teorías, criticar a validez a través dos seus coñecementos, experiencias e valores persoais; noutras palabras, ser un pensador autónomo e crítico (Alvarado, 2014).

Obtivoase información relevante arredor da exploración de habilidades e as relacións destas co PC; e comparáronse estudantes que inician a súa formación cos que se encontran en pleno proceso ou a están a finalizar. No que respecta aos participantes de primeiro ano teñen un carácter máis emotivo e dalgún xeito reflicten un vínculo afectivo co texto que serve de exercicio. Manteñen unha tendencia a xeneralizar e explicar cada argumentación, sen que se observen inferencias dirixidas a resolver unha intervención do caso práctico. Non obstante, son capaces de realizar unha inferencia temática, explorando cuestións posibles de intervención e identificándoo como o asunto central. A opinión fórmulase como suficiente para refutar ou para descualificar formulacións coas que non están de acordo, teñen pouca énfase e argumentar e indagar, tal e como describen Jani e Vide (2015). Os estudantes de primeiro, ao igual que nos estudos de Jani e Vide (2015), teñen unha dependencia da experiencia persoal como fonte do seu contido; a súa argumentación e hipótese están baseadas en experiencias e prácticas desenvolvidas por eles, non en formulacións teóricas ou experiencias prácticas profesionais. Realizan lectura literal, pouco estruturada, dificultando a súa habilidade para emitir xuízos argumentados, toman distancia co texto, o que leva consigo deixar de lado a oportunidade de formar o seu criterio fronte ao contido do caso, tal e como refire Lipman (1997). Obsérvanse respostas con amplos silencios, xa que segundo Gueldenzoph e Snyder (2008), cantas menos habilidades de PC, máis tempo necesitan para procesar e formular resposta. Nesta investigación, evidénciase que os estudantes son adestrados para proporcionar un determinado servizo, en lugar de ser educados para reflexionar sobre que subministra o contexto do servizo. Vense cun papel pasivo, receptores de información tal e como sinalan Sheppard e Charles (2014).

Os estudantes de segundo curso presentan máis reflexión das súas formulacións e da formulación de hipótese a partir deles. Ao igual que nos

estudios de Lipman (1997), existe unha matriz conductual do pensamento, organizando as formas de razoamento verbal, de maneira que un pensamento organizado se reflicte nunha fala organizada. Estes participantes, están nun proceso de transición teórico-práctico e evidénciase, unha carencia na asimilación de conceptos teóricos. Esta situación, segundo Lipman (1997), sucede porque é a partir do primeiro ano e medio de formación, cando os estudantes comezan a ter certas habilidades e destrezas de razoamento, momento no que comeza a estruturarse a memoria de procesamento cognitivo utilizada para a xestión do coñecemento teórico-práctico que facilita o PC. O primeiro ciclo vital de formación que ocupa ese tempo é a ponte para que estes estudantes cheguen a outros cursos, con conceptos estruturados, habilidades e destrezas de PC máis consolidadas; sempre que evolucione a capacidade de xestionar o coñecemento, que se supón irán adquirindo. Ademais, ao igual que sucede nas investigacións de Lipman (1997), observouse un aplanamento en tomar decisións e analizar argumentos, mesmo se producen asociacións libres da memoria cognitiva que non son tan operativas como se esperaba.

En canto aos participantes de terceiro curso, son os que máis debateron as súas argumentacións. Este grupo construíu expresións máis complexas, máis evolucionadas e integradoras que os anteriores cursos refutando os estudos de Lipman (1997), onde as habilidades obtidas na formación teórica se evidencian na práctica. Estes participantes, analizan argumentos, identifican conclusións, manexan a irrelevancia do contido e dotan dunha estrutura sólida aos seus argumentos. Son capaces de poñer en práctica o desenvolvemento do seu PC con máis fluidez e con máis niveis en funcionamento que o resto ata agora explorado, tal e como se evidencia nos estudos de Ennis (1996). Así mesmo, o desenvolvemento dun maior nivel de consistencia nos estudantes de terceiro curso na posta en funcionamento da práctica reflexiva no ámbito académico e a aprendizaxe da práctica que estes realizarán no seguinte curso académico, será un paso decisivo á hora de proporcionar e sentar as bases para o desenvolvemento dun PC sólido e áxil na súa concepción, tal e como sostén Wilson (2013).

A análise realizada, manifesta como os estudantes de último ano teñen un pensamento integrador, contextualizado á práctica e conformado por categorías conceptuais. Son capaces de integrar os coñecementos teóricos ao longo dos catro anos de formación, puxéronos en práctica á hora de levar a cabo un razoamento verbal e evidénciase nas súas argumentacións, tal e como recoñecen outras investigacións (Lipman, 1997). Neste caso, as destrezas e habilidades que posúe o estudante, xeraron solucións áxiles e sólidas sobre o caso. Foron autónomos sintetizando hipótese e comprobándoas, utilizando a probabilidade e reducindo a incerteza na toma de decisións. Observouse como as habilidades explicativas dos estudantes gardan un patrón común coas competencias tal e como se espera deles nese nivel de formación. Pódese apreciar que a demanda dun PC dotou os participantes de patróns de resposta independentes e ganduxados, tal e como recollen os estudos de Gueldenzoph e Snyder (2008). Ademais desenvolveron

sólidas construcións de PC, tal e como se esperaba deles, segundo Lipman (1997). A análise global do PC en estudantes de TS permite entrever unha evolución á hora de identificar a información axeitada, pertinente e precisa nun caso a estudo. Evidénciase como a estes participantes, lles influíu positivamente estar a realizar estanzas prácticas no momento da investigación, demostrando que o resultado do seu discurso non é a afirmación dunha postura particular baseada nunha crenza, senón o razoamento de múltiples factores baseados na evidencia, tal e como propón Colby (2014).

Por outro lado, os resultados, contradín os achados de Wilson (2013), onde os homes teñen máis dificultades coa aprendizaxe reflexiva que as mulleres, non obstante hai que ser precavidos na interpretación deste achado, xa neste estudo participaron un maior número de mulleres.

Con respecto aos resultados dos profesionais en TS vese unha homoxeneidade na análise dos argumentos, formulación de hipótese e na concreción da intervención, ademais obsérvase que existe unha marcada influencia na intervención, resultado dunha maior experiencia laboral, que xerou no profesional unha pegada definida, desenvolvendo nel, un maior abano de posibles alternativas de resposta e solución do caso. Así mesmo, obsérvase como o campo profesional ou a súa experiencia previa nunha temática circunscribe a formulación de axudas para a unidade familiar e a formulación de posibles obxectivos, similar a outras investigacións (Wilson, 2013). Ao mesmo tempo, á hora de formular a intervención, obsérvase como os profesionais con máis experiencia laboral non teñen un esquema teórico definido. Estes profesionais formularon as súas argumentacións, así como as súas hipóteses e posible intervención nun esquema cognitivo de caso-resposta, similar aos estudos de Sheppard e Charles (2014). Ademais, eran capaces de formular e xestionar recursos de índole individual e grupal ou mencionar a periodicidade para cada unha das actividades, tal e como sucede noutras investigacións (Wilson, 2013). Non obstante, os profesionais con menor experiencia, tal e como recollen as investigacións de Sheppard e Charles (2014), mostraron esquemas teóricos sólidos baseados en formulacións de encadres institucionais e profesionais, análise da tipoloxía da unidade familiar (ecomapas e xenogramas) onde especificaban detalladamente os tipos de demandas que o caso práctico tiña. Ademais, incorporaban un nivel descritivo no diagnóstico social xunto ás potencialidades, prognóstico e un modelo metodolóxico. Estes profesionais utilizaron levemente a xestión de recursos tanto individualmente coma na unidade familiar, ou concretado obxectivos a curto, medio ou longo prazo, a diferenza dos profesionais de maior experiencia profesional.

Seguindo este fío, hai que destacar que non hai un coñecemento correcto onde se sintetizan feitos concretos e cognoscibles e menos que este coñecemento sexa posuído por alguén que, ademais, crea ter a máxima autoridade para transmitilos, a verdade polo tanto radica nunha autoridade externa? A resposta é: «non». O desenvolvemento das habilidades para chegar

a desenvolver un PC profesional, segundo Sáenz e Martín-Aranaga (2011), o involucran prácticas docentes flexibles onde o esquema de razoamento sexa distinto pero válido para calquera persoa. Ante esta situación, un dos riscos, segundo Sáenz e Martín-Aranaga (2011), é o de primar a racionalidade instrumental, levando consigo a un debilitamento do PC, é dicir, seguir fomentado e priorizando a dimensión técnica dos profesionais de TS para que sexan máis eficaces na xestión das incertezas e riscos sociais como poden ser a integración das persoas inmigrantes, o aumento dos conflitos sociais ou o envellecemento da poboación, entre outras. O estudante, ante tal ensino, reconece patróns de resposta profesional, xa que se lles ensina a identificar situacións de risco. Non obstante, os estudos de Sáenz e Martín-Aranaga (2011), apostan por un ensino heurístico, que anime os estudantes a descubrir, aprender, comprender e resolver conflitos a través da experimentación ou a avaliación con posibles respostas.

Esta dimensión axuda a flexibilizar a xestión do razoamento profesional, para poder fomentar un PC que redunde no seu traballo e na forma de considerar a vida. Neste caso, Cornbleth (1985), identificou que a aprendizaxe do PC se converte nun proceso dinámico de preguntar, razoar, cuestionar as conclusións, definicións, crenzas e accións. Pódese afirmar, que o desenvolvemento do PC se estrutura durante a formación académica especialmente na etapa universitaria onde se leva a cabo un proceso de auto reflexión, co obxecto de non pretender afirmar, confirmar ou apoiar unha determinada posición, máis ben, instrúese o alumnado a explorar e a adoptar un enfoque con dirección apropiada individual. Este proceso, segundo Colby (2014) establécese e consolídase co debate en clase, o uso de mapas conceptuais, o ensino de múltiples perspectivas ou o estudo de casos. Ante iso, non podemos crer que exclusivamente a formación proactiva é a única que conforma un PC, xa que o seu desenvolvemento o conforma a práctica nunha disciplina xunto a factores como a retroacción, a formación post universitaria ou a formación continuada (Colby, 2014). É dicir, o PC establécese durante a formación universitaria, onde o estudante universitario medio, logra avanzar no desenvolvemento de habilidades cognitivas a un ritmo pausado, existindo polo tanto a posibilidade que unha vez coroada a súa carreira puidese continuar a súa evolución (Velásquez de Suárez e Figueroa, 2012). Ademais, estas habilidades enriquecéense pola formación noutras, e levan a corroborar que as habilidades de PC non son exclusivas dunha disciplina, o que é propio de cada profesión é o seu corpo epistemolóxico que lle dá forma á reflexión mediante o PC de cada profesional. Por iso, o PC é unha proposta metodolóxica que transcende ás profesións, enriquecendo a persoa e ao profesional, converténdoo nunha persoa reflexiva e independente, concienciada de «coñecer» para poder «entender» o que acontece, en vez de recoñecer patróns que, de forma estanca, axudan exclusivamente a identificar situacións, (Saiz, 2002).

Polo tanto, o predominio de ensinanzas tradicionais, enfocadas á memorización de coñecementos onde o punto de vista do estudante é irrelevante (Alvarado, 2014), xera actitudes pasivas inhibindo a reflexión

crítica na construción da aprendizaxe. Por iso co PC (Alvarado, 2014), obtense amplitude mental en reflexionar, argumentar, analizar, tomar decisións e avaliar consecuencias sobre temas, apoiándose en estándares intelectuais (claridade, exactitude, precisión e relevancia).

CONCLUSIÓN

En conclusión, tras revisar os obxectivos da investigación, identifícanse catro aspectos para ter en conta nos estudantes da EUTS de USC. O primeiro, fai alusión a que a evolución na construción do PC en función do curso académico. Aparecen limitacións para favorecer o PC, os ámbitos de formación afástanse do desenvolvemento de habilidades reflexivas, críticas e de investigación que fortalecen a vontade do estudante por indagar e coñecer. As sesións maxistras, limitan prácticas reflexivas necesarias para consolidar o PC. No segundo, destaca que as habilidades e destrezas de PC dos participantes son resultados da formación recibida, pero evidénciase a falta de docencias dinámicas para manter un compromiso que implique máis que o dominio dun saber, a capacidade de transmitírllelo aos estudantes, de promover o compromiso coa profesión. En terceiro lugar, as habilidades e destrezas de PC son mellores canto máis capacidade existe para utilizar a experiencia en localizar datos e xestionalos. Canto máis avanzada é a formación do estudante, máis áxil en tomar decisións. Por último, a evolución das habilidades de PC son exponenciais en terceiro e cuarto, mentres que en primeiro e segundo se establecen conexións co PC menos estruturadas.

As **limitacións** encontradas nesta investigación son varias: en primeiro lugar, existe unha limitación na universalización das conclusións, causada pola metodoloxía utilizada, pero non é pretensión desta investigación universalizar os datos, xa que nos interesa máis a transferibilidade a contextos similares. En segundo lugar, a revisión bibliográfica limitouse a español e inglés, restrinxindo textos doutros idiomas que puidesen enriquecer a visión do fenómeno. En canto a **recomendacións para futuras investigacións**, a descrición da investigación ofrece oportunidade para futuros estudos ao aplicalo noutros espazos de formación de TS a diferentes niveis. Ademais, a réplica do estudo con mostras de estudantes similares engadiríanlles robustez aos resultados deste estudo. Especificamente, suxerimos investigacións sobre metodoloxías docentes para desenvolver o PC en TS. Propoñemos investigacións que encontren relacións entre aprendizaxe experiencial e destrezas de PC. Recoméndase tamén o estudo de condicións institucionais que favorecen a investigación crítica e estudos que revelen como se orixina a disposición para pensar criticamente.

AGRADECEMENTOS

Queremos expresarlles o noso máis sincero agradecemento aos estudantes e profesionais participantes. Aos responsables, coordinadores e

docentes da Escola Universitaria de Traballo Social da Universidade de Santiago de Compostela polo compromiso que ofreceron durante o tempo que durou o estudo. Á doutora Teresa Facal Fondo, polo seu apoio incondicional durante a realización desta investigación.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alvarado, P.E. (2014). «El desarrollo del pensamiento crítico: una necesidad en la formación de los estudiantes universitarios2. *DIDAC. Nueva Época*, 32(64),10-17.
- Bacelar, G. (1976). *La formación del espíritu científico*. Buenos Aires: Siglo XXI Editores.
- Balcells, J. (1994). *La investigación social: Introducción a los métodos y a las técnicas*. Barcelona: PPU.
- Chan, E.A. (2009). «Reflecting on the essence of our problem-based learning discussions: the importance of faculty development and our continuous quest for applications of problem-based learning». *The Kaohsiung Journal of Medical Sciences*, 25(5), 276-281.
- Colby, I. (2014). «Challenging Social Work Education's Urban Legends». *Journal of Social Work Education*, 50(2), 206-218.
- Consejo General del Trabajo Social. (2014). Portal del Consejo General de Trabajo Social. Consultado el día 01 de abril de 2015. URL: <http://www.cgtrabajosocial.es/DefinicionTrabajoSocial>
- Cornbleth, C. (1985). «Critical thinking and cognitive process». En W.B. Stanley (Ed.), *Review of research in social studies education1976-1983* (pp. 17- 69). Boulder, CO and Washington, DC: Social Science Education Consortium and National Council for the Social Studies.
- Dewey, J. (2013). *How We Think*. Nueva York: Barnes Noble Inc.
- Distler, S. (1998). *Becoming a critical thinker: a user friendly manual*. Upper River, N J: Prentice Hall.
- Ennis, R.H. (1993). «Critical thinking assessment». *Theory into practice*, 32(3), 179-186.
- Ennis, R.H. (1996). «Critical Thinking Dispositions: Their Nature and Assessability». *Informal Logic*, 18(2),165-182.
- Escuela Universitaria de Traballo Social. (2014). Programa materias Grao Escola Universitaria de Traballo Social (Universidade Santiago de Compostela). URL: <http://www.usc.es/es/centros/tsocial/programas.html?plan=14096&ano=65>

- Farmer, E.M. (2009). «What's the Relationship Got to do with It? Understanding the Therapeutic Relationship in Therapeutic Foster Care». *Child and Adolescent Social Work Journal*, 26(1), 49-63.
- Gueldenzoph, L. e Snyder, M. (2008). «Teaching Critical Thinking and Problem Solving Skills». *The Delta Pi Epsilon Journal*, 50(2), 90-99.
- Halpern, D.F. (1998). «Teaching critical thinking for transfer across domains». *The American Psychologist*, 53(4), 449-455.
- Hernández, R.; Fernández, C. e Baptista, P. (2006). *Metodología investigación*. México: McGraw-Hill.
- Instrumento de ratificación do Convenio para a protección dos dereitos humanos e a dignidade do ser humano con respecto ás aplicacións da Bioloxía e la Medicina (Convenio relativo aos dereitos humanos e a biomedicina), feito en Oviedo o 4 de abril de 1997. *Boletín Oficial del Estado*, 251, do 20 outubro de 1999.
- International Federation of Social Workers. All rights reserved. (2012). International Federation of Social Workers Web. Consultado o día 01 de abril de 2015. URL: <http://ifsw.org/policies/global-standards/>
- Jani, J. e Sarmiento, M. (2015). «Beyond «Writing to Learn»: Factors Influencing Students Writing Outcomes». *Journal of Social Work Education*, 51(1), 136-152.
- Lei orgánica 15/1999, do 13 de decembro, de protección de datos de carácter persoal. *Boletín Oficial del Estado*, 298, do 14 decembro de 1999.
- Lei orgánica 41/2002, do 14 de novembro, básica reguladora da autonomía do paciente e de dereitos e obrigas en materia de información e documentación clínica. *Boletín Oficial del Estado*, 274, do 15 novembro de 2002.
- Lei 3/2001, do 28 de maio, reguladora do consentimento informado e da historia clínica dos pacientes. *Boletín oficial del Estado*, 158, de 03 xullo de 2001.
- Lei 3/2005, de 7 de marzo, de modificación da Lei 3/2001, do 28 de maio, reguladora do consentimento informado e da historia clínica dos pacientes. *Boletín Oficial del Estado*, 93, do 19 de abril de 2005.
- Liévano, A. (2013). «Escenarios y perspectivas de Trabajo Social en Ambiente». *Revista de Trabajo Social*, 15(15), 219-233.
- Alvarado, P.E. (2014). El desarrollo del pensamiento crítico: una necesidad en la formación de los estudiantes universitarios. *DIDAC. Nueva Época*, 32(64), 10-17.

- Bacelar, G. (1976). *La formación del espíritu científico*. Buenos Aires: Siglo XXI Editores.
- Balcells, J. (1994). *La investigación social: Introducción a los métodos y a las técnicas*. Barcelona: PPU.
- Chan, E.A. (2009). «Reflecting on the essence of our problem-based learning discussions: the importance of faculty development and our continuous quest for applications of problem-based learning». *The Kaohsiung Journal of Medical Sciences*, 25(5), 276-281.
- Colby, I. (2014). «Challenging Social Work Education's Urban Legends». *Journal of Social Work Education*, 50(2), 206-218.
- Consejo General del Trabajo Social. (2014). Portal del Consejo General de Trabajo Social. Consultado o día 01 de abril de 2015. URL: <http://www.cgtrabajosocial.es/DefinicionTrabajoSocial>
- Cornbleth, C. (1985). «Critical thinking and cognitive process». En W. B. Stanley (Ed.), *Review of research in social studies education 1976-1983* (pp. 17- 69). Boulder, CO and Washington, DC: Social Science Education Consortium and National Council for the Social Studies.
- Dewey, J. (2013). *How We Think*. Nueva York: Barnes Noble Inc.
- Distler, S. (1998). *Becoming a critical thinker: a user friendly manual*. Upper River, N J: Prentice Hall.
- Ennis, R.H. (1993). «Critical thinking assessment». *Theory into practice*, 32(3), 179-186.
- Ennis, R.H. (1996). «Critical Thinking Dispositions: Their Nature and Assessability». *Informal Logic*, 18(2), 165-182.
- Escola Universitaria de Traballo Social. (2014). Programa materias Grao Escola Universitaria de Traballo Social (Universidade Santiago de Compostela). URL: <http://www.usc.es/es/centros/tsocial/programas.html?plan=14096&ano=65>
- Farmer, E.M. (2009). «What's the Relationship Got to do with It? Understanding the Therapeutic Relationship in Therapeutic Foster Care». *Child and Adolescent Social Work Journal*, 26(1), 49-63.
- Gueldenzoph, L. e Snyder, M. (2008). «Teaching Critical Thinking and Problem Solving Skills». *The Delta Pi Epsilon Journal*, 50(2), 90-99.
- Halpern, D.F. (1998). «Teaching critical thinking for transfer across domains». *The American Psychologist*, 53(4), 449-455.
- Hernández, R.; Fernández, C. e Baptista, P. (2006). *Metodología investigación*. México: McGraw-Hill.

- Instrumento de ratificación do Convenio para a protección dos dereitos humanos e a dignidade do ser humano con respecto ás aplicacións da Bioloxía e la Medicina (Convenio relativo aos dereitos humanos e a biomedicina), feito en Oviedo o 4 de abril de 1997. *Boletín Oficial del Estado*, 251, do 20 outubro de 1999.
- International Federation of Social Workers. All rights reserved. (2012). International Federation of Social Workers Web. Consultado o día 01 de abril de 2015. URL: <http://ifsw.org/policies/global-standards/>
- Jani, J. e Sarmiento, M. (2015). «Beyond «Writing to Learn»: Factors Influencing Students Writing Outcomes». *Journal of Social Work Education*, 51(1), 136-152.
- Lei orgánica 15/1999, do 13 de decembro, de protección de datos de carácter persoal. *Boletín Oficial del Estado*, 298, do 14 decembro de 1999.
- Lei orgánica 41/2002, do 14 de novembro, básica reguladora da autonomía do paciente e de dereitos e obrigas en materia de información e documentación clínica. *Boletín Oficial del Estado*, 274, do 15 novembro de 2002.
- Lei 3/2001, do 28 de maio, reguladora do consentimento informado e da historia clínica dos pacientes. *Boletín oficial del Estado*, 158, de 03 xullo de 2001.
- Lei 3/2005, de 7 de marzo, de modificación da Lei 3/2001, do 28 de maio, reguladora do consentimento informado e da historia clínica dos pacientes. *Boletín Oficial del Estado*, 93, do 19 de abril de 2005.
- Liévano, A. (2013). Escenarios y perspectivas de Trabajo Social en Ambiente. *Revista de Trabajo Social*, 15(15), 219-233.
- Lipman, M. (1997). *Pensamiento complejo y educación*. Madrid: Ediciones de la Torre.
- Manzini, J. L. (2000). Declaración de Helsinki: principios éticos para a investigación médica sobre suxeitos humanos. Análise da 5.ª Reforma, aprobada pola Asemblea Xeral da Asociación Médica Mundial en outubro do ano 2000, en Edimburgo. *Acta Bioethica*, 6(2), 321-334.
- Mayan, M. (2001). *An Introduction to Qualitative Methods: A Training Module for Students and Professionals*. Alberta: Qual Institute Press International Institute for Qualitative Methodology.
- Mumm, A. e Kersting, R. C. (1997). «Teaching Critical Thinking in Social Work Practice Courses». *Journal of Social Work Education*, 33(1), 75-84.
- Paul, R. e Elder, L. (2008). *The Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools*. Tomales, Ca: Foundation for Critical Thinking Press.

- Ramírez, J. C. (2014). «Desarrollo del pensamiento crítico». *DIDAC. Nueva Época*, 32(64), 2.
- Rolón, N. I. (2014). «Pensamento crítico e docencia. Breves reflexións da súa achega e riqueza». *DIDAC. Nueva Época*, 32(64), 18-23.
- Ruiz, J. I. (2012). *Metodología de la investigación cualitativa*. Bilbao: Deusto.
- Sáenz, L. e Martin-Aranaga, I. (2011). «Social work and risk society: The need for shared social responsibility». *European Journal of Social Work*, 14(4), 447-4.
- Saiz, C. (2002). Solución de problemas. En E. Díez, A. M. Nieto e C. Saiz (Coord.), *Pensamiento crítico: conceptos básicos y actividades prácticas* (pp. 183-211). Madrid: Pirámide.
- Santiuste, V. (2001). *El pensamiento crítico en la práctica educativa*. Madrid: Fugaz Ediciones.
- Schell, J. W. e Schell, B. A. (2008). *Clinical and Professional Reasoning in Occupational Therapy*. Philadelphia: Lippincott Raven.
- Selltiz, C., Wrightsman, L. S. e Cook, S. T. (1980). *Métodos de investigación en las relaciones sociales*. Madrid: Rialp.
- Sheppard, M. e Charles, M. (2014). «Critical Thinking and Interpersonal Dispositions in Those Commencing Social Work Training». *British Journal of Social Work*, 44(7), 2057-66.
- Teijeira, J.R. (2011). «Deconstrucción en salud mental». *TOG A (Coruña)*, 9(15), 1-5.
- Tójar, J.C. (2006). *Investigación cualitativa. Comprender y actuar*. Madrid: La Muralla.
- Velásquez de Suárez, M. J. e Figueroa, H. (2012). «Desarrollo del pensamiento crítico en estudiantes de educación superior en El Salvador». *Panorama*, 6(10), 7-20.
- Wilson, G. (2013). «Evidencing Reflective Practice in Social Work Education: Theoretical Uncertainties and Practical Challenges». *British Journal of Social Work*, 43(1), 154-172.

ASOCIACIÓN PARA A PREVENCIÓN E A EXCLUSIÓN SOCIAL (APES)

*M.ª Inmaculada Victorino
Traballadora Social de APES*

APES naceu no ano 2008 para atender unha problemática moi concreta relacionada coas persoas reclusas do centro penal de Ourense. Dende entón o camiño percorrido levounos a investigar máis a fondo sobre os factores que inflúen para que unha persoa acabe en prisión e así nos atopamos en 2012 pensando no que podíamos facer e como se podía afrontar a delincuencia. A prevención converteuse na razón de ser desta asociación e iniciamos unha andadura que non deixa a un lado a atención e o acompañamento ás persoas reclusas, centrándonos en evitar a súa recaída no delito.

Previr os comportamentos que poden derivar en actos delituosos pasa a ser a prioridade das nosas accións, levando a cabo o traballo desde unha visión socioeducativa que fomenta a participación da comunidade.

Consolidamos varios eixes de intervención, todos eles para lograr o obxectivo de previr a delincuencia; son a inclusión social de colectivos vulnerables, especialmente de persoas reclusas; o ámbito da infancia e a xuventude e o emprego.

MISIÓN

A misión principal é apoiar as persoas privadas de liberdade nos procesos de reinserción sociolaboral para evitar que volvan a delinquir, abrir vías de comunicación entre o cárcere e a sociedade, xerar espazos de reflexión común sobre a prevención e atención ao fenómeno delituoso e planificar accións orientadas a reducir o potencial da delincuencia e as súas causas desde a infancia, para prestarlles especial atención aos colectivos máis desfavorecidos.

VISIÓN

Queremos destacar no deseño e xestión de proxectos e servizos en 3 ámbitos:

- O penal e legal, a través da intervención con persoas incluídas en procesos penais.
- A prevención de condutas pre delituosas, na infancia e xuventude.
- A inclusión social de colectivos vulnerables, co emprego como principal fonte de motivación.

VALORES

Igualdade de oportunidades

Confianza mutua

Compromiso social

Respecto á persoa

Cohesión social, traballo en rede

PROGRAMAS

Os principais programas que leva a cabo esta asociación son os seguintes:

- Programa Incorpora: impulsado pola Obra social «la Caixa». Por unha parte, acompañamos e orientamos a persoas desempregadas na súa busca laboral e, por outra, visitamos ao tecido empresarial para dar a coñecer o programa, xestionar ofertas de emprego que permitan a inserción laboral das persoas ás que atendemos e falar de responsabilidade social empresarial.
- Proxecto Enred: como socios da Rede Española de Entidades polo Empleo-Red Araña, levamos a cabo distintos programas de emprego, destinados a persoas que se encontran en situación de desemprego. Atención individualizada, talleres grupais e Networking son as actividades que organizamos para este ano 2016.
- Proxectos de Aprendizaxe Servizo: aprender facendo, ao mesmo tempo que solucionamos unha necesidade social, é a esencia deste proxecto. Desde o ano 2011 aplicamos esta metodoloxía nos nosos programas de prisión e escola. Creamos campañas onde as persoas reclusas se implican na prevención de delitos e os mozos na investigación e prevención de condutas que poidan derivar en delitos.

- Programa de escolas: impulsamos unha rede de escolas vivas e participativas, para que sensibilicen o alumnado coas problemáticas do seu contorno, á vez que se canaliza o seu talento ofrecendo alternativas que preveñen condutas de risco. Escolas onde os nenos e as nenas e a mocidade son parte activa de distintas actividades de voluntariado ou proxectos de aprendizaxe e servizo solidario.

Ademais, para este curso 2016-2017, imos poñer en marcha o programa **prosocial**, un programa de actividades extraescolares coa finalidade de potenciar as competencias persoais dos nenos e nenas para favorecer as súas habilidades sociais.

- Programa de prisións: abrímoslle a prisión á sociedade, rompendo tópicos e barreiras. O noso programa para persoas privadas de liberdade pretende facilitar a reinserción social de reclusos e reclusas como medida para prever a súa reincidencia delituosa. Dentro deste programa hai diversos proxectos como **Punto de partida** no cal ofrecemos atención individualizada, derivación a entidades/organismos para recibir asesoramento, formación e emprego. Este proxecto que se desenvolve no centro penal de Pereiro de Aguiar en Ourense, está incluído no II Plan de Inclusión de la Xunta de Galicia. Outro proxecto é o que chamamos **Voluntariado desde dentro** no cal, en colaboración coa Dirección Xeral de Xuventude e Voluntariado da Xunta de Galicia, acercamos o voluntariado a persoas que cumpren condena en 5 dos 7 centros penais galegos. Convertemos o voluntariado nunha ferramenta de acercamento a comunidade, rompendo tópicos e estereotipos. No proxecto **Fóra** atendemos a persoas que cumpren condena no centro penal de Pereiro de Aguiar, durante a última fase da súa condena, fomentando estilos de vida positivos e preparándoos para a súa vida en liberdade. O proxecto **Cumprindo ilusións** consiste en levar a cabo talleres de terapia ocupacional con un fin social. Xoguetes usados aos que se lles da unha segunda vida a mans de persoas reclusas para que cheguen a nenos e nenas de familias sen recursos. E por último, o proxecto **Reincorpora** que está destinado a internos de centros penais que se encontran na fase final da súa condena e teñen grandes dificultades para acceder a un emprego que lles permita normalizar a súa vida e sentirse integrados na sociedade.

CONTACTO

ASOCIACIÓN PARA A PREVENCIÓN DA EXCLUSIÓN SOCIAL

Calle Díaz de la Banda 18, baixo. 32004 Ourense

988 107 629

info@apesasociacion.org

www.apesasociacion.org

ASOCIACIÓN GALEGA DE HEMOFILIA (AGADHEMO)

Mónica Ureña Jiménez

A HEMOFILIA

A hemofilia é un trastorno que impide que o sangue coagule adecuadamente. As persoas que a padecen non teñen suficiente factor VIII ou IX de coagulación, proteína do sangue que controla as hemorragias.

É unha enfermidade hereditaria que cursa con episodios hemorráxicos producidos por un golpe ou traumatismo e tamén de forma espontánea, sen causa aparente. Aínda que as hemorragias que máis chaman a atención son as externas, as internas son as máis graves, sendo as máis frecuentes as que se producen en articulacións e músculos. Se estes procesos hemorráxicos non son tratados adecuadamente, producen atrofas nos membros afectados, con secuelas altamente discapacitantes e serias limitacións. Padécena os homes e transmítena as mulleres, sendo estas portadoras.

Trátase dunha enfermidade ligada ao sexo, ao cromosoma X. De forma que no caso da muller (XX), se un dos cromosomas X está danado e non produce o factor adecuadamente, dispoñen doutro cromosoma que pode responder para produci-lo, xa que é moi pouco probable que tamén estea danado. De aí, que sexan portadoras da hemofilia sen case ou moi poucas posibilidades de padecer a enfermidade. Con todo, no caso do home (XY), ao dispoñer dun só cromosoma X se este se atopa danado, padecerá a enfermidade, pois o seu cromosoma Y non ten capacidade para producir factor VIII/IX¹. A posibilidade de transmitir a enfermidade e as porcentaxes vai variar en función de se o pai ten hemofilia ou non e se a nai é portadora ou non.

¹ Cando se produce un déficit de factor XIII, estamos ante unha hemofilia de tipo A. E cando o déficit é de factor IX, a hemofilia é de tipo B.

A hemofilia leva ligada connotacións moi negativas derivadas do procedemento empregado nos anos 80 e 90, cando se utilizaron hemoderivados de plasma sanguíneo infectados debido á non realización das probas de ensaio necesarias. Este xeito levou consigo a morte dun elevado número de persoas.

A hemofilia (A e B) considérase unha enfermidade de baixa incidencia por ser minoritaria a proporción de poboación á que lle afecta se o comparamos con outras enfermidades de maior transcendencia. O tratamento da hemofilia, Von Willebrand e outras enfermidades coagulopáticas **tan só son tratadas en España no sistema público de saúde**. Aínda que son enfermidades orgánicas que lle afectan directamente á saúde física, tamén repercuten colosalmente a nivel psicolóxico, familiar, educativo e moi importante no ámbito social, debido ás connotacións negativas que este tipo de doenzas leva asociadas.

A diagnose dunha enfermidade coagulopática coma as aquí mencionadas, supón un proceso de cambio na vida da persoa que a padece, pero non só destas, senón tamén da súa contorna máis próxima. Polo tanto, é vital establecer medidas de ancoraxe dos mecanismos e técnicas xa establecidos.

ASOCIACIÓN GALEGA DE HEMOFILIA

Froito desta situación e neste contexto nace a Asociación Galega de Hemofilia en diante (Agadhem) o 6 de xuño de 1988. Agadhem é unha asociación de pacientes que nace coa intención de velar pola defensa dos dereitos individuais e colectivos das persoas con hemofilia e outras coagulopatías conxénitas e para proporcionar unha serie de servizos complementarios e especializados que lle dean cobertura integral a todas as necesidades e demandas que o colectivo citado poida presentar.

A hemofilia é a enfermidade máis grave dentro das coagulopatías conxénitas e é a que máis lesións lles causa ás persoas que a padecen. Esta pode presentarse en diferentes graos de afectación: grave, moderado ou leve. Por este motivo é polo que desde Agadhem levamos máis de 25 anos traballando na procura de novas solucións que permitan facer fronte ás diferentes problemáticas presentadas polo colectivo afectado.

O apoio psicosocial ao colectivo con hemofilia é unha das partes máis importantes dos coidados integrais que requiren, pois a diagnose de hemofilia repercute en todas as esferas da vida diaria: familia, amizade, escola, traballo, etc., polo que é vital prestar unha atención globalizada para que poidan levar unha vida normalizada e para que poidan afrontar a enfermidade desde unha perspectiva axiomática. Os profesionais de Agadhem traballan día a día na innovación e mellora das accións e medidas que sexan necesarias, -divulgación, formación, información, asesoramento,

atención e integración- cara a fomentar a plena integración das persoas con hemofilia e outras coagulopatías conxénitas desde un primeiro momento.

Este traballo lévase a cabo mediante unha serie de proxectos desenvolvidos ao longo do ano, e entre os cales cabe destacar os seguintes:

- **Servizo de Asesoramento e Información Permanente (SAIP).** A través deste servizo lévase a cabo a promoción do asociacionismo e das capacidades persoais mediante a creación de servizos de orientación específicos.
- **Hemoescola.** Escola de pais e nais de nenos con hemofilia. Con este proxecto o que se pretende é crear espazos de convivencia e aprendizaxe para os pais e nais de nenos con hemofilia, para abordar a realidade da enfermidade sen medos e incerteza e desde unha perspectiva positiva. O seu obxectivo é mellorar a calidade de vida das persoas con hemofilia e outras coagulopatías conxénitas desde idade temperá, así como fomentar a propia autonomía desta mediante a adquisición de competencias para os proxenitores no campo do tratamento, os coidados e a atención especializada.
- **ApoiHemos.** Programa de apoio psicolóxico e físico para persoas con hemofilia e outras coagulopatías. Permite ofrecer os mecanismos que cada persoa precise para afrontar a enfermidade xa non só no ámbito psicolóxico senón tamén no físico de forma positiva. Axuda afrontar as doenzas colaterais derivadas da hemofilia ao mesmo tempo que axuda a previr outras.
- **SaludItinere.** Programa destinado á facilitar a achega a domicilio da medicación específica para o tratamento da hemofilia e doutras coagulopatías. Actúa como intermediario entre os servizos farmacéuticos hospitalarios e os mesmos pacientes, ao mesmo tempo que proporciona un rápido e doado acceso aos produtos hemoderivados que garantan a calidade de vida dos asociados.
- **AprendHemos Xuntas.** Xornada de atención a mulleres portadoras de hemofilia. Espazo informativo no que se fomenta a igualdade de oportunidades e que ten por obxectivos prioritarios motivar o colectivo hemofílico feminino, cara a unha participación máis activa na vida asociativa. Coa realización deste tipo de actividades queremos darlles respostas ás demandas específicas que poidan presentar (no ámbito persoal, familiar, social, laboral etc.) a través da formación, o asesoramento e o apoio necesario ofrecendo as técnicas e os métodos pertinentes para enfrontarse á súa vida de forma autónoma e da mellor maneira. Ademais permite actualizar o censo de portadoras de hemofilia na Comunidade Autónoma de Galicia.

- **Festa infantil.** Actividade celebrada todos os anos no mes de decembro e que simboliza o peche do ano en curso. Trátase dunha xornada de convivencia de carácter esencialmente lúdico e dirixida especialmente aos usuarios e usuarias máis pequenos da entidade. Con ela búscase recoñecer o esforzo realizado durante todo o proceso que leva consigo a enfermidade. A celebración desta festa axuda a afianzar os vínculos de adhesión dos usuarios e usuarias máis novos de Agadhemo, así como permite reforzar os xa forxados con anterioridade.
- **Proxecto W.** Campaña de información, sensibilización e identificación de persoas afectadas pola enfermidade de Von Willebrand².
- **Cooperación internacional:** desenvolve o programa de axuda internacional «CooperHemos: promoción da comunidade hemofílica de Bolivia». Este proxecto permite establecer un programa de cooperación e asistencia técnica para mellorar a calidade de vida das persoas con hemofilia e outras coagulopatías no país.

Agadhemo ten sede nas catro provincias galegas, tendo a súa sede social na provincia da Coruña e a súa oficina técnica en Vigo (Pontevedra). As oficinas atópanse nos seguintes enderezos:

• **Delegación Provincial A Coruña**

Sede Social. CHUAC. Hotel de Pacientes. 4.º Planta. As Xubias, n.º 84. 15006 A Coruña.

Teléfono: 981 299 055 Fax: 981 113 545

Enderezo-e: xestion@hemofiliagalicia.com

• **Delegación Provincial Pontevedra**

Rúa Doutor Carracido, n.º128, baixo.

36205 Vigo (Pontevedra)

Teléfono: 986 281 960 Fax: 981 113 545

Enderezo-e: xestion@hemofiliagalicia.com

² A enfermidade Von Willebrand (EvW) é o trastorno de coagulación hereditario máis común que lles afecta tanto a homes como a mulleres. Calcúlase que a EvW lle afecta a cerca do un por cento da poboación, aínda que estes datos varían segundo a zona xeográfica e a orixe étnica. Con todo, é xeralmente o menos severo dos trastornos de coagulación. É ocasionada por unha deficiencia ou defecto da proteína coagulante sanguínea chamada factor Von Willebrand (FvW) que funciona como pegamento co fin de axudar as plaquetas a selar roturas de vasos sanguíneos danados. A isto chámase tapón plaquetario. Se a persoa non ten suficiente FvW ou se este non funciona correctamente, entón non poderá formarse o dito tapón e a hemorraxia persistirá durante máis tempo.

- **Delegación Provincial Lugo**
CRD Fingoi. Rúa da Luz, n.º 4.
27002 Lugo
Teléfono: 661 558 420 Fax: 981 113 545
Enderezo-e: xestion@hemofiliagalicia.com

- **Delegación Provincial Ourense**
CIS Aixiña. Rúa Recaredo Paz, n.º 7.
32005 Ourense
Teléfono: 661 558 420
Enderezo-e: xestion@hemofiliagalicia.com

Agadhemmo dispón dun servizo de **atención ás urxencias** para darlles cabida ás problemáticas que poida presentar o noso colectivo. O horario da entidade é de luns a venres de 08:00 a 15:00 horas e martes de 16:00 a 19:00 horas. De forma que durante as horas de apertura da entidade ten cubertas as súas demandas e necesidades polos diferentes profesionais. E posteriormente, e ante casos de urxencias, poderán contactar coa persoa responsable deste servizo no teléfono 661 558 420. Este servizo está dispoñible as 24 horas do día os 365 días do ano, para que o noso colectivo se sinta acompañado no proceso da súa enfermidade sempre que o necesite.

COIDADOS PALIATIVOS E EXCLUSIÓN SOCIAL

María Jesús Lago Vilaboa
Traballadora social UCP- EOXII/ VIGO

Os coidados paliativos abranguen un conxunto de actuacións de carácter integral dirixidas á atención de persoas diagnosticadas de enfermidade crónica avanzada. A través destes coidados procúrase atender as necesidades dos pacientes e a das súas familias nos eidos físico, psicolóxico, social e espiritual.

Falamos de enfermidades progresivas e irreversibles que non responden a tratamentos de curación e que contan entre as súas actuacións prioritarias o control de síntomas clínicos como a dor, o sufrimento emocional, a necesidade de mantemento dunha rede de apoio e o establecemento dun plan de coidados, así como da atención das súas necesidades espirituais. Trátase, en definitiva, de poñer en marcha, desde unha visión holística, un plan de coidados que facilite o benestar dun doente nun momento transcendental da súa vida como é a enfermidade incurable.

Neste contexto adquire, se cabe, máis valor a avaliación e dispoñibilidade dos recursos persoais, familiares e da contorna para afrontar unha situación que supera, de moito, uns parámetros de convivencia centrados na estabilidade e na normalización do xeito de vida.

Por isto cando un doente ingresa na unidade de coidados paliativos e atravesa unha situación de exclusión social faise máis relevante a intervención conxunta, o deseño dun plan de acción viable e unha atención e seguimento de calidade, onde poñer a proba os mecanismos de protección social, a axilidade dos procesos e a idoneidade dos procedementos.

Entendemos por *exclusión social* un proceso polo cal os individuos e os grupos son total ou en parte excluídos ou apartados dunha participación plena na sociedade na que viven. Non son quen de superar os atrancos que atopan para participar de xeito pleno na vida social, véndose privados dunha ou varias opcións consideradas fundamentais para o desenvolvemento humano.

É un concepto multidimensional e afecta tanto os seus recursos, como as relacións sociais e o desenvolvemento dos seus dereitos legais.

No canto á saúde existen unha morea de factores que fan que as persoas vulnerables e entre elas destacamos varios grupos de risco:

- A.- Persoas con discapacidade psíquica; persoas con enfermidade mental:** a asistencia sanitaria redúcese a control de episodios agudos, seguimento escaso ou nulo, atrancos de acceso a recursos psicosociais, pobres recursos económicos, illamento e soidade, dificultades para seguir un tratamento.
- B.- Persoas sen teito:** problemas de acceso aos recursos sanitarios, alcoholismo e adicións, «invisibilidade», marxinação, falla de apoio.
- C.- Inmigrantes fundamente vulnerables:** condicións precarias que lle afectan á saúde.
- D.- Terceira idade (vello/as):** falla de apoio, de recursos económicos, soidade.
- E.- Desempregados/as:** inseguridade laboral, ausencia de recursos.
- F.- Outro grupo importante son os/as toxicodependentes, doentes de VIH e Hepatite C, sen apoio e con probes recursos.**

E poderíamos enumerar varios outros grupos que polas súas condicións de vida e características están expostos a sufrir a exclusión dos sistemas de saúde .

Con respecto a pacientes en situación de exclusión social fixamos a nosa atención, de xeito prioritario, nas situacións nas que o sistema, no seu desenvolvemento, é facilitador de exclusión social e falta de equidade no acceso á saúde, sen esquecer as importantes dificultades que teñen os pacientes paliativos con relación á súa saída das unidades de hospitalización cando se dá unha estabilización dos seus síntomas.

Existen certas limitacións conceptuais e metodolóxicas para definir a equidade, a desigualdade e as diferenzas de saúde nos subgrupos poboacionais.

O termo *equidade* en saúde non refire un estado de saúde igual para todos, senón o obxectivo de facilitar as mesmas oportunidades a todos/as para que gocen de todo o que pode ofrecer o sistema de saúde.

A OMS ten como obxectivo a diminución das desigualdades na saúde e máis concretamente, para que persoa ningunha se atope en situación de desvantaxe á hora de conseguir este potencial de saúde.

Para iso cómpre definir con precisión o concepto *equidade* e chegar a acordos sobre o xeito de detectala, que se coñezan as súas orixes e as súas causas e que se creen programas para acadala cos medios máis efectivos.

Neste senso, temos que ser quen de abordar as variables que, desde o proceso de exclusión social, interfíren na implantación dun tratamento paliativo, as súas consecuencias e as alternativas de abordaxe psicosocial.

De nos referir a pacientes sen familia ou sen apoio familiar, cunha vivenda inexistente ou inadecuada, con escasos ou nulos recursos económicos, onde as visitas pautadas e organizadas ao centro de saúde non son parte da situación de vida, non motiva máis resposta que enfocar a atención destes pacientes invertendo a demanda. Son os servizos de saúde en coordinación coas organizacións sociais, coñecedoras das situacións de exclusión social severas, os que teñen o deber de facilitar o acceso e atención destes pacientes, así como organizar programas de seguimento psicosocial e acompañamento destas situacións.

Flexibilizar e minimizar aquelas cuestións normativas, procedimentais que dificultan a persoas en situación de exclusión social, o mantemento dentro do sistema e crear unha rede que sosteña estas persoas en momentos de especial dificultade.

Por outra banda, a necesidade de implantar programas coordinados interinstitucionais con relación a ofrecer apoio naqueles lugares onde se producen e atenden persoas con especiais dificultades como albergues, centros de inclusión social, etc. constitúen unha prioridade dos sistemas de saúde para facilitar a adherencia aos tratamentos e evitar ingresos hospitalarios que poden e deben resolverse na comunidade.

Para rematar, a abordaxe psicosocial de pacientes paliativos require de servizos e recursos sociais áxiles, útiles e específicos para darlles unha resposta eficiente ás situacións que viven os pacientes paliativos. Hoxe en día o tratamento social é igual o de outros pacientes cunha expectativa de vida que non amosa as mesmas limitacións, polo que se resulta imprescindible unha *carteira de servizos sociais específica* e cunha tramitación rápida. A data de hoxe tramítanse os mesmos servizos que para unha persoa dependente (*Lei de dependencia*) e cos mesmos procedementos. Situacións excepcionais requiren de medidas excepcionais se, francamente, se quere facer un traballo de calidade.

De corazón a corazón. Unha conversa con Laura Bugalho

Por Eva Salgado (Traballadora Social. Colexiada 1027)

LAURA BUGALHO É UNHA COÑECIDA E RECOÑECIDA ACTIVISTA GALEGA, FEMINISTA, TRANS, LGBTQ+, LOITADORA NA DEFENSA DOS DEREITOS HUMANOS E POLA SOBERANÍA DO POVO GALEGO, A FAVOR DAS PRESAS, SITÚASE AO MARXE, AO MARXE DO NEPOTISMO E DOS PODERES FÁCTICOS, DO PATRIARCADO, DO CAPITALISMO. A FAVOR DAS QUE MENOS TEÑEN, DAS QUE NADA TEÑEN; PROFESIONALMENTE ADICA O SEU LABOR AO APOIO ÁS PERSOAS MIGRANTES.

En 2009 Laura axudou a destapar un entramado que desembocou na chamada *Operación Peregrino* coa chegada de 57 persoas de orixe marroquí, traídas ao Estado español baixo a promesa dun emprego previo pago de dez mil euros, tal e como contou un dos implicados, Rabia Dahmani, ao xornal *Novas da Galiza*. Isto derivou no xuízo, que recentemente tivo lugar nos xulgados de Compostela no que se lle acusaba de falsidade documental entre a documentación aportada para a regularización de catro persoas.

• Cal é o trasfondo de dita denuncia, Laura?

O trasfondo xorde do traballo cotiá de acompañamento a persoas inmigrantes non só ás dependencias de estranxeiría de Compostela e A Coruña senón que en todas aquelas administracións (TXSS, Servizos Sociais, SERGAS, Centros educativos,...) nas que pular por unha residencia destas persoas nesta sociedade galega de acollida. Isto conlevou a coñecer moi de perto os abusos laborais e mesmo mafiosos de explotación laboral, sexual por parte de subxeitos intocábeis. Os riscos existían e após de facer a décimonovena denuncia (57 Compas inmigrantes de Marrocos aos que se lles estafara 10 mil euros a cada un) souben que viñan por min. Neste caso a mafia era inmensa, levaban aproximadamente 20 anos extorsionando a traballadores marroquies. Creo que aí, con esta denuncia, abriuse a veda da miña vida. Son consciente que o ensañamento co que me trataron na detención era por ter denunciado mafias que lles eran apetecíbeis aos que me levaron.

- **Denunciaches públicamente á mafia empresarial e policial o que te conlevou a sufrir un acoso continuado e permanente por parte da Policía**

Iso foi, estes sete anos desde o 26 de maio do 2009 até o 7 de xuño do 2016 foron tintados de azul uniformado. Quizais quixera ollar o bo resultado de recuperar os cartos dos traballadores marroquis mais mestúrase con imaxes das 48 horas que fiquei nos calabozos da Policía Nacional de Compostela e coas interrupcións cotiás que estas forzas de seguridade facian para que soubese que estaba controlada.

- **Como te sentiches durante todo ese proceso, supoño que alguna vez pensaches en que podías ir á cadea... ademáis o acoso constante, agresións, chantaxes..**

Sentinme acompañada, non, acompañadisima por moitas Compas tanto na rede como socialmente. Houbo momentos angustiados de cando recibin chamadas anónimas ao meu curre pedíndome drogas e outras pedíndome mulleres. As detencións nas rúas cando ia algunha Concentración ou Manife tamén resultaban pesadas. Mais con todo sabía que se algo me aconteceria algo máis grande ia acontecer. Pódovos dicir que as opcións de deixar o País mais dunha vez estaban presentes. A cadea, os centros penitenciarios, deben ser abolidos pois a política penitenciaria é nefasta. A Tortura existe, en carne propia pode afirmalo.

- **A campaña «Moitas Lauras precisa este país» difundida a través de facebook sumou unha gran corrente de opinión e solidariedade, sinteste realmente tan querida, pensas que a solidariedade do povo galego, particularmente das galegas, fíxose patente no teu caso?... Dalgunha maneira todas sentimos que se nos enxuizaba**

A Campaña foi inmeeeeensa, linda, chea de corazóns e de sentimentos fermosos, que non só ian para min senón que ian para todAs, para todas aquelas persoas que dalgun xeito se enfrontan á barbarie do sistema. Nunca tan real sentin o noso lema «se tocan a unha, tócanos a todas». Lindo final a sete anos de espera. E si, sentin que todas eran eu, e en cada rostro ollaba esperanza e forza.

- **Levas anos traballando a favor das persoas migrantes. Na actualidade o horizonte das políticas sociais baseanse en «Integrar dispersando» tratando de evitar guettos e estigmatización, fronte a isto o sentimento dos e das súas destinatarias é que esta dispersión non é máis que un menosprezo por parte da administración e os seus/súas profesionais a súa identidade colectiva, pensas entón, que serían máis factibeis estratexias destinadas a afrontar as necesidades especiais e o recoñecemento das identidades culturais e étnicas separadamente? Non conlevaría esta atención especializada a máis estigmatización e rexeitamento/discriminación?.**

- **Cal é a túa experiencia ao respecto?**

Humildemente fago unha achega, por que cando se falan de políticas con destinatarias non se fala coas destinatarias na análise/anamnese, diagnóstico e proxección/deseño das liñas políticas. Se ollamos de xeito consciente calquera das normativas vixentes que nos atinxen e que amplian ou constrinxen as nosas vidas, non nos preguntariamos por que é así se nós non o deseñariamos así. O desexo de participación das persoas migrantes é iso participar no deseño.

Por en canto á integración acho que axuda a dispersión mais temos que ter en conta o facto emigratorio galego, a nosa xente sentiu morriña e xuntábase para manterse en pé. Estas colectividades migrantes sinten tamén as súas saudades e queren compartir con nós as bagaxes culturais dos seus Países de orixe.

- **En 2011 recoñeceuseche o premio Nicolás Salmerón na categoría de Liberdades sexuais polo teu activismo a través do colectivo Transgaliza, qué nos podes dicir do aprendido até agora tanto na túa experiencia propia, individual como colectiva/política...**

A aprendizaxe máis significativa é a rede, a sinerxia, o TransFeminismo. A necesaria interacción, interactuación de todas para procurar unha outra sociedade que si é posíbel. O TransFeminismo é Revolución, é a suma das loitas antes parcializadas desde a base e a praxe feminista. É osíxeno para conversas e para as que aínda non acreditan.

- **Recoñeceuseche tamén os premios *Legais 2001 a Defensa dos Dereitos e Liberdades LGBTQ+* e *Triángulo de Ouro EHGAM 2009***

Estes premios son recoñecementos que quizais me deran pero que na historia deben ser lembrados como a loita pola visibilidade dxs disidentxs.

- **Teste posicionado tamén a favor da regulamentación da prostitución, o teu apoio ao Colectivo Hetaira de Madrid é coñecido, non resulta isto contradictorio cun discurso antipatriarcal e anticapitalista?**

O traballo desde o Departamento de Migración da CIG deume moitos agasallos, moitas vivencias de persoas, Compas queridas. As traballadoras sexuais que nos xuntamos por máis de cinco anos de conversa deu para instar que no tema da prostitución as que deben falar son elas, elas esixen dereitos , nós debemos acompañar a súa loita. Elas son as protagonistas e non deben ser tuteladas, infantilizadas. Hai discursos moi potentes.

- **Profesionalmente, o teu labor está moi parello ao traballo social, como pedagoga especializada en intervención social, qué consello darías a**

aquelas que coma a min, e o colectivo do que formo parte, atopámonos cos atrancos no día a día da Administración, no pesimismo colectivo, na instalación na queixa, nos recortes do austericidio brutal ao que nos ten conlevado os gobernos do PP... qué podes decirnos ao respecto?

Si, todas somos conscientes dos recortes austericidas, xenocidas actuais. Quizais sería bo comezar elaborar estratexas ás marxes do gubernamental. Considero que as iniciativas do social deben saír do mandado partidario. O ideal sería que houbera un Plan integral social e que non puidese ser derrubado, nin roubado, tan só mellorado mais creo que de existir será fóra das administracións actuais. A crise provocada por eles debe ser a orixe de novos proxectos de solidariedade e resistencia.

• Cal é hoxe o suxeito político do feminismo Laura, xa non nos vale co xenérico da loita pola igualdade, como trans-lésbica podes reflectir, dende a túa experiencia propia sobre isto, hoxe que o postmodernismo cuestiona a existencia do xénero mesmo, lonxe quedamos xa as feministas marxistas da loita contra o heterosexismo na sociedade capitalista e patriarcal...qué pensas que nos sigue unindo a todas as feministas

O suxeito do feminismo é muller, con todas as identidades que no imperio heteropatriarcal somos menospreciadas, vexadas, humilladas e mesmo asasinadas. Enténdese a Loita Transfeminista. A violencia heteropatriarcal exércese sobre todas, é hora xa de entendérmonos e na suma ser máis fortes e contundentes. Ollo con respecto as redes que fan relatorios das agresións, fartas da violencia organizémonos e como faciamos COSAL cremos Brigadas de conscienciación e loita. Estáse a facer moi palpábel «vivir nun estado de sitio, ás veces con toque de queda». É hora xa de asulagar as nosas vilas, facernos presentes.

• E por extensión a todas as persoas que pensamos que «outro mundo é posíbel»

Un outro é posíbel claro, e é necesario, urxente. Mais debemos unírnos, sementar novas ideas, iniciativas que xordan con alicerces fortes e consolídalas. O Feminismo, o TransFeminismo, son ferramentas para dar cumprida resposta ás necesidades sociais de todas nós.

• Benquerida Laura, obrigada máis unha vez, non só por toda esta experiencia combativa na construción de outro mundo e outra Galiza máis fermosa e posíbel para todas nós, senon tamén pola túa implicación e coherencia, e por servir de exemplo na combinación dos afectos e do amor coa militancia política. Quéroche Laura. «Todas somos Laura porque moitas Lauras precisa este país».

Homosexualidad y trabajo social. Herramientas para la reflexión e intervención profesional

AUTOR: Angel Luis Maroto Sáez

EDITORIAL: Consejo General de Diplomados en Trabajo social y Asistentes sociales y Siglo XXI.

ANO: 2006

ISBN: 84-323-1265-7

NÚMERO DE PÁXINAS: 400

Francisco Xabier Aguiar Fernández. Universidade de Vigo.

Comprenderá a compañeira ou compañeiro lector que o primeiro que me veña á mente ao iniciar esta recensión sexa cuestionarme polo feito de convidala a retomar, ou quizais descubrir por primeira vez, unha obra sobre homosexualidade e traballo social que nesta altura xa está de décimo aniversario. O certo é que recomendar a súa lectura nun número de Fervenzas no que se ofrecen varios traballos sobre diversidade sexual resulta máis que oportuno, e mesmo atreveríame a dicir que a obra de Maroto pódese considerar un referente imprescindible na reflexión e abordaxe da homosexualidade desde e para o traballo social. Non só pola súa singularidade ou polo feito de o autor dirixirse especialmente «aos seus compañeiros e compañeiras de profesión», senon porque auna de xeito sobresaínte a súa experiencia persoal e de militante coa reflexión teórica, as aproximacións prácticas e as ferramentas para a intervención profesional.

Esta obra, que foi elaborada e madurada ao longo doutros dez anos previos á saída do prelo, mantén intacta a súa achega teórico-práctica, valor creativo e didáctico, rigor e actualidade. Xorde da autopercepción dunha necesidade de rachar cun silencio perceptible na propia formación académica do traballo social e da inqueda por reflexionar sobre a discriminación social por motivos de orientación sexual. Apela á capacidade crítica ante as

construcións sociais interiorizadas e reproducidas polos propios profesionais e concrétese na necesidade da intervención profesional. Desde o comezo, Maroto deixa constancia de que estamos ante unha obra de carácter aberto, de orixe e finalidade dialéctica, que intenciona e busca a complicidade, a interlocución e o vínculo coas persoas lectoras co obxecto de «promover o cuestionamento, a dúbida, a provocación», poder posionalas de xeito crítico ante o «impecablemente establecido», e deste xeito «avanzar cara a novas perspectivas mentais e vitais máis auténticas» que reclaman un exercicio de revisión persoal e profesional sobre determinados conceptos, ideas ou valores.

O libro estrutúrase en tres partes. Na primeira, denominada «aproximacións teóricas», o autor recolle diversos aspectos conceptuais de utilidade para a súa lectura e comprensión e reflexiona sobre aspectos como: os presupostos que levan á exclusión e discriminación social, o proceso de construción da identidade homosexual, a diversidade en tempos de globalización ou o heterosexismo e a homofobia como dúas facas da mesma intolerancia. Abórdanse cuestións como a homosexualidade na adolescencia, a «saída do armario», a xestión familiar da homosexualidade, a marentalidade e a parentalidade homosexual ou o matrimonio homosexual, entre outras.

Nesta primeira parte tamén se inclúen apartados adicados ás bases teóricas que fundamentan a intervención profesional do traballo social. Maroto presenta as bases necesarias para unha práctica que teña en conta a complexidade e os múltiples factores implicados no proceso de identidade sexual e que promova nos suxeitos unha actitude pro-activa nos cambios desexados, considerando para isto de especial relevancia o empoderamento, o counselling ou os grupos de axuda mutua. De xeito atinado e didáctico, o autor recorre a conceptos e aportacións doutros autores como Giddens, Castells, Touraine, Freud, Hegel ou Foucault, para analizar e reflexionar sobre a situación das persoas gays e lesbianas nas sociedades contemporáneas.

Na segunda parte, denominada «aproximacións prácticas», desenvólvense algunhas experiencias profesionais: desde a creación e posta en marcha dun gabinete de traballo social ou servizo de información, atención e asesoramento de gays e lesbianas; a posta en marcha dun programa en medio aberto de homes homosexuais en situación de especial vulnerabilidade; ou o desenvolvemento dun grupo de axuda mutua para nais e pais de gays e lesbianas.

Por último, na terceira parte do libro recóllense dezasete «anexos» con informacións prácticas, nalgúns casos expostas como preguntas e respostas, relacionadas coa orientación sexual e a homosexualidade. Estes materiais inciden en aspectos e ferramentas útiles para a intervención profesional, especialmente con adolescentes homosexuais e a comunicación sexual aos seus pais e nais. Entre outros, recóllense guías prácticas,

recomendacións para profesionais, voluntariado, nais e pais de fillas e fillos homosexuais e un documento-guía de actuación para traballadoras/es sociais en relación coas persoas homosexuais.

En definitiva, trátase dunha obra con vixencia que apela a cuestionar e modificar estereotipos aínda presentes na profesión e consolidar unha postura máis aberta e informada das diferenzas na sexualidade humana, como requisito imprescindible para a súa valorización e respecto. Proporciona coñecementos e ferramentas claves para traballar tanto na sensibilización, concientización, transmisión de información e formación á poboación en xeral, como para o fundamento e desenvolvemento de intervencións de carácter individual, grupal ou comunitario coas persoas homosexuais.

O seu principal (e non único) valor é o de aquilo que se fai ou se crea desde a experiencia, o coñecemento vasto e o convencimento profundo. Un convite e unha achega valiosa para a reflexión e as intervencións en prol da igualdade, o respecto, a diversidade, a inclusión, o benestar e os dereitos humanos de todas e todos.

«Condicións para presentar artigos en *Fervenzas*, revista galega de Traballo Social»

Fervenzas é unha revista galega de Traballo Social que acepta, para a súa difusión, traballos orixinais e inéditos de interese para a disciplina e para esta profesión en Galicia. *Fervenzas* editase en galego. Poderase valorar a reprodución de traballos non inéditos se o medio de difusión, onde foron divulgados, fose de difícil acceso para os traballadores sociais de Galicia, ou ben noutro idioma diferente ó galego.

Os traballos serán publicados atendendo ó seu interese e ó seu valor científico e/ou profesional. Terán prioridade aqueles artigos que respondan a outros xa aparecidos en números anteriores da revista, ou aqueles que sexan continuación dalgunha temática de interese. Nestes casos, terase que mencionar tal cuestión ó inicio do artigo.

A responsabilidade polo expresado nos artigos corresponde na súa totalidade ós seus autores, non se fará cargo delas a revista *Fervenzas*.

Os autores posúen plenos dereitos de autor sobre os seus traballos, porén, se desexan presentar noutro medio un artigo, xa aparecido en *Fervenzas*, terán que solicitar permiso á revista por escrito e facer mención expresa do lugar orixinal de publicación do artigo.

Fervenzas acusará recibo dos traballos achegados e comunicará a súa aceptación –ou non– para a súa publicación nun tempo prudencial. De ser o caso, tamén emitirá un certificado de publicación do artigo. Por este motivo, non se devolverán os traballos recibidos, recoméndaselle ós autores que conserven unha copia deles.

As seccións en que se encadrarán os traballos son:

1. *Artigos* (investigacións, experiencias profesionais, análises teóricas, metodolóxicas e técnicas, etc.)
2. *En Rede* (presentación descritiva dun equipamento, programa, servizo, asociación, etc.)
3. *Entrevista* (entrevista a persoeiros de especial interese para o Traballo Social)
4. *Comentario de Publicacións* (comprende comentarios e opinións críticas de libros, revistas, coleccións editoriais... En definitiva, de calquera fonte documental de interese para o Traballo Social)

5. *Espazo Aberto* (incluíra comentarios de documentais, filmes, páxinas web, noticias de especial interese para o Traballo Social, etc.)
6. *Reseña de Investigación Social* (incluíra fichas-resumo de teses ou tesíñas) Os apartados que debe ter son: Título, autor/a, natureza do traballo (tese), ano de referencia, accesibilidade ao documento (biblioteca no que se pode atopar a tese ou tesíña), palabras clave, síntese do contido, método e principais conclusións.
7. *Outros* (eventualmente, divulgaranse cuestionarios, crónicas de eventos científicos de especial importancia, etc.)

A PRESENTACIÓN DOS ARTIGOS DEBE ATERSE AS SEGUINTEs NORMAS:

Os artigos teñen que ser presentados en galego, por escrito, en papel DIN-A4 (escritos por unha soa cara e con numeración correlativa) e en soporte informático (memoria USB ou CD) na sede do Colexio, ou a través do correo electrónico fervenzas@traballosocial.org, en formato Word, tipo de letra Arial, tamaño 12 e interliñado 1,5.

Con carácter xeral, deberá terse en conta o uso dunha linguaxe non sexista na redacción dos traballos.

Nunha primeira páxina aparte recollerase: o título do artigo; o nome do autor ou da autora ou das autoras e autores; a súa profesión; a institución, lugar de traballo ou campo en que desenvolve o seu labor. Se se desexa poderase remitir un resumo dunhas 10-15 liñas sobre a súa produción científica máis importante (publicacións, proxectos de investigacións, informes, etc.) ou sobre proxectos de intervención social, experiencias innovadoras, etc. onde teña participado. Tamén se indicará un número de teléfono e un enderezo postal e/ou electrónico de contacto que o/a autor/a autoriza que poida ser divulgado por Fervenzas para que as/os lectoras/es contacten con el/ela. Poderanse incluír ao pé da primeira páxina os datos do/da autor/a sempre que este o autorice expresamente ao COTSG.

Os artigos: terán que vir acompañados **obrigatoriamente** dun resumo en galego, un resumo en castelán e un resumo (*Abstract*) en inglés (cada un deles dunhas 10-15 liñas), ademais de cinco palabras clave en cada un destes idiomas, galego, castelán e inglés (*Keywords*). A Mesa de Redacción de *Fervenzas* ofrecerá asesoramento a aquelas/es autoras/es que o necesiten para a tradución dos resumos. O desenvolvemento do artigo terá como mínimo 10 páxinas e como máximo 30, incluíndo gráficos, táboas, bibliografía, etc.

Respectaranse as cursivas e negriñas que aparecen no texto orixinal do/a autor/a pero a edición non leva subliñados.

As notas a pé de páxina terán letra tipo Arial, tamaño 10 e interliñado simple.

Os cadros, táboas, gráficos e figuras terán que intercalarse no artigo e terán obrigatoriamente que presentar: numeración, título e fonte de procedencia dos datos (ó pé destes). Recoméndase presentar unha análise dos datos aparecidos en táboas, gráficos, etc.

As referencias bibliográficas do artigo presentaranse ó final do texto, por orde alfabética.

NORMAS DE PRESENTACIÓN DAS CITAS E DAS REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

AS NORMAS PARA CITAR SON AS SEGUINTEs:

Empregarase sistema *autor-data* no texto.

Primeiro apelido do/da autor/a (se é moi común pódese engadir o segundo). O/s apelido/s poden presentarse dentro ou fóra dunha paréntese, segundo como o pida o texto.

Exemplos: (Piñeiro, 2011) ou Piñeiro (2011)

- Outra posibilidade é citar o/a autor/a e o ano da obra fóra de paréntese

Exemplo: ... xa no ano 2000, Piñeiro...

Se a cita é **literal**: despois do ano de publicación da obra, seguido de dous puntos, ten que indicarse o número da páxina onde se localiza o texto citado.

- **Segundo o tamaño das citas pódense presentar de dúas formas:**

a) Cita literal curta (menor de 40 palabras): incorpórase no texto entre comiñas a seguir.

Exemplos: (Piñeiro, 2011, p. 35) ou Piñeiro (2011, p. 35)

Se se utiliza material de internet, por exemplo, onde non están indicadas as páxinas, pódese empregar tamén o número de parágrafo (parág. 35)

b) Cita literal longa (maior de 40 palabras): destácanse no texto sen o uso de comiñas. Ponse nun bloque nunha liña nova, aplicando na marxe esquerda unha sangría maior e toda a cita a dobre espazo.

Substitúense por puntos suspensivos (...) as palabras ou frases omitidas.

Débese referenciar sempre o texto que se cita.

Utilízanse os corchetes [] para encerrar material inserido nunha cita por unha persoa que non é o autor orixinal (aclaracións, por exemplo).

- **Cando hai máis dun/dunha autor/a**

a) Cando son **dous autores**ponse o 1.º apelido dos dous seguido de coma e ano (e número de páxina se a cita é literal).

b) Se son **3, 4, 5 ou 6 os autores**, a 1.ª vez póñense todos, e nas seguintes ocasións que se citenponse o 1.º e «et al.».

c) Se son **máis de 6 autores**, no textoponse o/a 1.º autor/a e «et al.».

- **Autor citado por outro autor**

Segue as pautas anteriores e engádese ao inicio o 1.º apelido do autor citado inicialmente, seguido de: como se citou en

Exemplo: (Piñeiro, como se citou en Ibáñez, 2008)

Neste caso, nas referencias bibliográficas recolleríase o libro de Ibáñez

Para citar táboas e figuras

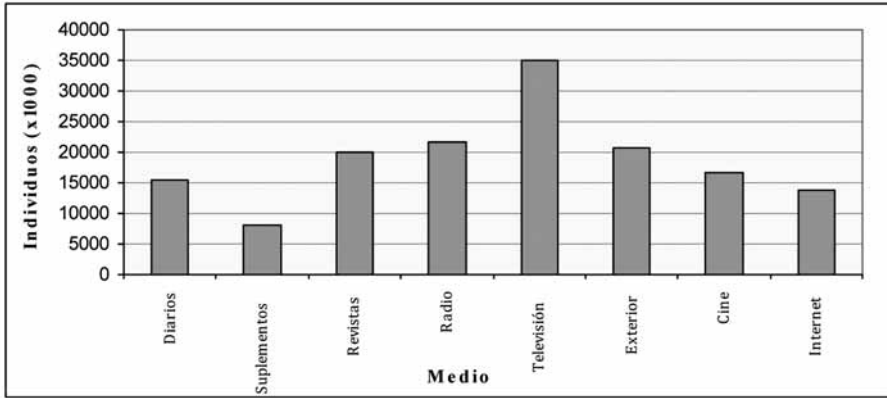
Diferéncianse dous tipos de representación gráfica: as táboas e as figuras. Enténdese como figura calquera outro tipo de ilustración diferente das táboas, isto é: cadros, gráficos, diagramas, organigramas, mapas, fotografías, debuxos, xenogramas...

- No caso de táboas, numéranse na orde que se van mencionando no texto, con números arábigos. Ademais, colocarase o número e título na parte superior, o título situarase en letra cursiva e nunha liña inferior ao número. As notas da táboa colócanse debaixo desta, comezando pola palabra «nota» en cursiva; a fonte é un tipo de nota. Exemplo:

Táboa 1.

Individuos consumidores dos diferentes medios de comunicación

Nota: Fonte: Elaboración propia a partir do EXM 2010

- Cando se inclúe unha figura, colocárase a palabra «figura» en cursiva seguida do número desta (numeración arábigos correlativos), seguida do título.
- En canto á fonte, procederáse do mesmo xeito que nas táboas, pero suprimindo a palabra «nota».

Gráfico 6. Posición do punto na páxina

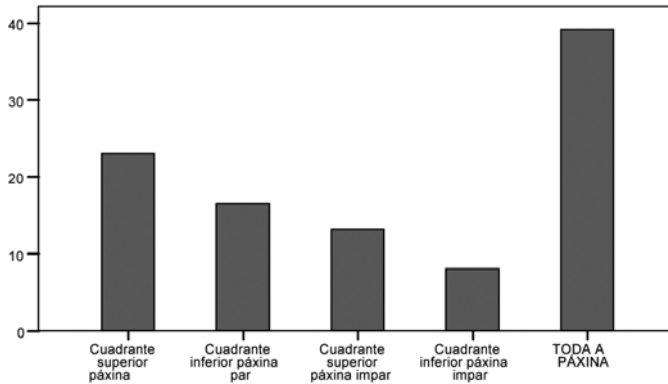

Figura 1. Posición da nova dentro da revista.

Fonte: Elaboración propia a partir do EXM 2010

A listaxe que se inclúe ao final do documento cos datos de todas as citas que se realizaron ao longo do texto denominárase REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS. Así, chámase BIBLIOGRAFÍA á listaxe doutras fontes que non estean citadas no corpo do traballo.

A BIBLIOGRAFÍA TENSE QUE ELABORAR SEGUNDO AS NORMAS SEGUINTE:

Libro

- 1) **Primeiro apelido** do/da autor/a separado por unha coma da **inicial do nome**. Se o 1.º apelido é moi común pódese engadir o segundo (pauta que rexe en calquera tipo de referencia).

Se son varios autores sepáranse por **comas** e o último únese coa conxunción **e**. Se os autores son **máis de 6** consígnanse os 6 primeiros, puntos suspensivos e o apelido do último autor.

Se se trata dunha obra colectiva a cargo dun/dunha coordinador/a, director/a, compilador/a, indícarase entre paréntese abreviado despois dos nomes.

Cando non figura o/a autor/a e o libro é editado por unha institución/organismo indícarase o nome desta como autor.

Se no libro non figuran os apelidos e o nome do/da autor/a, colócase o título na posición do/da autor/a.

- 2) **Ano** da edición entre paréntese seguido de punto.

Se a data non se atopa dispoñible, entre paréntese e seguido de punto, indícase (s. d.), que significa «sen data».

Se se fai referencia a varias obras dun/dunha mesmo/a autor/a ordénanse por orde cronolóxica, da máis antiga a máis recente, e se son do mesmo ano, empregaranse letras minúsculas para diferencialas despois do ano; ambos os datos van entre paréntese.

- 3) **Título e subtítulo** en cursiva seguido de punto. O subtítulo escríbese tras o título e dous puntos.
- 4) Cando se considere oportuno indícarase o número da **edición** entre paréntese despois do título. Se a obra está editada en varios volumes, e se considera unha información relevante para os efectos de localización, indícarase o número do volume correspondente despois do título, entre paréntese.
- 5) **Lugar da edición** seguido de dous puntos. Se non se pode determinar o lugar de edición escríbese entre paréntese (s.l.), que significa «sen lugar».
- 6) **Editorial** seguido de punto. Se é o/a autor/a o que edita despois do lugar de edición, seguido de dous puntos,ponse o termo autor. Se se descoñece o lugar de editorial e non se pode investigar, escríbese entre paréntese (s.n.), que significa «sen nome».

Exemplo:

Piñeiro, J. (2007). *O poder do pensamento*. Lugo: Terra

Se se tratase dun libro electrónico. Ao final de todos os puntos citados escribiríase: Recuperado de (URL).

Exemplo:

Piñeiro, J. (2007). *O poder do pensamento*. Lugo: Terra.
Recuperado de www.pensamientoseideas.org

Capítulo dun libro

- 1) **Primeiro apelido e inicial do nome** do/s autor/es do capítulo (nos mesmos termos que para os libros) seguido do ano de edición entre paréntese, seguido de punto.
- 2) **Título** do capítulo seguido de punto.
- 3) **Uso do enlace: En**
- 4) **Inicial do nome e apelidos** do que está ao coidado do libro en minúsculas, seguido da indicación entre paréntese do que proceda (Coord., Dir., Comp.,...)
- 5) **Título do libro** en cursiva e sen punto ao final
- 6) **Páxinas** nas que se localiza o capítulo entre paréntese e seguido de punto. Antes das páxinas escribirase o número do volume, se procede.
- 7) **Lugar** seguido de dous puntos e **Editorial**.

Exemplo:

Piñeiro, J. (2003). A forza do pensamento positivo. En C. Torrejón (Coord.) *A incertidumbre do futuro* (Vol. 2, pp. 40-55). Lugo: Terra

Tras o número de páxinas e antes do lugar, escribirase, de ser o caso, entre corchetes os elementos importantes para a identificación da obra. Exemplo: [CD], [Monografía]...

Artigo de revista

- 1) **Primeiro apelido e inicial do nome** do/s autor/es seguido do ano da publicación e referencia temporal entre paréntese, seguido de punto.
- 2) **Título** do artigo seguido de punto (nunca en cursiva)
- 3) **Nome** completo da **revista** en cursiva seguido de coma.

- 4) **Número do volume** en cursiva (sen indicar «vol.» previamente). Se fose o caso indícase a continuación o número do exemplar entre paréntese sen espazo e seguido de coma.
- 5) **Páxina inicial-final** do artigo. Posteriormente escribirase entre paréntese o número da edición, se é o caso.

Exemplo:

Piñeiro, J. (2003, 1.º semestre). A mocidade da sociedade actual. *Revista de pensamento filosófico*, 15, 40-55.

Se se tratase dunha revista electrónica, seguiría o mesmo formato, e tras a páxina indicando o inicio e final do artigoponse un punto e escríbese **Recuperado de** e a URL da páxina web de obtención da revista.

Material de congresos, xornadas, seminarios...

- 1) **Primeiro apelido e inicial do nome** do/s autor/es.
- 2) **Mes e o ano** de celebración entre paréntese e punto.
- 3) **Título do material** presentado seguido de punto.
- 4) Indícase **Comunicación presentada ao...**
- 5) **Título do congreso** en cursiva e punto.
- 6) **Nome da organización** organizadora do evento seguido de coma.
- 7) **Cidade** na que teñen lugar.

Exemplo:

Piñeiro, J. (2005, febreiro). O cambio na mocidade. Comunicación presentada ao *I Congreso Internacional de Xóvenes Pensadores*. Universidade de Santiago, Lugo.

Textos normativos recollidos en diarios ou boletíns oficiais

- 1) **Nome da publicación** en cursiva, seguido de punto.
- 2) **Autoría**: nome da institución/organismo que dita a norma.
- 3) **Número da publicación**, seguido de coma.
- 4) **Data de publicación**.

Exemplo:

Lei 39/2006, do 14 de decembro, de *promoción da autonomía persoal e atención ás persoas en situación de dependencia*. *Boletín Oficial do Estado*, 299, do 15 de decembro de 2006.

Material electrónico: páxina web

- 1) **Apellido e inicial do nome do/s autor/es** se é posible a súa localización. De non ser posible, indícase o nome da **entidade responsable**.
- 2) **Ano** entre paréntese e punto.
- 3) **Título** do documento en cursiva seguido de punto.
- 4) Indícase **recuperado de** e a **dirección URL**. Aínda que non é obrigatorio, pódese sinalar, se se considera relevante, a data de obtención do documento poñendo **recuperado o** (día, mes e ano).

Exemplos:

Piñeiro, J. (2011). *Novas tecnoloxías e mocidade*. Recuperado de <http://www.jonenesactualidad.es>

Teses

- 1) **Primeiro apelido e inicial do nome do/s autor/es**.
- 2) **Ano** entre paréntese e punto.
- 3) **Título da tese** en cursiva. A continuación indícase entre paréntese -sen cursiva- (tese de doutoramento)
- 4) **Nome da institución** na que foi realizada, seguido de coma
- 5) **Lugar**
- 6) Se se obtivo en formato electrónico engadírase **Recuperado de** e a dirección URL correspondente

Para máis información consultar: www.apastyle.org.

A presentación de traballos para o resto das seccións da revista:

Axustarase a tipografía e normas solicitadas para os artigos coas seguintes indicacións específicas: *En Rede* terá como máximo 10 páxinas por achega; *Espazo aberto* e *Comentario de Publicacións* terá como máximo 3 páxinas de extensión. Ningún destes apartados necesita resumo, palabras clave ou bibliografía.

Envíen os traballos a: fervenzas@traballosocial.org

Correo postal: Colexio Oficial de Traballo Social de Galicia (COTSG)

Rúa Dublín 6, Baixo, porta 3. 15707 Santiago de Compostela

Para calquera outra indicación: Tel: 981 56 81 00 | Fax. 981 94 18 98

